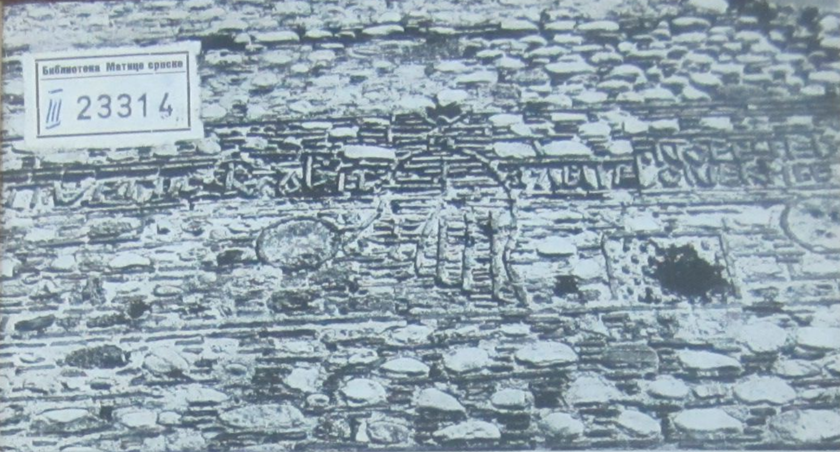


ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ

СЕРСКА ОБЛАСТ
ПОСЛЕ ДУШАНОВЕ СМРТИ



ПОСЕБНА ИЗДАЊА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

Уређује академик ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ
директор Византолошког Института

КЊИГА 9.

ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ

СЕРСКА ОБЛАСТ ПОСЛЕ ДУШАНОВЕ СМРТИ

Научно дело

БЕОГРАД
1965.

САДРЖАЈ

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

ИЗВОРИ

Cant.	Ioannis Cantacuzeni imperatoris historiarum libri IV, cura Schopeni, I—III, Bonnae 1828—32.
Chalc.	Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes, rec. E. Darkó, I—II, Budapestini 1922—27.
Chil.	Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs, publiés par L. Petit, BB 17 (1911), Приложение
Chil. Sl.	Actes de Chilandar. Deuxième partie: Actes slaves, publiés par B. Korablev, BB 19 (1912), Приложение.
Dölger, Facsimiles	F. Dölger, Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, München 1931.
Dölger, Schatzk.	F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948.
Dölger, Sechs Praktika	F. Dölger, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos. - hist. Klasse, N. F. Heft 28, München 1949.
Esph.	Actes d' Esphigménou, publiés par L. Petit et W. Regel, BB 12 (1906), Приложение.
Флоринский, Афонские акты .	Т. Флоринский, Афонские акты и фотографические снимки с них в собрании П. И. Севастьянова, С. Петербург 1880.
Goudas	Μ. Γούδα, Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ΕΕΒΣ 4 (1927) 211—48.
Guillou	A. Guillou, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée (Bibliothèque Byzantine, Document 3), Paris 1955.
Ktenas	Χ. Κτενᾶ, Χρυσόβουλλοι λόγοι τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς βασιλικῆς, πατριαρχικῆς καὶ σταυροπηγιακῆς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, ΕΕΒΣ 4 (1927) 285—311.
Kutl.	Actes de Kutlumus, ed. P. Lemerle (Archives de l'Athos II), Paris 1945.
Lascaris, Actes serbes de Vatopédi	M. Lascaris, Actes serbes de Vatopédi, BSl. 6 (1935).
Lambros-Amandos	Σπ. Λάμπρου Βραχέα Χρονικά, ἐκδ. ἐπιμελείᾳ Κ. Ι. Ἀμάντου, Атина 1932.
Lavra	Actes de Lavra, I, ed. G. Rouillard et P. Collomp (Archives de l'Athos I), Paris 1937.
Lemerle-Soloviev, Trois chartes .	P. Lemerle et A. Soloviev, Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus, Annales de l'Institut Kondakov 11 (1940) 129—46.

MM.	F. Miklosich et J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I—VI, Vindobonae 1860—90.
Millet-Pargoire-Petit	G. Millet, J. Pargoire et L. Petit, Recueil des Inscriptions chrétiennes du Mont Athos, I, Paris 1909.
Мошин, Акти	В. Мошин, Акти из светогорских архива, Споменик 91(1939).
Mošin-Sovre, Supplementa . .	V. Mošin et A. Sovre, Supplementa ad acta graeca Chilandarii, Ljubljana 1948.
Nic. Gregoras	Nicephori Gregorae Byzantina historia, cura L. Schopeni I—II, I. Bekkeri III, Bonnae 1829, 1830, 1855.
Новаковић, Зак. спом.	Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912.
Pant.	Actes du Pantocrator, publiés par L. Petit, BB 10 (1903), Приложение № 2.
PG.	J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Graeco-latina, Paris 1857 sq.
Papadopoulos, Un acte du despote Alexis Sthlavos.	J. B. Papadopoulos et Père Arcadios Vatopédinos, Un acte officiel du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Spéléotissa près de Mélénicon, Списание на Българската академия на науките 45 (1933).
Phil.	Actes de Philothée, publiés par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, BB 20 (1913), Приложение.
Politis, Griech. Handschriften .	L. Politis, Griechische Handschriften der serbischen Kaiserin Elisabeth, BSl. 2 (1930) 288—304.
Regel	W. Regel, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθῳ ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μεγίστης μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ἐν Πετρουπόλει 1898.
Ross.	Acta praesertim graeca Rossici in monte Atho monasterii. Акты Русского на св. Афоне монастыря св. великомуч. Пантелеймона, Киев 1873.
Соловјев, Одабр. споменици .	А. Соловјев, Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века, Београд 1926.
Соловјев-Мошин	А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље српских владара, Београд 1936.
Стојановић, Родослови и летописи	Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Београд-Сремски Карловци 1927.
Стојановић, Записи и натписи	Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I—III, Београд 1902, 1903, 1905.
Xen.	Actes de Xénophon, publiés par L. Petit, BB 10 (1903), Приложение No 1.
Xer.	Actes de Xéropotamou, ed. J. Bompaire (Archives de l' Athos III), Paris 1964.
Zogr.	Actes de Zographou. Actes grecs, publiés par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, BB 13 (1907), Приложение.
Zogr. Sl.	Actes de Zographou. Actes Slaves, publiés par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, ibid.
Животи краљева	Животи краљева и архиепископа српских, написао Данило и други, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866.

ЛИТЕРАТУРА

Анастасиевич, Эсфигменские акты	Д. Анастасиевич, Эсфигменские акты царя Душана, Annales de l' Institut Kondakov 10 (1938) 57—68.
ASPh	Archiv für slavische Philologie, Berlin 1876—1929.
Babinger, Geschichtsschreiber der Osmanen	F. Babinger, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Leipzig 1927.
Beck, Kirche	H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959.
Binon, Xéropotamou et St. Paul	St. Binon, Les origines légendaires et l' histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l' Athos, Louvain 1942.
BSl.	Byzantinoslavica, Praha 1929 sq.
Byz.	Byzantion, Bruxelles 1924 sq.
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München 1892 sq.
Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks	P. Charanis, The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, Byz. 16 (1942/3) 286—315.
Ћирковић, Допуне	С. Ћирковић, Допуне и објашњења: Ст. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, Београд 1960, 443—70.
Darrouzès, Liste des Prôtes . .	J. Darrouzès, Liste des Prôtes de l'Athos. Le Millénaire du Mont Athos, 963—1963. Études et Mélanges, I, 407—47.
Дероко, Неки споменици . .	А. Дероко, Неки споменици из српског времена у Серезу и околини, Споменик 106 (1957) 61—69.
Динић, Душанова царска титула	М. Динић, Душанова царска титула у очима савременика, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 87—118.
Динић, Владарска титула . . .	М. Динић, Српска владарска титула за време царства, ЗРВИ 5 (1958) 9—19.
Dölger, Byz. Diplomatik . . .	Dölger, Byzantinische Diplomatik, 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner, Ettal 1956.
Dölger, Parasopora	F. Dölger, Παράσπορα, 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches, Ettal 1961.
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington 1941 sq.
Ферјанчић, Деспоти	Б. Ферјанчић, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960.
Флоринский, Южные славяне	Т. Флоринский, Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века, I—II, С. Петербург 1882.
Grumel, Chronologie	V. Grumel, La Chronologie (Traité d'Études byzantines, I), Paris 1958.

ГСНД	Гласник српског научног друштва, Скопље 1925—41.
Guilland, Le grand domesticat .	R. Guilland, Le grand domesticat à Byzance, Échos d' Orient 37 (1938) 53—64.
Guilland, Le Primicier	R. Guilland, Études de titulature byzantine. Les titres auliques réservés aux eunuques. Le Primicier, REB 14 (1956) 122—57.
Guilland, Le Stratopédarque . .	R. Guilland, Études sur l' histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Stratopédarque et le grand Stratopédarque, BZ 46 (1953) 63—90.
Halecki	O. Halecki, Un empereur de Byzance à Rome, Varsovie 1930.
Јиречек, Историја Срба	К. Јиречек, Историја Срба, I—II, превео Ј. Радонић, 2. изд., Београд 1952.
Krumbacher	K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, 2. Aufl., München 1897.
Kyriakidis	Στ. Κυριακίδου, Τὸ Βολερόν, Βυζαντιναὶ Μελέται IV, Θεσσαλονίκη 1937.
Laurent, Le grand domesticat .	V. Laurent, Le grand domesticat. Notes complémentaires, Échos d' Orient 37 (1938) 65—72.
Lemerle, Émirat d'Aydin	P. Lemerle, L' Émirat d' Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur „La Geste d'Umur Pacha", Paris 1957.
Lemerle, Juge général	P. Lemerle, Le Juge général des Grecs et la réforme judiciaire d' Andronic III, Mémorial L. Petit (1948) 292—316.
Lemerle, Philippes	P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale a l' époque chrétienne et byzantine, Paris 1945.
Lemerle, Tribunal impérial . . .	P. Lemerle, Recherches sur les institutions judiciaires à l' époque des Paléologues, I: Le tribunal impérial, Mélanges H. Grégoire, I (1949) 369—84.
Мирковић, Мрњавчевићи . . .	Л. Мирковић, Мрњавчевићи, Старинар 3 (1925) 11—41.
Мошин, Патр. Калист	В. Мошин, Св. патријарх Калист и Српска црква, Гласник српске православне цркве 27 (1694) 192—206.
Мошин, Светог. протат	В. Мошин, Светогорски протат, Старине 43 (1951) 83—96.
Мошин, Житие Исаии	В. Мошин, Житие старца Исаии, игумена Русского монастыря на Афоне, Сборник Русского археологического общества в Југославии 3 (1940) 125—67.
Мошин-Пурковић, Хил. игумани	В. Мошин и М. Пурковић, Хиландарски игумани средњега века, Скопље 1940.
Новаковић, Срби и Турци . .	Ст. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, Београд (Српска књижевна задруга) 1960.
Острогорски, Две белешке . .	Г. Острогорски, Две белешке о Душановим хрисовуљама светогорском манастиру Ивирону, Зборник Матице српске 13/14 (1956) 75—84.
Острогорски, Пронија	Г. Острогорски, Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1951.
Острогорски, Радоливо	Г. Острогорски, Радоливо, село светогорског манастира Ивирона, ЗРВИ 7 (1961) 67—84.
Острогорский, Иммунитет . . .	Г. Острогорский, К истории иммунитета в Византии, ВВ 13 (1958) 55—106.

Острогорский, Писцовые книги	Г. Острогорский, Византийские писцовые книги, BSl. 9 (1948) 203—306.
Ostrogorsky, Alexios Raul . . .	G. Ostrogorsky, Alexios Raul, Grossdomestikos von Serbien, Festschrift P. E. Schramm (1964) 340—52.
Ostrogorsky, Paysannerie	G. Ostrogorsky, Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1956.
Papadopulos, Genealogie	A. Papadopulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453, Neudruck Amsterdam 1962.
Papageorgiou, Αἱ Σέρραι	Π. Ν. Παπαγεωργίου, Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, BZ 3 (1894) 225—329.
Пурковић, Царица Јелена . .	M. Purković, Carica Jelena, Godisnjak „Sloge" (Pert, Australija) 1954, 35—48.
Радојичић, Антологија	Ђ. Сп. Радојичић, Антологија старе српске књижевности, Београд 1960.
Радојичић, Развојни лук. . . .	Ђ. Сп. Радојичић, Развојни лук старе српске књижевности, Матица Српска 1962.
Радојичић, Српски књижевници	Ђ. Сп. Радојичић, Стари српски књижевници, Београд 1942.
Радојчић, Портрети	С. Радојчић, Портрети српских владара у Средњем веку, Скопље 1934.
REB	Revue des Études Byzantines, Paris 1946 sq.
Соловјев, Душан у Серезу . .	А. Соловјев, Цар Душан у Серезу, Југосл. ист. часопис 1 (1935) 472—77.
Соловјев, Судије и суд . . .	А. Соловјев, Судије и суд по градовима Душанове државе, ГСНД 7/8 (1930) 147—62.
Соловьев, Греч. архонты . . .	А. Соловьев, Греческие архонты в сербском царстве XIV века, BSl. 2 (1930) 275—87.
Soulis, City of Serres	G. Soulis, Notes on the History of the City of Serres under the Serbs (1345—1371), Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μ. Τριανταφυλλίδη, Ἀθῆναι 1960, 373—79.
Soulis, Dušan and Mount Athos	G. Soulis, Tsar Stephen Dušan and Mount Athos, Harvard Slavic Studies 2 (1954) 125—39.
Stein, Untersuchungen	E. Stein, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Nouvelle impression, Amsterdam 1962.
Шкриванић, Битка на Марици .	Г. Шкриванић, Битка на Марици (26. септембра 1371. године), Војноисторијски гласник 1963, бр. 3, 71—94.
Шкриванић, О границама . . .	Г. Шкриванић, О јужним и југоисточним границама српске државе за време цара Душана и после његове смрти, Ист. часопис 11 (1960) 1—15.
Тарановски, Историја српског права	Т. Тарановски, Историја српског права у Немањићкој држави, I, II, III/IV, Београд 1931, 1931, 1935.
Theocharidis	Γ. Θεοχαρίδου, Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1954.
Томац, Битка на Марици . .	П. Томац, Битка на Марици, Војноисторијски гласник 1956, св. 1, 61—74.
Успенский, Болгарские Асеневичи	Ф. И. Успенский, Болгарские Асеневичи на византийской службе в XIII—XV вв., Изв. Русск. Археол. Инст. в Константинополе 13 (1908) 1—16.

Vasmer	M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941.
Veis, Οἱ κτίσται	N. Βέης, Οἱ κτίσται ἐν Σέρραις πύργου τῆς αὐγούστης Ἑλένης, BB 20 (1913) 302.
BB	Византийский Временник, С. Петербург 1894—1927; нова серија, Москва 1947 и д.
Wittek, Zum Quellenproblem . .	P. Wittek, Zum Quellenproblem der ältesten osmanischen Chroniken (mit Auszügen aus Nešri), Mitteilungen zur osmanischen Geschichte 1 (1921/2)
ЗЈ I	Зборник К. Јиречека, I, Београд 1959.
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института, Београд 1952 и д.

УВОД

Међу државним творевинама насталим после распада Душановог царства, Серска област у источној Македонији заузима посебно место и заслужује посебну пажњу. Она је прва ступила у борбу против турске најезде покушавајући да је сузбије. Њена пропаст била је судбоносна за балканске земље, и за јужнословенске државе и за саму Византију. Од свих удеоних области које су никле на рушевинама Душановог царства, Серска држава имала је највише додира са Византијским Царством. Њена територија обухватала је старе грчке градове и крајеве, па и саму Свету Гору. Деспот Јован Угљеша је владао, како то кажу наши стари извори, у „странама грчке земље". За проучавање односа између Срба и Грка у старим византијским земљама нема интересантније области.

Њена историја је мало испитивана, свакако зато што су расположиви извори врло оскудни и на први поглед не обећавају много. Наративних извора, на које би се истраживач могао ослонити, готово и нема. Списи цара Јована Кантакузина и Нићифора Григоре, драгоцени за Душаново доба, једва задиру у време постојања посебне Серске области, па се у ствари и не дотичу ње као такве и о њеном карактеру не откривају ништа, већ дају само спорадичне вести о понеким епизодама и личностима. Доцнији писци, слабо обавештени о овом периоду, за историју Серске области немају скоро никакве вредности.

Углавном смо упућени на податке у савременим документима. То су на првом месту и скоро искључиво грчке повеље, сачуване по манастирским архивима, пре свега светогорским. Ово је веома драгоцена грађа, али разуме се, на основу изворног материјала такве врсте не може се написати историја једне државе у уобичајеном смислу, тј. историја која би пратила из године у годину оно што се догађало на њеној територији и у њеним односима са другим земљама. Овај рад нема тај циљ. Он није замишљен као историја догађаја већ као један пресек који треба да да̂ увид у карактер Серске државе. Његов задатак је проучавање докумената кроз које се могу уочити битне особине и схватити природа ове државне творевине у њеним различитим аспектима.

Додуше, и документарна грађа из времена Серске државе врло је ограничена и непотпуна. Највећи део некадашње грађе нестао је, и углавном зависи од случаја што се ова или она повеља сачувала док су толике друге нестале, па и у сачуваним документима питања која су

за историчара битна, већином се дотичу само узгред и више-мање случајно. Код извесних питања моћи ћемо да допунимо наше обавештење документарним подацима из времена Душановог царства, код неких питања и из претходног периода византијске власти. Као што је познато, од Душана остало нам је знатно више повеља него од његових наследника, а број византијских повеља из прве половине XIV века већи је него ма из које друге епохе. Ова грађа важна је за нас не само зато што се њоме често врло срећно допуњавају празнине у обавештењу из серског периода него и као полазна тачка. Јер корени Серске државе су у Душановом царству и у Византији. Многе појаве на које наилазимо посматрајући ову државу, могу се објаснити само ако их повежемо са аналогним византијским установама, обичајима и схватањима. Многе појаве морају да буду гледане византијским очима.

Но тежиште у нашем истраживању лежи наравно у документима из саме серске епохе, колико малобројним толико и драгоценим. Искоришћавањем ове слабо коришћене грађе моћи ће се расветлити низ нерасветљених питања. Ако прикупимо и међусобно повежемо све у документима разасуте релевантне податке, моћи ћемо, на основу тих случајних али често веома речитих података, да створимо себи макар и непотпуну, али аутентичну представу о Серској држави, њеној привреди и друштвеним односима, етничком саставу становништва, њеном уређењу, месту које је у њој заузимала црква, улози Срба и Грка у државној и црквеној управи, карактеру њених односа и према Српском и према Византијском Царству. Захваљујући овој грађи, моћи ћемо да пречистимо и извесна основна хронолошка питања као и питање саме територије Серске области, још сасвим неразјашњено. Подаци савремених докумената, аутентичан одраз минуле стварности, имају за истраживача посебну драж. Њихово испитивање ретко остаје бесплодно.

I

ЦАР УРОШ И КРАЉ ВУКАШИН, ЦАРИЦА ЈЕЛЕНА И ДЕСПОТ ЈОВАН УГЉЕША

Доминантна улога деспота Јована Угљеше у историји Серске области учинила је да се ова државна творевина обично назива његовом, Угљешином, државом. У ствари Угљешина влада била је кратка. Трајала је свега шест година. Пре њега, и знатно дуже од њега, владала је у Серу царица-монахиња Јелена-Јелисавета.

Први, а може се рећи и једини који је поклонио већу пажњу влади царице Јелене у источној Македонији био је Стојан Новаковић. Иако документи који говоре о Јелени као владарки у Серу нису још били познати кад је он писао своје познато дело, у коме је дао најопширнији приказ ове епохе,[1] Новаковић је, на основу вести у Кантакузиновој Историји, указао на то да се врховна власт у Серској области дуже време налазила у рукама царице Јелене. Али, мада је Новаковић на томе много инсистирао,[2] ова се чињеница иначе једва спомиње у стручној литератури, како у општим делима, чак и у Јиречековом, тако и у посебним истраживањима, чак и у расправи М. Пурковића специјално посвећеној царици Јелени, где је пажљио прикупљена доста богата грађа, али се подаци о Јелениној влади у Серу уопште не наводе.

Позната прича Јована Кантакузина о комешању које је настало у Српском царству после Душанове смрти одређује царици Јелени врло истакнуто место у догађајима тога времена. Спомиње је међу онима који су завладали над деловима пољуљаног царства, одмах иза младог цара Уроша и његовог стрица Симеона-Синише чији је међусобни сукоб и изазвао насталу пометњу. Према Кантакузину, царица Јелена „није имала поверења подједнако ни према сину ни према девеaру Симеону, већ је себи потчинила многе градове, окружила се не малом силом и почела владати сама за се, па нити је против кога ратовала нити кога помагала у рату."[4] Овај живи, вешто писани приказ произвољно приписује царици матери такав макијавелистички став, али свакако с правом истиче да она није учествовала у ратовањима између претендената на

---

[1] *Новаковић*, Срби и Турци.
[2] *Новаковић*, н д. 164—73.
[3] *Пурковић*, Царица Јелена.
[4] Cant. III, 314, 19—23.

Душаново наслеђе. Серска област је под Јелениним управом, као што ћемо одмах видети, дуже време признавала врховна права цара Уроша и по свему изгледа да су Јеленини односи са сином остали и доцније непомућени. Како било, из Кантакузиновог приказа види се да је царица Јелена завладала над извесним делом царства, који он овде ближе не одређује, непосредно после Душанове смрти.

Позната је и опширна прича Кантакузинова о акцији коју је његов син Матија предузео у југоисточној Македонији.[5] Матија је, вероватно у лето 1357,[6] на челу војске која се састојала претежно од Турака, продро у Серску област, рачунајући на подршку господара Драме, ћесара Војихне, и архонта града Сера. Међутим, код Филипа претрпео је неуспех, локално становништво га је заробило и изручило Војихни, а овај га је, уз царичин пристанак, предао његовом супарнику Јовану V Палеологу. Према томе, како је нагласио већ Новаковић у детаљној анализи ове Кантакузинове приче,[7] у време после Душанове смрти врховна власт у Серској области била је у рукама царице Јелене.

Ст. Новаковић је претпоставио да се царица Јелена у моменту Душанове смрти затекла у Серу и тако је „у том крају остала с врховном царском влашћу", вероватно уз пристанак младог цара Уроша, који је „своју власт над серском облашћу царици мајци уступио, задржавши је над свим осталим земљама и клетвеницима".[8] Ова претпоставка није тачна јер у почетку, и то више година, врховна права младог цара признавана су и овде. Још септембра 1359. године серски митрополит Јаков, шаљући књиге на Синај, бележи на крају свог записа, уз датум: „царствоующимь вь нась благочьстивымь царемь Стефаноу Оурошоу и матери юго монахи Елисаветь".[9] Један недатирани савремени грчки запис призива Богородицу да помогне τοὺς ἄνακτας Ῥωμαίους· Στέφανον Οὔρεσιν καὶ τὴν μητέρα τούτου ἁγίαν Ἐλισάβετ.[10]. Дакле, и овде се као владари наводе Урош и његова мати, света Јелисавета. Посебно је занимљиво да аутор овог записа, по свој прилици светогорски монах,

---

[5] Ib. 319 sq.

[6] *Новаковић*, Срби и Турци 166, прим. 2, указује на то да се у Кантакузиновој причи спомиње лето, а „то је лето могло бити само лето 1356 године". Не изгледа то тако сигурно, док Новаковићева примедба да је Матија „изишао из послова 1357" само уноси забуну, јер је непосредно после Матијиног похода дошло и до његовог пада. *Јиречек*, ЗЈ I, 459 и Историја Срба I, 240 ставља Матијин поход и пад у лето 1357. *Lemerle*, Philippes 205 наводи 1355. годину, што је немогуће јер је до Матијиног подухвата дошло свакако после Душанове смрти, за време владе царице Јелене у Серу.

[7] *Новаковић*, Срби и Турци 166—69.

[8] *Новаковић*, н. д. 164.

[9] *Стојановић*, Записи и натписи I, бр. 116. Уп. *Ђ. Сп. Радојичић*, Јаков Серски, књигољубац и песник српски XIV века, Летопис МС 390 (1962) 330. (= Творци и дела старе српске књижевности, Титоград 1963, 130.) На Цветном триоду има запис на грчком, са прецизним датумом (запис на српском наводи само годину и индикт): ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου ἡμῶν βασιλέως στεφάνου τοῦ οὔρεση καὶ τῆς αὐτοῦ μητρὸς ἐλισάβετ μοναχῆς· ἐν ἔτει ‚ςωξη', ἰνδικτιῶνος ιγ', μηνὶ σεπτεβρίῳ κβ'. Фотографију грчког текста љубазно ми је доставио колега Ђ. Сп. Радојичић, на чему му и овде захваљујем.

[10] *Politis*, Griech. Handschriften, p. 290, No 6.

назива Уроша и Јелену-Јелисавету ромејским владарима[11]. Још 1360/1. године Урош издаје повељу којом потврђује један царичин дар Хиландару. Међутим, иза његовог потписа налази се ова карактеристична напомена: „Госпожда светая царица повелѣ сама у Сърѣ"[12]. А већ у акту суда Серске митрополије од новембра 1360. царица се помиње као једина владарка, као κραταιὰ καὶ ἁγία ἡμῶν κυρία καὶ δέσποινα. Достојанственици који учествују у суђењу наведени су као њени дворани (οἰκεῖοι) и потписују се као њене слуге (δοῦλοι)[13]. О Урошу нема ни речи. Исто и у акту суда Серске митрополије од августа 1365, сачуваном у архиву светогорског манастира Есфигмена: суд се обраћа царици као владарки, серски кефалија и васељенске судије спомињу се као οἰκεῖοι, односно као δοῦλοι „наше моћне и свете госпође и деспине"[14].

Према томе, оно што се могло на основу вести у Кантакузиновој Историји наслућивати постаје, захваљујући савременим документима и записима, очигледно: иако монахиња, Јелена-Јелисавета владала је у Серу дужи низ година, па је признавана и формално као владарка те области. Међутим, њена област се није одмах издвојила из Српског царства. Урошева врховна права су дуго поштована, и он се лојално помињао као цар на првом месту. Но никакве стварне власти Урош овде није имао, па се постепено престало и са формалним помињањем његовог имена.

Јелена се замонашила ускоро после Душанове смрти: већ у Урошевој повељи од маја 1356. она се помиње под монашким именом Јелисавета[15]. То није сметало њој да преузме власт у југоисточној Македонији и да влада у Серу скоро пуних десет година, а њеним поданицима да је сматрају својом владарком. Јелена је свакако умела да се прилагоди грчкој средини у Серу. Споменици, везани за њену личност, говоре о њеним византијским наклоностима и амбицијама. Грчки натпис до њене слике на фрескама у Леснову, поред словенског натписа до Душанове слике, показује њене жеље да у свему следи византијске узоре[16]. Ове жеље и амбиције долазе до још јачег изражаја на генеалошким

---

[11] Други запис из истог пера — *Politis*, Griech. Handschriften 290, No 7 — обраћа се царици овим речима: „Деспино моја света, најпобожнија августо, света Јелисавето" (δέσποινά μου ἁγία, εὐσεβεστάτη αὐγοῦστα· ἁγία Ἐλισάβετ). Није тешко видети кога аутор записа сматра уствари својим владаром.

[12] *А. Соловјев*, Повеље цара Уроша у хиландарском архиву, Богословље 2 (1927), бр. 3, стр. 290—91.

[13] Chil. No 146.

[14] Esph. No 18.

[15] *Соловјев*, Повеље цара Уроша, бр. 1 стр. 256. Уп. *М. Пурковић*, Када се закалуђерила царица Јелена? Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 12 (1932) 167.

[16] Cf. *N. L. Okunev*, Lesnovo, L'art byzantin chez les Slaves I, 2 (1930) 222, 263. *Радојчић*, Портрети 55 сл.

сликама у Матејчи, њеној задужбини, где је династија Немањића повезана са породицом Асана-Комнина и представљена као њен огранак[17].

Јелена је била образована и интелигентна жена, живог политичког темперамента. Познато је да је већ на Душановом двору заузимала врло видно место и да је активно учествовала у политичким преговорима и одлукама[18]. Њене политичке амбиције крунисане су преузимањем власти и дугогодишњом владом у Серу. Јелена-Јелисавета није се само формално налазила на челу Серске државе. Видимо ту и тамо да она доноси одлуке, да се од ње траже и добијају наређења[19]. Али не би се могло рећи да се утицај њене личности у историји Серске области много осећа. Чини се ипак да су код ње амбиције биле веће од стварне снаге и државничких способности. Уз то изгледа да се и у овом периоду она повремено бавила на Урошевом двору (уп. доле, стр. 8, податке дубровачких докумената из 1362. године), препуштала је, дакле, другима руковођење пословима у Серу. Њена улога у животу Серске државе изгледа поготово скромна ако је упоредимо с доцнијом улогом Јована Угљеше, те није случајно што је на крају морала да власт препусти њему.

* * *

Поменути акт суда Серске митрополије од августа 1365. године показује да је у то време у Серу владала још царица Јелена. Али је то и последње сведочанство о њеној влади, док документи из 1366. године показују да у Серу влада деспот Јован Угљеша, и то он сам. Најстарија сачувана повеља коју Угљеша издаје као деспот потиче из јануара те године[20]. Међутим, већ септембра 1365. хрисовуља цара Јована V Палеолога спомиње њега као деспота Србије. Потврђујући Хиландару два поседа, један код Сера а други у Каламарији, Јован V истиче у почетној формули да га је о томе замолио „вољени нећак преузвишене деспине Србије, вољене сестре царства ми, пресрећни деспот Србије кир Јован Угљеша."[21]

У овом документу одражава се једно прелазно стање. Царица се још спомиње, и то као деспина Србије; изгледа да званично она и даље задржава власт и да се пресрећни деспот Србије, кир Јован Угљеша,

[17] Уп. *Окуњев*, Грађа за историју српске уметности, ГСНД 7/8 (1930) 89 сл. *Радојчић*, Портрети 59, који примећују: „Јеленина грекоманија која се осећала на њеним портретима већ за живота Душанова, постала је после цареве смрти још изразитија." Поред посмртног лика Душанова, приказани су као ктитори Јелена и Урош, што се опет нимало не слаже с Кантакузиновим приказом Јелениног односа према сину. Овај живопис настао је свакако почетком 1356. године, јер је Јелена приказана са удовичким велом, али не и као монахиња (уп. *Окуњев*, н. д. 89), а она се замонашила, као што смо видели (стр. 5) пре маја 1356.

[18] Cant. II, 266 sq. О Јелениној улози на Душановом двору расправљају детально *Н. Радојчић*, Српски државни сабори у средњем веку, Београд 1940, 282 сл. и *Пурковић*, Царица Јелена 41 сл.

[19] Esph. No 18, 64 sq. и *Мошин*, Акти 157.

[20] *Новаковић*, Зак. спом. 509—10.

[21] Chil. No 149, 1: ὁ περιπόθητος ἀνεψιὸς τῆς ὑψηλοτάτης δεσποίνης Σερβίας καὶ περιποθήτου ἀδελφῆς τῆς βασιλείας μου, εὐτυχέστατος δεσπότης τῆς Σερβίας κῦρ Ἰωάννης ὁ Οὔγκλεσις.

њен „вољени нећак", сматра као њен савладар. Јасно је међутим да је деспот Србије у ствари већ преузео власт јер је хрисовуља византијског цара настала на његово тражење. За византијског цара он је као владар нов човек. Управо зато, одређујући у складу са устаљеном традицијом своје „сродство" са тим новим господаром суседне земље, цар Јован V прибегава заобилазној формули: пресрећни деспот Србије кир Јован Угљеша је „вољени нећак" досадашње владарке,[22] узвишене деспине Србије, а она је „вољена сестра" византијског василевса[23].

Хрисовуља Јована V од септембра 1365. упућује на два важна закључка. Њени подаци, конфронтирани са подацима Есфигменске повеље од августа 1365. године, омогућавају да се тачно одреди време Угљешиног доласка на власт: он је постао деспот Србије и завладао у Серу најраније у августу, а најдоцније у септембру 1365. године. С друге стране, очигледно је да се ситуација која се одражава у овом документу, не слаже с представом да је Угљеша дошао на власт путем узурпације, па се поставља питање о начину на који је Угљеша постао деспот и преузео власт у „странама грчке земље".

Ово питање може се решити само ако га повежемо са истовременим померањима на врховима у самом Српском царству, тј. оним што се обично сматра Вукашиновом узурпацијом. Као што је познато, стари српски родослови причају да је млади цар Урош претрпео од Вукашина и Угљеше много зла. Вукашин, коме је он дао деспотско достојанство, збацио га је са очевог престола, сам је ставио на се венац краљевства српскога а своме брату Угљеши дао „стране грчке земље" и деспотско достојанство[24]. Данилов настављач окривљује за невоље које су снашле Уроша и његово царство и кнеза Лазара, али главни кривац остаје Вукашин. „Царство његово узе", вели, „један део кнез Лазар, а други део Вукашин, који дрзнувши се на краљевство, ништа се није бринуо

---

[22] Јасно је да је реч о исконструисаном „духовном" сродству. Чињеница да се Угљеша овде наводи као ἀνεψιὸς царице Јелене не значи нимало да су Мрњавчевићи били са њом или са царем Стефаном у стварном сродству. О „духовном" сродству средњовековних владара в. *F. Dölger*, Die „Familie der Könige" im Mittelalter, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1953, 34 sq.

[23] У доцнијим документима Јелена се више не спомиње као владарка у Серу. Изгледа да је напустила Сер и отишла на двор сину, где је и даље уживала почасти и прерогативе царице. Почетком августа 1367. дошао је у Дубровник, после царева посланства, и посланик „domine imperatricis Sclauonie" (уп. *Јиречек*, ЗЈ I, 369). Априла 1368. Дубровчани су исплатили 2.000 перпера светодимитарског дохотка челнику Милошу Повики који је дошао у Дубровник као изасланик српског цара и донео писма од њега и од царице мајке (et a domina imperatrice eius matre: уп. *Јиречек*, Српски споменици, Споменик XI, 1892, 9, прим. 2). Јелена је задржала свој углед и после Урошеве смрти. Изасланици кнеза Лазара, са старцем Исаијом на челу, пошавши у Цариград ради преговора о измирењу српске и грчке цркве, састају се са старом царицом (*Мошин*, Житие Исаии 159 сл. *Пурковић*, Царица Јелена 47). Повеља светогорског прота Герасима од јануара 1375. спомиње њу са изразитим поштовањем (Chil. No 156, 17 и 22 сл.). Према белешци у једном хиландарском рукопису с краја XVI века, она је умрла 7. новембра 1376. године (*Ђ. Сп. Радојичић*, Архивист, 2, 1952, 72). У тестаменту прота Харитона од јула 1378. спомиње се већ као блажена (Kutl. No 36, 28).

[24] *Стојановић*, Стари српски родослови 84—85.

о проклетству светога Саве. А грчке крајеве и градове узе Угљеша".[25] Доцнији летописи иду још даље причајући да је Вукашин подмукло убио младог цара и, према духовитој примедби Јиречековој, што су доцнији, то више о томе причају. У те приче давно нико више не верује, тим пре што свако данас зна да је цар Урош умро после Вукашинове погибије у Маричкој бици.

Међутим, прича старијих летописа о Вукашиновој и Угљешиној узурпацији дуго је заводила историчаре, па и данас јако утиче на нашу историографију. Ст. Новаковић се још сасвим налазио под њеним утицајем у своме више пута цитираном, у многоме лепом и врло живо писаном приказу. Позивајући се на мало пре цитиране речи Данилова настављача, Новаковић каже: „Мени се чини да су ове речи још понајаутентичније од свега што имамо о овоме знаменитом догађају."[26] Новаковић врло опширно расправља о Вукашиновом и Угљешином „одметништву", које много жали и које покушава некако да оправда потребом за јачом влашћу у насталој тешкој ситуацији.

Међутим, Јиречек је већ 1886. године донео врло значајну документарну грађу која донекле омогућава да пратимо Вукашинов успон.[27] О односима између Уроша и Вукашина ова грађа даје једну стварнију представу која се не слаже с романтичарским причама старих летописаца.

Из дубровачких докумената се види да је већ од 1361. године Вукашин био најјачи човек на српском двору. 29. јула 1361. дубровачко Велико веће овлашћује кнеза и Мало веће да српском посланству које је дошло у Дубровник ради мировних преговора, одговоре на леп начин и да пишу цару и Вукашину — imperatori et Volcasino et aliis quibus videtur[28]. Посланство српског цара о коме је реч предводио је Марко. Јиречек је свакако у праву када каже да то „није био нико други до син Вукашинов, касније славни краљ Марко." Имао је депозит у Дубровнику и том приликом га је преузео, заједно са депозитом Вукашинове жене[29].

Слична су и даља сведочанства дубровачких аката о моћном положају Вукашиновом у Урошевом царству. Приликом нових преговора, идуће 1362. године, Веће умољених је 28. априла решило да се пише цару, царици, оним велможама којима је потребно и патријарху. А коме је од српских велеможа требало писати, види се из тога што су Дубровчани три недеље доцније послали свог човека са специјалном поруком Вукашину и старој царици — ad Volchasinum et ad imperatricem ueterem (тако два пута: прво ad Volchasinum, онда ad imperatricem ueterem, док се imperator више и не спомиње)[30]. 20. јануара 1364. Велико

[25] Животи краљева 381. Превод *Л. Мирковића*, Београд 1935, 290.
[26] *Новаковић*, Срби и Турци 172.
[27] *Јиречек*, Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани, ЗЈ I, 341 сл.
[28] Ib. 359—60, нап. 49.
[29] Ib. 360 сл.
[30] Ib. 362 и нап. 57.

веће, у настојању да осигура путеве за трговце који иду у Србију, решава да пошаље посланике Вукашину и Балшићима — ad Volchasinum et ad illos de Balsa[31].

Из наредне године немамо вести, а у јесен 1366, из записа у вези са плаћањем светодимитарског дохотка, сазнајемо да су новембра месеца долазили у Дубровник посланици које су упутили српски цар и српски краљ (dominus imperator Sclauonie и dominus rex Sclauonie)[32]. Запис са седнице Већа умољених од 3. јуна 1367. наводи и име краља говорећи о одговору који треба дати domino regi Rascie Volchassino[33].

Крунисањем за краља Вукашинова моћ постала је свакако још већа или бар очигледнија, а исто тако и Урошева немоћ. У суштини краљевска титула дала је само формално обележје оном положају који је Вукашин, како се то јасно види из кратких и фрагментарних али врло речитих података дубровачких докумената, већ годинама стварно имао.

Чудновато је да Јиречек, који је ову драгоцену грађу учинио приступачном науци, није ипак сасвим или бар није одмах прекинуо са традиционалним гледањем, већ је тврдио да је краљ Вукашин био „очигледно самозвани владар", па је покушао да ову тезу потврди низом не баш много убедљивих аргумената[34]. Из грађе коју је саопштио очигледно је само једно: најкасније од 1361. године власт се фактички налазила у рукама Вукашиновим, он је био, како то Јиречек сам лепо каже, „једина одлучујућа особа" на српском двору, те је на крају, добивши краљевску круну, постао и званично савладар свог слабог штићеника.

Доцније је, међутим, Јиречек променио гледиште. Већ у Историји Срба он каже опрезно: „Поред цара јавља се у један мах, као краљ, Вукашин. Није познато како је ствар изведена."[35] А у примедби истиче да је, према Орбинију, промена извршена мирним путем и да је Урош дао Вукашину краљевску титулу. Штавише, у Staat und Gesellschaft der Serben, указујући на слике Уроша и Вукашина у Псачи, на које ћемо се још вратити, Јиречек изричито каже да ова фреска „потврђује Орбинијево казивање да је Вукашин, са пристанком цара Уроша, постао његов савладар", па додаје: „она потврђује и белешке дубровачких сенатских протокола, по којима су тада посланици цареви и новог краља заједно дошли у Дубровник."[36] Овом последњом примедбом Јиречек одустаје и од оне неубедљиве интерпретације коју је првобитно дао дубровачким белешкама о посланству из 1366. и на основу које је дошао до закључка о Вукашиновом „самозванству". Неки научници прихватају

---

[31] Ib. 356 и нап. 71.
[32] Ib. 357—358 и нап. 76.
[33] Ib. 368 и нап. 77.
[34] Ib. 368.
[35] *Јиречек*, Историја Срба I, 246 = Geschichte der Serben I, 430 („Wie die Sache durchgeführt wurde, ist nicht bekannt").
[36] *Јиречек*, Историја Срба II, 340.

ново Јиречеково гледиште,[37] али не би се могло рећи да је оно у науци и продрло. Уз то, и они који га прихватају, инсистирају на томе да се не види „како је ствар изведена". Изгледа ми међутим да се то прилично јасно види, па ми се чини да је потребно да се ово питање коначно прочисти.

Орбинијева вест на коју се Јиречек позива и чију веродостојност у доцнијим својим радовима прихвата, заслужује сву нашу пажњу. Насупрот причањима старих летописа, Орбини каже да је Урош сам дао Вукашину краљевску титулу (gli diede etiandio il titolo del Re)[38]. Додуше, познато је да се у Орбинијевом приказу стварност меша са легендом, али је познато и то да његова причања имају понегде вредност историјског извора првог реда, јер је Орбини употребљавао документе који су доцније нестали, и тако је сачувао не мало тачних вести[39]. Ван икакве сумње тачна је и његова вест да је Вукашин добио краљевску круну од цара Уроша. Јер само од њега је и могао добити.

У новије време наука је стекла јаснију представу о средњовековним државноправним схватањима и значају титула у којима се та схватања одражавају, па нам мора бити јасно да Вукашин није могао да сам прогласи себе за краља. У Српском царству краљ је царев савладар, а нико, разуме се, не може сам себе да начини савладаром. Исто тако ни Угљеша није могао да узурпира деспотску титулу, ни да је добије од краља Вукашина, иако се и једно и друго чешће тврдило. Према византијским схватањима, усвојеним у јужнословенским земљама, деспотско достојанство може дати само цар, и ни византијска ни јужнословенска историја не зна ни за једно једино одступање од тог правила[40].

Укратко речено, узурпирати се може само врховна власт, а то значи у царству само царска власт, али не и положај савладара нити почасна титула. Дешавало се често да се неко фактички наметне за савладара малолетном, неспособном или бар од себе мање способном владару — као на пример, у Византији, Василије I Михаилу III, Роман I Константину VII, Андроник I Комнин Алексију II, Михаило VIII Палеолог Јовану IV Ласкарису — али се не може ни замислити да би се то догодило без формалног владарског пристанка и без његове инвеституре. Несумњиво је да се и Вукашин Урошу за савладара наметнуо и да је као краљ и царев савладар постао стварни господар у његовом царству, али је исто тако сигурно да га је само цар могао крунисати за краља и примити за савладара. У правном погледу Вукашин је, до-

---

[37] *Мирковић*, Мрњавчевићи 11 сл. *B. Saria*, Iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja u Beogradu, Старинар 3 (1925) 73. *Ћирковић*, Допуне 447. В. и *М. Динић*, Историја народа Југославије I (1953) 412 сл.

[38] *Orbini*, p. 269.

[39] Уп. *Н. Радојчић*, Српска историја Мавра Орбинија, Београд 1950. *Ф. Баришић*, Византијски извори у далматинској историографији XVI и XVII века, ЗРВИ 7 (1961) 234 сл. В. и лепу примедбу *F. Šišića*, Priručnik izvora hrvatske historije II (1914) 43 о вредности Орбинијевих вести из српске и босанско-хумске историје XIV и XV века.

[40] Уп. *Ферјанчић*, Деспоти, који је то нарочито јасно показао проучавањем целокупне изворне грађе, уневши у дотадашња гледишта многе значајне исправке

бивши краљевску круну од цара Уроша, заузео поред њега исти положај који је сам Урош имао као краљ поред свога оца цара Стефана. Да је тежио за тим да власт узурпира и да Уроша сасвим одстрани, прогласио би се за цара, као што је то учинио Симеон-Синиша[41].

Чињенице јасно показују да се после Вукашиновог крунисања за краља између њега и цара Уроша успоставио однос савладарства са свим његовим карактеристичним ознакама:

Цар и краљ заједнички отпремају посланства. Већ смо видели да су новембра 1366. долазили у Дубровник, због питања светодимитарског дохотка, посланици српског цара и српског краља[42].

Цар и краљ се заједно приказују на сликама. На фрескама цркве св. Николе у Псачи стоје један до другог у свечаном орнату (врло сличном, али не и истоветном) вь Х(рист)а б(ог)а благовѣрни ц(а)рь Оурошь и крали Влькашинь. Вукашин је с леве стране Урошеве, а с десне су цар Константин и царица Јелена; слика царева је већа од осталих, и његов нимб је знатно већи од Вукашиновог, као и од нимбова Константина и Јелене[43].

Цар и краљ заједно кују новац. Познат је тип Вукашиновог новца, кованог у ковници цара Уроша, са натписом „Urosius imperator" на једној, а „краљ" на другој страни[44].

Све су то типичне црте којима се обележава савладарски однос.

Према старим летописима, Вукашин је, пре него што се самовољно прогласио за краља, добио од цара Уроша деспотско достојанство и крунисан је деспотским венцем[45]. Ферјанчић сумња у тачност ове вести, јер она не налази потврде у другим изворима[46]. Међутим, треба имати на уму да сва наша обавештења о Вукашину у годинама пре његовог крунисања за краља потичу из података Дубровачког архива,

[41] Зашто то није учинио, одн. зашто му је слаби цар био потребан, открива, чини се, Орбинијев податак према коме је Вукашин, поставши краљ, одмах почео да се разрачунава са својим многобројним супарницима (comincio opprimere molti personaggi di quel Regno), чинећи то наводно по царевом налогу да би осигурао његово царство.

[42] Као што је показао *Јиречек*, ЗЈ I, 368 сл., Дубровчани су исплаћивали светодимитарски доходак Урошу све до његове смрти.

[43] Уп. *Радојчић*, Портрети, стр. 60, таб. XXI, сл. 30. В. и *В. Петковић*, Старо Нагоричино, Псача, Калениħ, Београд 1933, Псача, таб. V. *Ј. Ковачевић*, Средњовековна ношња балканских Словена, Београд 1953, таб. XXXV, XXXVI. Као што смо напоменули, на значај ове слике за проблем односа између цара Уроша и краља укашина указао је већ Јиречек. Уп. и *Мирковић*, Мрњавчевићи 14. *М. Динић*, Историја народа Југославије I (1953) 412. Према Срећковићу, била је у Марковом манастиру, Вукашиновој задужбини, поред слика краља Вукашина и Марка, и слика цара Уроша, што би, како примећује Мирковић, „веома чудно било, кад би они били у оштром непријатељству, и када би ово непријатељство било опће позната ствар". Само, на жалост, Срећковићеви наводи су веома нејасни, тако да је тешко из њих машта закључити: уп. *Л. Мирковић* и *Ж. Тадић*, Марков манастир, Нови Сад 1925. *Радојчић*, Портрети, 62.

[44] *B. Saria*, Iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja u Beogradu, Старинар 3 (1925) 73 сл. В. и *С. Димитријевић*, Нове врсте српског средњевековног новца, Ib. 9/10 (1958/9) 137 сл., нарочито стр. 152 (бр. 13) и 149 (бр. 11). *Р. Марић*, Студије из српске нумизматике, Београд 1956, 87 сл.

[45] *Стојановић*, Стари српски родослови 84—85.

[46] *Ферјанчић*, Деспоти, 171.

колико важних толико и фрагментарних. Последњи дубровачки податак који наводи Вукашиново име без титуле, видели смо, пада у јануар 1364. године, а први који га спомиње као краља у новембар 1366, мада је Вукашин уствари крунисан много пре тога (в. доле) а постоји и једна повеља краља Вукашина из јануара 1366[47]. Према томе, можемо само да кажемо да Вукашин није имао деспотску титулу пре 1364. године, али не смемо да тврдимо да је није добио током 1364. или 1365. године. Утолико мање што нема ничег невероватног у томе да је прво добио деспотско достојанство а да је затим крунисан за краља-савладара. За Вукашинову деспотску титулу зна и Орбини: пре него што ће Вукашин постати краљ, Орбини га редовно назива Вукашин деспот. Његово крунисање за краља Орбини приказује као нову почаст и промоцију за виши ранг[48].

Пошто је Вукашин посато краљ и царев савладар, млађи брат Угљеша добио је деспотску титулу. То је сасвим у духу византијских институција и обичаја, са том разликом наравно да у Византији савладар нема титулу краља већ цара-василевса. Уобичајена је појава у Византији Палеолога и тако рећи нормални ред да старији брат — обично је то старији царев син — добија као савладар и престолонаследник круну василевса а да се његовом млађем брату, односно његовој млађој браћи, поклања деспотски венац, обично ускоро после тога, а понекад и истовремено[49]. Свакако су и браћа Мрњавчевићи добили у исто време — старији краљевску, а млађи деспотску круну. Примимо ли да је Вукашин, пре него што је постао краљ, имао деспотску титулу и да је према томе Угљеши припала титула коју је Вукашин пре тога имао, што је опет сасвим у складу са византијским обичајима, онда можемо поготово да будемо уверени у то да је Угљешино крунисање за деспота извршено истовремено са Вукашиновим крунисањем за краља.

То значи да је и Вукашин крунисан за краља пред крај лета (у августу или септембру) 1365. године када је, као што смо утврдили, Угљеша постао деспот. Ово се лепо слаже са осталим подацима. Као што смо малопре напоменули, јануара 1364. Вукашин се спомиње још без икакве титуле, а јануара 1366. издаје повељу као краљ, и према томе могао је добити краљевску круну само у том размаку. Пошто је Вукашин, како изгледа, прво добио деспотску а тек онда краљевску круну, тај размак се још смањује а уједно се прецизира и време у коме је Вукашин могао добити деспотску титулу: између јануара 1364. и септембра 1365. године. Прва позната повељу краља Вукашина издата је, рекли смо, јануара 1366. године, и то у Скопљу[50]. У исто време и на истом месту издата је и прва повеља деспота Угљеше.

---

[47] *Новаковић*, Зак. спом. 508—509.

[48] *Orbini*, p. 269.

[49] В. примере код *Ферјанчића*, Деспоти 36 сл. и 105 сл.

[50] Већином се узима — као што видимо, погрешно — да је Вукашин постао краљ 1366. године. Међутим, *М. Динић*, Историја народа Југославије I (1953) 412, управо на основу ове повеље, каже да је Вукашин постао краљ „по свој прилици већ 1365. године." Исто *Ћирковић*, Допуне 447, и *Ђ. Сп. Радојичић*, у *V. Grumel*, Chronologie 392, који ставља Вукашинову као и Угљешину владу, у време од 1365. — 26. септембра 1371.

Несумњиво је да је Угљеша добио деспотски венац од истог цара Уроша од кога је Вукашин добио краљевску круну. Нагласили смо већ да је деспотско достојанство могао дати само цар и да према томе Угљеша није могао да сам узме деспотску титулу, ни да је добије од краља Вукашина, па се питање своди на то да ли га је за деспота прогласио византијски цар Јован V Палеолог или српски цар Урош. Ако смо у праву да су Вукашинова краљевска и Угљешина деспотска титула дате у исто време и са истог места, онда не треба више ни доказивати да је Угљеша добио деспотску тиулу од цара Уроша. Међутим, ни иначе није вероватно да је Угљеша добио деспотску титулу од византијског цара. Чињеница да Јован V у поменутој хрисовуљи од септембра 1365. не назива Угљешу својим вољеним нећаком већ само вољеним нећаком преузвишене деспине Србије, своје вољене сестре, свакако не говори за то да га је он крунисао за деспота. Треба имати у виду да су Византинци веома ретко давали деспотско достојанство страним великашима. Први српски властелин коме је деспотска титула јамачно дарована у Цариграду био је Стефан Лазаревић. У XIV веку, колико можемо да видимо, сви српски деспоти добијају своју титулу од српских царева[51]. И управо зато током последње трећине тог века нико је у српским земљама и не добија. Јиречек је то, као и обично, врло лепо уочио и одлично протумачио. Говорећи о увођењу на српском двору највиших византијских титула (деспота, севастократора и кесара) Јиречек вели: „Те титуле давали су три српска цара, Стефан, Урош и Симеон... Како је царско достојанство убрзо нестало, десило се да су млађа браћа остала без тих титула: Константин, брат деспота Драгаша, и Вук Бранковић, брат ћесара Гргура, имају само обичну титулу господин, иако су били најмоћнији земаљски великаши."[52] Но, кад ни Константин Драгаш, чија је кћи постала византијска царица, није добио из Цариграда деспотско достојанство[52a], како да верујемо да га је одатле добио Угљеша, који византијском цару није био ништа сем „нећак" његове „вољене сестре", деспине Србије?

* * *

Животни путеви браће Мрњавчевића теку упоредо од почетка њиховог успона и све до заједничке погибије у Маричкој бици. О њиховом пореклу и младости не зна се ништа поуздано. Наводно су заједно са оцем доспели на Душанов двор. Према Халкокондилу, Вукашин је постао пехарник (οἰνοχόος), а Угљеша коњушар (ἱπποκόμος) цара Стефана[53]. Око 1350. године Вукашин је био жупан области око Прилепа, који је и доцније био његово средиште, док је Угљеша 1346. управљао подручјем на дубровачкој граници. Дубровачко Велико веће

[51] Уп. *Ферјанчић*, Деспоти 157 сл.

[52] *Јиречек*, Историја Срба II, 24.

[52a] Уп. *Г. Острогорски*, Господин Константин Драгаш, Зборник филозофског факултета VII, 1 (1963) 287 сл.

[53] Chalc. I, 25, 20. Додуше, на истом месту Халкокондил прича, очигледно бркајући ствари, да је Душан дао на управу „краљу" и његовом брату Угљеши читаву област од Сера до Дунава.

решило је те године да се пошаљу поклони Vglese barono[54]. Међутим, до велике моћи дошла су браћа Мрњавчевићи тек у зрелијим годинама, за време распада царства. На почетку Урошеве владе у једној повељи — сачуваној у талијанском преводу — којом млади цар потврђује привилегије граду Котору, Вукашин се још спомиње узгред, међу другим дворанима, као сведок, са титулом челника[55]. Из дубровачких докумената видели смо међутим да је он већ 1361. године био најјачи човек на Урошевом двору. Као такав и добија прво, изгледа, деспотски венац, а затим краљевску круну и тиме и званично постаје царев савладар.

Као краљ и савладар слабог цара, Вукашин је био стварни господар Урошевог царства. А то значи да његова власт није остала ограничена на његову првобитну област у Македонији, како се то обично сматра, већ је обухватила целу територију на коју су се простирала врховна права његовог штићеника. Ово се уосталом јасно види и из његових повеља (в. стр. 18—19).

О Угљешиној улози у „странама грчке земље" пре доласка на власт зна се врло мало[56]. У серским документима из времена Јеленине владе, истина малобројним, он се не спомиње међу дворанима који се у њима јављау, али има ипак података који бацају извесну светлост на његову делатност у тим годинама.

П. Лемерл и А. Соловјев објавили су грчку повељу, издату октобра 12. индикта светогорском манастиру Кутлумушу, са словенским потписом: Углеша велік воевода[57]. У аутору ове повеље, великом војводи Угљеши, издавачи с правом виде доцнијег деспота Јована Угљешу и према томе стављају је, сходно индикту, у октобар 1358. године[58]. Ова грчка повеља показује да је Угљеша већ у то време делао у „странама грчке земље" и заузимао високи положај великог војводе. Титула великог војводе одговара византијској титули великог дукса (μέγας δοὺξ), једној од највиших у хијерархији византијских дворских достојанстава[59]. Међутим, велики војвода Угљеша очигледно врши и функцију обласног војводе. Он потврђује Кутлумушу посед који се

[54] *Јиречек*, ЗЈ I, 360 са прим. 51.

[55] Ib. 360 и прим. 50.

[56] *Новаковић*, Срби и Турци 170, изнео је претпоставку да архонт Сера који је, према Јовану Кантакузину, у договору са ћесаром Војихном, обећао своју подршку Матији Кантакузину (в. стр. 4) „није без сумње нико други него потоњи деспот Угљеша." Кантакузин не наводи име овог архонта, тако да је то само једна духовита комбинација, и тешко да ће она бити тачна. Изгледа да је у тим годинама серски кефалија био Дука Нестонг, а после њега Димитрије Евдемонојоан. В. стр. 92 сл.

[57] *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes, p. 142—43. Уп. и Kutl., p. 231.

[58] *Lemerle-Soloviev*, op. cit. 143 sq.

[59] Познати Оливеров натпис у Леснову наводи да је Оливер био поступно велики челник, велики слуга, велики војвода, севастократор, па деспот. Према Псеудо-Кодину, и у Византији за време првих Палеолога велики дукс имао је виши ранг од великог доместика, који одговара српском великом слуги, док није Андроник III, из обзира према великом доместику Кантакузину, дао виши ранг титули великог доместика ставивши је иза деспота, севастократора и кесара, а испред панинерсеваста, протовестијарија и великог дукса.

налазио, како изгледа, у југоисточном делу струмске области,[60] а који је манастиру поклонила „света госпођа кесариса", јамачно жена кесара Војихне[61]. Као највиши представник локалне власти, велики војвода Угљеша гарантује поменутом манастриском поседу безбедност од своје стране и од стране својих људи и свих својих потчињених[62].

Најважнији податак о Угљешиној активности у тим годинама налази се међутим у једној фалсификованој повељи, и свакако је зато тај веома занимљиви податак остао незапажен. Поред хрисовуље Јована V од септембра 1365, која на Угљешину молбу потврђује Хиландару два села, а која нам је омогућила да утврдимо време Угљешиног доласка на власт, (в. стр. 6), сачувана је у архиву Хиландара још једна хрисовуља, наводно истог цара и истог датума, која потврђује Хиландару већи број поседа[63]. Фалсификат је очигледан[64]. Довољно је

[60] У округу Προυνέα (p. 142, 2.). *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes 143, n. 68, идентификују тај округ с њивом τοῦ Προυναίας у Душановој хрисовуљи Филотеју од априла 1346 (*Соловјев-Мошин*, бр. 8, 83), која се, према њима, налазила у области Зихне. Међутим, округ—τοποθεσία је једно, а њива—χωράφιον друго; уз то, будући да је поменута њива била власништво манастира Филотеја, није јасно како је кесариса могла да је поклони Кутлумушу. С друге стране, издавачи указују на топоним Πρινάριον од πρῖνος (зелени храст), новогрчки πρινάρι, πουρνάρι. Овај податак заслужује пажњу, јер се Πρινάριον јавља управо као округ у повељама Лавре, на које се они позивају (Lavra No 35, 18, 28; No 36,5) а исто тако и у хрисовуљи Јована V Ивирону од августа 1357 (*Dölger*, Schatzk. No 9, 8). Из података ове последње хрисовуље види се да се тај округ налазио у области јужно од Пангајске горе.

[61] Помен кесарисе је јак аргуменат у прилог идентификовања аутора ове повеље с Јованом Угљешом, јединог прихватљивог идентификовања које се може предложити. *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes 144 cq. узимају у обзир и могућност идентификовања са ћесаром Угљешом, сином севастократора Влатка (у овом случају повеља би била од октобра 1403. или 1418. године), али се с правом одлучују у корист деспота Јована Угљеше. Аутор повеље спомиње и милости које су указивале Кутлумушком манастиру пресрећни деспот Манојло и његов брат. Ако је повеља из 1358. године, реч је о Манојлу Асану, шураку Јована VI Кантакузина; ако би пак била из почетка XV века, деспот Манојло не би се могао идентификовати (Манојло II Палеолог не долази у обзир јер, као што примећују Лемерл и Соловјев, цар се не титулише као пресрећни деспот нити се икада наводи име владајућег цара). Не би се могла идентификовати ни кесариса. Додајмо томе да је Угљеша Влатковић добио титулу ћесара још као дечак од цара Уроша (уп. *Јиречек*, Историја Срба I, 332), а пошто је био ћесар није могао наравно да постане велики војвода. Ништа се не би могло навести ни у прилог идентифковања аутора наше повеље са Угљешом Ненадићем, зетом деспота Оливера, који се помиње, без икакве титуле, у једном запису од 31. јануара 1374 (*Стојановић*, Записи и натписи I, бр. 153). Против идентификовања с деспотом Јованом Угљешом могла би се можда навести чињеница да се аутор повеље назива само Угљеша, а не Јован Угљеша, како се обично назива доцнији деспот. Међутим, и он се понекад назива само деспот Угљеша, без првог имена: уп. нпр. акт протата од нов. 1366 (Chil. No 152, 6) и простагму Манојла II од дец. 1408 (*Мошин*, Акти 165). *Ђ. Стричевић*, Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века, Старинар 7/8 (1956/7) 117 верује да је Угљеша узео име Јован тек кад је постао деспот, полазећи од хипотезе о титуларном карактеру имена Јован, хипотезе која се не може довести у склад са чињеницама. Уп. *Ферјанчић*, Деспоти 176 сл. et passim.

[62] *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes 143, 10. Крајња неписменост ове повеље вероватно се тиме и објашњава што је писана у унутрашњости. Занимљиво је да се она назива протагмом присвајајући себи назив који по свим правилима византијске дипломатике припада само царским наредбама.

[63] Chil. No 150.

[64] На то је указао већ *L. Petit* у своме издању (p. 315).

рећи да се овде Јован V не позива на Угљешину молбу већ на молбу самог цара Стефана, умрлог пре десет година. Међутим, овом невештом фалсификату додат је — знатно ситнијим словима — један пасус који почиње речима: „У оно време када смо дошли у Хрисопољ са катергама дошао је и нећак... — документ је оштећен и ту је лакуна коју очигледно треба попунити са „деспине Србије“..[65] — и састао се са мном. А били су присутни и монаси из Хиландара, и замолио је моје царство да дарује том манастиру нека имања која су раније имали од цара Стефана“...

Нећак деспине Србије то је, као што знамо, Угљеша. Док га текст фалсификата уопште не помиње, он се овде наводи на исти начин као у аутентичној Јовановој хрисовуљи од септембра 1365, што већ само по себи улива извесно поверење према овој уметнутој вести. Она нам казује да је Јован V долазио у Хрисопољ са својим бродовима и да се тамо састао са Угљешом. Тешко је неко могао да измисли тај састанак и да га још смести управо у Хрисопољ. Место састанка је значајно ако се сетимо онога што се збило у том крају у годинама после Душанове смрти[66]. Два истакнута византијска великаша, велики примикирије, доцније велики стратопедарх Алексије и његов брат протосеваст, доцније велики примикирије Јован, отпочела су контраофанзиву против Срба. Ови великаши, синови великог доместика Димитрија Палеолога (в. Екскурс I), успели су да запоседну градове на пиеријској обали, између осталог управо Хрисопољ. Међутим, у унутрашњост земље нису продрли. Као што примећује Лемерл, резимирајући насталу ситуацију, унутрашњост земље остала је чврсто под српском влашћу; Алексије и Јован задржали су освојену приморску област до ушћа Струме, али су од даљег напредовања одустали „било после војног пораза, било услед преговора са Србима и може бити чак по наређењу Јована V“.[67]

Податак о састанку Јована V с Угљешом у Хрисопољу, који смо навели, потврђује тачност оваквог тумачења. На овом састанку свакако је дошло до погодбе, па су Византинци, задржавши освојене градове, обуставили непријатељство. До тога је могло доћи у другој половини 1358. године или ускоро после тога[68]. Чињеница да је преговоре с византијским царем водио са српске стане Угљеша показује да је он већ онда играо у Серској држави водећу улогу.

Најзад не смемо да заборавимо да је Угљеша био ожењен ћерком кесара Војихне, најмоћнијег великаша у тим крајевима у годинама после Душанове смрти. Вреди и овде подсетити на Орбинијеве речи:

[65] Chil. No, 150 36: Τὸν δὲ καιρὸν ὅταν κατήλθομεν εἰς τὴν Χρυσόπολιν μετὰ τῶν κατέργων, καὶ ἦλθεν ὁ ἀνεψιὸς τῆς δεσπ[οίνης] σερβ[ίας]... L. Petit допунио je: [δεσποίνης ...]. Међутим, према фотографском снимку у Архиву Српске академије наука и уметности, може се сасвим сигурно прочитати оно што смо исписали. Лакуна захвата простор од још петнаестак слова, па би се могло допунити даље: κῦρ Ἰω(άννης) ὁ Οὔγκλεσις (уп. аутентичну хрисовуљу Јована V: Chil. No 149, 1 и 3).

[66] Ова збивања лепо је расветлио *Lemerle*, Philippes 206 sq.

[67] *Lemerle*, Philippes 208.

[68] Из повеље Ане Торникине од августа 1358 (Pant. No 3) види се да је у ово време ратовање још трајало. В. доле, стр. 29 сл. и Екскурс I.

Et Voihna Cesar con Vggliescia suo genere si fece padrone di tutto il paese ch'era à confini di Romania".[69] На жалост, не знамо када се Угљеша оженио Јефимијом, не знамо ни докле је кесар Војихна живео и владао у Драми. Он је још био жив и његова моћ није била мала када је Матија Кантакузин у лето 1357. године покушао да наметне своју власт Серској области (в. стр. 4). После тога Војихна нестаје са историјске позорнице. У повељи великог војводе Угљеше од октобра 1358. његова присутност се не осећа. Зато се овде, сем његове жене кесарисе, јако истиче личност деспота Манојла, у коме, као што смо напоменули (в. прим 61), треба видети Кантакузинова шурака Манојла Асана. Манојло је добио деспотску титулу од Матије Кантакузина, изгледа 1353. године, и помагао га је у грађанском рату против Јована Палеолога[70]. Из вести Нићифора Григоре и Јована Кантакузина види се и иначе да је Манојло Асан, средином XIV века, имао јак положај у Тракији, нарочито у области Визе,[71] али су те вести ограничене на време до 1355. године и не откривају ништа о његовим везама са Серском државом.

Поред Манојла, повеља великог војводе Угљеше спомиње и његовог брата, али се име не може разабрати. Лемерл и Соловјев претпостављају да је реч о Манојловом брату Јовану[72]. Међутим, Јован је 1347. заједно са Манојлом постао севастократор, а најкасније од 1355. године имао и деспотску титулу; у грађанском рату прешао је на страну Јована Палеолога, па га је овај после победе поставио за команданта у Перитеориону[73]. А Манојлов брат у Угљешиној повељи наведен је без икакве титуле и јасно се дистанцира од брата деспота. Да није његов брат био и онај Алексије Асан који се појављује, на почасном месту, али без икакве титуле, у повељи Серске митрополије од августа 1365. као дворанин и братучед царице Јелене?[74] Он је, према томе, прешао у службу Серске државе, па би примамљива била претпоставка да је у Угљешиној повељи од октобра 1358, поред деспота Манојла Асана, био споменут управо он. Како сам Матија Кантакузин, тако су и његови рођаци и присталице из погрчене линије рода Асана, одн. Асана-Палеолога, играли у суседној родопској области значајну улогу, а као што показује повеља великог војводе Угљеше, имали су у годинама после Душанове смрти извесног утицаја и у источним пределима серске области. Угљеша је, као велики војвода у тим пределима, очигледно одржавао с њима присне везе.

Иако малобројни и случајни, подаци које смо претресли несумњиво говоре да је Угљеша најдоцније од краја педесетих година имао у Серској области веома истакнут положај. Његов састанак са византијским царем у Хрисопољу показује да је он већ онда иступао као заменик царице Јелене и фактички руководио политиком Серске државе.

[69] Orbini, p. 269.

[70] Nic. Gregoras, III, 510. Уп. *Ферјанчић*, Деспоти 46 сл.

[71] Уп. *Усиенский*, Болгарские Асеновичи 10 сл.

[72] *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes 144.

[73] Cant. III, 314, 9. Уп. *Усиенский*, loc. cit. *Ферјанчић*, loc. cit.

[74] Cf. Esph. No 18, 5 и 89. Алексије Асан је потписао и акт Kutl. No 33, 87 из 1375. У наративним изворима није споменут, није забележен ни у *Усиенског*, н. д.

На крају власт прелази сасвим у његове руке, али тек више година доцније, слично томе како је и Вукашин имао више година меродаван утицај на Урошевом двору пре него што је, добивши круну, постао и званично његов савладар.

Првобитно је, као што смо констатовали, и у Серској области признавана врховна власт цара Уроша, док је царица мати помињана поред њега, на другом месту (в. стр. 4). Временом ова фикција заједничке власти престаје да се одржава, па се пред крај 1360. године царица појављује и званично као једина владарка у Серу. А непуних пет година доцније мора и она да препусти власт свом „вољеном нећаку" деспоту Јовану Угљеши, свакако уз формалан пристанак цара Уроша који даје Угљеши деспотско достојанство и који, у исто време, препушта власт Вукашину примивши га за савладара. Власт цара Уроша свуда опада, опада временом и власт царице мајке,[75] док моћ велике властеле расте, на првом месту моћ браће Мрњавчевића који преузимају водећу улогу у угроженом и раскомаданом царству.

* * *

Занимљиво је да се и између Вукашина и Угљеше, пошто је старији брат постао краљ а млађи деспот, успоставља на почетку однос сличан савладарству. Ово показују њихове хрисовуље Руском манастиру на Светој Гори, најстарије повеље које су сачуване и од једног и од другог. Угљешина хрисовуља је истоветна Вукашиновој, издата је истог датума и на истом месту: јануара 1366. у Скопљу[76]. У доба Палеолога има у Византији много сличних примера: уз хрисовуљу коју издаје владар његов савладар издаје истовремено у своје име потврдну хрисовуљу понављајући текст владареве повеље. То чини сада и Угљеша понављајући готово дословце текст Вукашинове хрисовуље[77]. Једина стварна разлика је у томе што име и титулу Вукашинову замењује својим именом и друкчијом титулом.

Титулатура краља Вукашина обухвата све земље којима влада и сам цар. Вукашин истиче да га је Христос поставио за „господина всему стежанию, рѣку же земли Срьбскои и всем Грьком и Поморию и странам

---

[75] Још пре тога изгубила је Јелена, у корист Балшића, права на царине у зетским градовима која је уживала на почетку Урошеве владе. Уп. *Јиречек*, ЗЈ I, 357.

[76] *Новаковић*, Зак. спом. 508—509 и 509—510 даје текст обе повеље са извесним скраћивањима. *Соловјев*, Одабр. споменици 167—169 доноси потпун текст Вукашинове повеље, а за Угљешину примећује у напомени: „цео је садржај и формулар исти".

[77] Повеље Вукашина и Угљеше су хрисовуље, што се јако наглашава у оба акта, у Угљешином чак и још јаче него у Вукашиновом. Оне се називају: „светли хрисовуль", „обично слово", „слово", „златопечатно слово" (два пута у Вукашиновој повељи у реченицама које је Новаковић у Угљешиној изоставио); у Угљешиној повељи „хрисоволь" и у кораборацији (у Вукашиновој „слово"), као и у белешкама дијака („хрисовуль") и „милосника" војводе Жутка („хрисоволь") на крају (код Вукашина нема).

Западним и всему Дису."[78] Његов потпис, обухватајући најбитније, гласи опет сасвим слично Урошевим потписима: „Краль Вльκашинь благовѣрни Срьблем и Грькомь." Занимљиво је да се и Угљеша у својој повељи, по Вукашиновом примеру, назива господином „земли срьбьскои и всѣмь Грькомь и Поморию". У доцнијим Угљешиним повељама тих назива нема. Угледајући се на Вукашинову титулатуру, Угљешина повеља не преписује је ипак механички: западне стране и сав Дис су изостављени[79].

Аналогно изразу „кралевство ми" у Вукашиновој повељи, Угљеша у својој повељи каже за се „деспотство ми", јер не може наравно да каже „царство ми", поред од себе старијег краља. У доцнијим повељама, које издаје самостално, као владар у Серу, Угљеша редовно каже „царство ми", одн. „ἡ βασιλεία μου", како то доликује деспоту према византијским правилима. Као самостални владар у Серу Угљеша се на једној повељи потписује чак: Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς δεσπότης καὶ αὐτοκράτωρ ὁ Οὔγκλεσης[80]. Као што је познато, титула автократора, одн. самодршца значи у ствари самосталног независног владара[81] и ову титулу употребљавају скоро сви српски краљеви, почев од Првовенчаног[82]. Упадљива је међутим у наведеном потпису потпуна имитација формулара потписа византијских царева. Византијски деспоти, по чијем примеру Угљеша употребљава назив ἡ βασιλεία μου, одн. „царство ми", такође следе узор царских повеља, али разуме се не називају се автократорима нити издају хрисовуље већ само аргировуље[83].

---

[78] Свакако је Вукашиновој повељи послужила као узор нека повеља цара Уроша. В. нпр. повеље Дубровнику од 25. априла 1357 (Miklosich, Mon. Serb. 164.) и Хиландару од 11. марта 1365 (Ib. 171) са којима се текст Вукашинове повеље (као и његове повеље Дубровчанима од 5. априла 1370, Ib. 179) у већим партијама дословно подудара. Поред осталог, у првој Урошевој повељи има: „господина всему стежанию отьчьства моiего, рѣку же земли срьбскои и грьчкои поморию и западнимь странамь" (стр. 164). У другој исто, али са једном занимљивом варијантом: "... поморию восточному и западнимь странамь"; уместо „земљи срьбскои и грьчкои" ова повеља, као и Вукашинова, има: „земли србьскои и всемь грькомь". О појму „Поморје" у српској владарској титулатури уп. *Динић*, Владарска титула 9 сл.

[79] Под Поморјем, које Угљеша задржава у својој титули, очигледно се подразумева грчко, јегејско поморје. Уп. израз „источно" поморје у Урошевој повељи из 1365, цитираној у претходној примедби. Уп. *Динић*, н. д. 12.

[80] *Соловјев-Мошин*, бр. 36 (фебр. 1369). Ова повеља је обележена у тексту као ὁρισμός... χρυσοβούλλου δύναμιν ἔχων. Тешко да се то објашњава тиме што се „Угљеша ипак не усуђује да изда грчку хрисовуљу" (*Б. Ферјанчић*, О деспотским поповељама, ЗРВИ 4, 1956, 108). Ова повеља је судска пресуда, тј. по својој суштини ὁρισμός, а Угљеша би хтео да и њој да углед и значај хрисовуље. Ми знамо више Угљешиних хрисовуља на српском — све сачуване Угљешине повеље на српском јесу хрисовуље — а исто тако и једну праву правцату грчку хрисовуљу од априла 1371, чији значај Ферјанчић и сам подвлачи. Од две остале познате повеље деспота Угљеше на грчком језику једна је γράμμα о црквеном измирењу а друга сасвим кратак ὁρισμός.

[81] Уп. *Г. Острогорски*, Автократор и самодржац, Глас Српске академије наука 164 (1935) 95 сл.

[82] Међутим, Вукашин, савладар цара Уроша, не употребљава је никада. Али је употребљава, например, кнез Лазар у повељама из 1380. и 1381, године. Уп. *Ст. Станојевић*, Студије о српској дипломатици, Глас 106 (1923) 45, нап. 8 и 9.

[83] Уп. *Б. Ферјанчић*, О деспотским повељама, ЗРВИ 4 (1956) 89 сл.

II

ТЕРИТОРИЈА

Заједничко издавање повеља у Скопљу предочава још једном тесну повезаност између Вукашина и Угљеше а и између њихових области. Тиме се пред нас поставља питање територијалног проширења Угљешине земље. Наравно, није реч о томе да се дође до сасвим прецизних резултата и да се њене границе тачно фиксирају, већ о томе да се оне утврде у основним цртама. Мораћемо и у овом питању да ревидирамо досадашње гледиште у врло значајној мери.

Разматрање односа између Угљешине и Вукашинове територије довело је Ст. Новаковића до закључка који је он формулисао овим речима јасно и категорички: „Између државе Вукашинове и државе Угљешине налазила се у рукама Дејанових синова и стрица им Богдана пространа земља од Прешева до Халкидике, која је на целој дужини растављала земље Вукашинове од земаља Угљешиних, тако да се њихове земље нигде нису граничиле".[1]

Новаковићево схватање о ширењу Душанове царевине, као и Јеленине и Угљешине области на истоку наишло је, као што је познато, на врло одлучну Јиречекову критику (в. стр. 25). Напротив, оно што је Новаковић рекао о западној граници Угљешине области, примљено је без критике и сматра се и данас у основи као тачно. Тако је нпр. у Историји народа Југославије, на мапи „Распад Душанове државе", територија између Струме и Вардара означена као област Дејановића (загонетни Богдан је опрезно изостављен), а Угљешина држава сабијена је на маленом простору око Сера, Драме, Филипа и Хрисопоља[2].

Међутим, као што смо већ напоменули, после Душанове смрти византијски магнати, велики стратопедарх Алексије и велики примикирије Јован, освојили су Хрисопољ, па и даље градове на пиеријској обали, тако да се на овој страни територија Угљешине државе мора још ограничити. С друге стране, довољно је познато, мада то на поменутим историјским картама, вероватно омашком, није назначено, да се Угљешина област протезала и на Халкидику и да је деспот Јован Угљеша био господар Свете Горе, исто онако као што је то био и сам цар

[1] *Новаковић*, Срби и Турци 173.

[2] Историја народа Југославије I (1953) иза стр. 416. Исто и код *N. Klaić*, Historijski atlas, Загреб 1954, карта 38.

Стефан Душан. Ми ћемо се још вратити на питање Халкидике, а сада треба прво да видимо да ли је тачно да се цела територија изнад Халкидике налазила ван Угљешине државе и да је, према томе, његова област, како је Ст. Новаковић тврдио и како је у науци примљено, била одвојена од Вукашинове области широком територијом која се наводно налазила у поседу браће Дејановића и њиховог стрица Богдана. Ово питање је од битне важности за одређивање односа Угљешине области према области Вукашиновој, а тиме и њеног положаја у склопу Српског царства и појединих његових удеоних држава.

О Богдану и његовој области у ствари се ништа поуздано не зна. То истиче уосталом свако ко њега спомиње. Али чак и Јиречек, иако наглашава да је Богданова личност „тамна“, ипак га ставља у покрајину између Солуна, Струмице и Сера, па упућује на излагање Ст. Новаковића[3]. Међутим, Новаковић износи о Богдановој земљи оно што о њој казује Халкокондил. Јер дело овог касног византијског историчара, писано после пада Цариграда, једини је извор који Богданову покрајину уопште спомиње. Халкокондил прво тврди да је Душан дао Богдану земљу од Сера до Вардара[4], и управо на основу тога Новаковић (н. д. 162) сматра да је Богдан владао облашћу између Струме, Халкидике, Вардара и државе Дејановића. Но, Халкокондил тврди на истом месту да је Душан дао Вукашину и Угљеши земљу од Сера до Дунава,[5] па се питам зашто бисмо, одбацујући ову последњу вест као очигледно погрешну, примили вест о Богдану као тачну. Даље Халкокондил прича да су после Маричке битке Турци заратили против Дејановића и против Богдана, али у исти мах, говорећи о истом рату, каже да је Богдан владао у Родопима[6]. Нећемо да се задржавамо на даљим Халкокондиловим вестима о Богдану, које падају у време међусобних ратова у Османлијском Царству 1410—1413. године[7], јер то свакако није иста личност, поготово ако се малопре цитирани Халкокондилови подаци односе, како узима Новаковић, на Оливеровог брата Богдана кога Кантакузин спомиње 1342. године. Кратко речено, из касних и збрканих вести Халкокондилових о Богдановој земљи не може се закључити ништа, док се из савремених докумената види да су се и територија која је приписивана Богдану („од Сера до Вардара“), и знатан део оне територије за коју се сматра да је припадала Дејановићима, а која им је уствари припала тек доцније, налазили под Угљешином влашћу.

Према Ст. Новаковићу, област Дејановића се „ширила од кнез-Лазаревих граница (између Куманова и Прешева и слемену Црне Горе) па доста далеко к југу, како изгледа, до венаца што с југа граниче вододађу Дорјанског и Бугарског језера.“[8] По својој прилици она се ширила

[3] *Јиречек*, Историја Срба I, 249. Уп. и *М. Динић*, Историја народа Југославије I, 411.

[4] Chalc. I, 25, 18.

[5] Ib. 25, 19.

[6] Ib. 35, 1 и 45, 16.

[7] Ib. 166, 18 и 167, 12.

[8] *Новаковић*, Срби и Турци 159.

и још даље према југу. Питање је само у које време. Област самог Дејана обухватала је 1355, колико се може утврдити, углавном жупе Прешево и Жеглигово допирући на југ до Пчиње и Криве и Осоговске планине[9]. Од тог времена пуних двадесетак година о Дејановићима не зна се уствари скоро ништа, а закључци о великом проширењу њихове области заснивају се на повељама издатим крајем седамдесетих и осамдесетих година,[10] тј. више година после Маричке битке.

Међутим, постоји један документ из кога се јасно види да се струмичка област још 1371. налазила под влашћу Јована Угљеше. То је акт Угљешиног васељенског судије Михалиса Иоскулиса од јануара 1371, који у науци није био довољно запажен[11]. Према наређењу деспота Јована Угљеше, васељенски судија Иоскулис, у присуству епископа Струмице, предаје Хиландару једно село код Струмице и даје опис границе тог поседа[12]. Село о коме је реч, предмет спора између Хиландара и Руског манастира на Светој Гори, припало је Хиландару пресудом светогорског протата. Иоскулис се позива на ову пресуду у почетку свог акта,[13] али нарочито инсистира на наређењу свог господара пресрећног деспота[14].

Спор између Хиландара и Руског манастира доцније је поново избио, јер је — после насталих промена — спорно село, даровницом синова бившег власника Ласкариса Котанице од јуна 1374, опет прешло

---

[9] Уп. *М. Рајичић*, Основно језгро државе Дејановића, Ист. часопис 4 (1952/3) 227 сл. и Севастократор Дејан, Ист. гласник 1953, 3/4, 17 сл.

[10] *Соловјев*, Одабр. споменици, бр. 84, стр. 169—171 (1375/6). *Новаковић*, Зак. спом. 452—453 (од 1. јуна 1377), 512—514 (1378?), 457 (од 28. маја 1380), 453—455 (од 15. августа 1381), 456—457 (од 20. јуна 1389).

[11] *Mošin-Sovre*, Supplementa No 8. *Lemerle*, Tribunal impérial 378, n. 2, указао је на овај акт у вези са питањем васељенских судија. За историју Серске државе и утврђивање њених граница нико га још није користио. Ни *Е. П. Наумов*, К вопросу о датировке некоторых сербских грамот второй половины XIV в., Славянский архив, Москва 1962, 3 сл. не познаје ову повељу, иако је она од битне важности за проблеме које он претреса у свом иначе лепо документованом раду, на стр. 16 сл. Познавање повеље Угљешиног васељенског судије од 1371. сигурно би га одвратило и од извесних домишљања у чланку К истории сербо-византийской границы во второй половине XIV в., ВВ 25 (1964) 231 сл.

[12] У овом опису спомиње се пут и река Брезница — Πρέσνιτζα, Μπρέσνιτζα (loc. cit., l. 29, 42, 55), а према Chil. No 155, 20, и само ово село, које се налазило περὶ τὴν Στρούμπιτζαν, звало се Брезница — Μπρέσνιτζα. — Угљеша је 1369. потврдио и цркви св. Арханђела у Габрову, код Струмице (уп. *В. Р. Петковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 66) поседе које јој је даровао кесар Војихна (Ross. 363—370). Ови поседи, међутим, налазили су се свакако у области Драме.

[13] Ib. l. 4—6. Ова пресуда је сачувана: уп. Chil. No 153. То је акт савета светогорског протата који се састао 28. децембра 1370, према наредби „пресрећног господара деспота кир Јована Угљеше", и решио — у корист Хиландара — спор између српског и руског манастира на Светој Гори око поседа који је био дао руском манастиру Макарије Ласкарис Котаница (Cf. *Mošin-Sovre*, op. cit., l. 26). У овом акту није указано где се тај посед налазио. Акт су потписали светогорски прот Сава (словенски) и низ игумана светогорских манастира. Као што се види из датума овог акта и акта васељенског судије Иоскулиса, предаја је извршена непосредно после судске одлуке.

[14] Ib. l. 15, 21, 58.

у власништво Руског манастира[15]. И сада су се завађене стране обратиле „господину нашему Констандину". Јер сада је Константин Драгаш био господар струмичке области. Господин Константин, „с правовѣрними властели", поверио је решавање ове ствари, као и неких других граничних спорова, епископима Данилу Подочком и Григорију Бањском и приставу струмичког кефалије. Акт са њиховом одлуком издат је „вь дьни всеблагочьстиваго господина деспота Драгаша и брата му Костадина (вь лѣто) 6884, индиктион 14."[16]

Из размотрених докумената постаје јасно да је струмичку област све до своје погибије држао Угљеша, а да су је после Маричке битке преузели Дејановићи. Угљешине земље нису дакле припале само Византинцима, како се до сада мислило, већ знатним делом и његовим српским суседима. Док је деспот Манојло Палеолог, доцнији цар Манојло II, продором из Солуна, запосео његове земље око Сера и на Халкидици,[17] потле су деспот Јован и господин Константин Драгаш заузели северозападни део Угљешине области.

Поред струмичке области, а према томе и територије између те области и Халкидике (између доње Струме и доњег Вардара), Угљеша је држао несумњиво и област Мелника. Суђењу Серске митрополије, одржаном новембра 1366. под председништвом деспота Јована Угљеше, присуствовао је архимандрит Григорије, игуман манастира Богородице Спилеотисе[18]. Манастир Спилеотисе налази се у околини Мелника. Основао га је почетком XIII века тадашњи господар Мелника деспот Алексије Слав,[19] а према једном неиздатом документу цариградског патријарха Кирила Лукариса из 1630/1. године, Угљеша га је поклонио светогорском манастиру Ватопеду. На овај документ указао је V. Laurent[20]. Иако кратка Лоранова обавештења не дају јасну представу о карактеру ове повеље, Лоран је свакако у праву кад је сматра веродостојном. Најбоља потврда њене веродостојности је присуство у Серу, шездесетих година XIV века, поменутог игумана Спилеотисе, који је

---

[15] Chil. No 155.

[16] *Соловјев*, Одабр. споменици, бр. 84 од 1376 (у ствари од 1375/6); већ према томе није тачно кад се тврди да о Дејановићима нема вести све до 1377. године. У дубровачким документима има о њима помена и из 1373. Cf. *B. Krekić*, Dubrovnik et le Levant au Moyen Age, Paris 1961, No 306 од 15. јуна 1373. и No 307 од 11. јула 1373; в. и No 321 од 7. априла 1377. Уп. *J. Тадић*, Писма и упутства Дубровачке Републике, Београд 1935, 462 сл.

[17] Манојло је већ новембра 1371. ушао у Сер. В. запис који је објавио P. N. Papageorgiou, Αἱ Σέρραι 316, n. 2.

[18] Chil. No 151, 53 и 129.

[19] Cf. *Papadopoulos*, Un acte du despote Alexios Sthlavos, 1 sq.

[20] Cf. *V. Laurent*, Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragas, REB 5 (1947) 174. Лоран наговештава издање овог документа, заједно са групом преписа других неиздатих аката који се односе на манастире и цркве у области Мелника, а у наведеној расправи објављује акт Константина Драгаша Ватопедском манастиру од октобра 1393.

био и протосинкел тадашњег серског митрополита[21]. Оно што смо малопре утврдили за област Струмице, важи исто тако за област Мелника. И она се налазила под влашћу Јована Угљеше, а после Маричке битке припала је и она Константину Драгашу. Као што је Угљеша поклонио Ватопеду манастир Спилеотисе, тако Константин Драгаш, повељом од октобра 1393, поклања истом Ватопеду мањи манастир Богородице Панданасе, који се такође налазио у околини Мелника а који је био основао исти Алексије Слав[22].

Коме је припадала у периоду пре Маричке битке територија северно од Струмице и Мелника до оне линије која је чинила јужну границу области севастократора Дејана, тешко се може рећи. Не видим засада података на основу којих би се смело тврдити да је и ова територија улазила у склоп Угљешине области. Али нема, с друге стране, никаквих података ни о томе да се она већ у овом периоду налазила у рукама Дејанових синова. Колико су деспот Јован и Константин Драгаш успели и да ли су уопште успели да прошире очеву област пре Маричке битке, остаје бар за сада нејасно. Јасно је једино нагло ширење њихове територије после Маричке битке, ширење које је захватило већи део дотадашње Угљешине области.

Документи које смо претресли доказују да је област деспота Јована Угљеше била знатно већа него што се досада сматрало и да је обухватила територију не само с леве него и с десне стране Струме[23]. А према томе је очевидно да се његова област додиривала са Вукашиновом. Сада много шта постаје схватљиво: и заједничко издавање повеља у Скопљу, и бављење охридског архиепископа на Угљешином двору (в. стр. 84 сл.), па и само заједничко ратовање браће Мрњавчевића.

Где је била граница између њихових области, не знамо. По свој прилици праве границе ту није ни било. Да је таква граница постојала, како објаснити да Угљеша, хрисовуљом од априла 1369, поклања светогорском манастиру Кутлумушу село Неохори на Мавровом пољу (село у поли Мавровьском именем Неωхорь)? Маврово поље, у чијој околини и данас постоји Ново Село, налазило се у самом средишту Вукашинове области, а Угљеша не само што поклања ово село него и наглашава да га поклања са свим међама, са свим што је држао раније његов властелин-пронијар Теодор Одујевић — сь всемь що е дрьжаль Θеωдорь Ѡдѹевикь *ӣри царсӣвѣ ми*[24].

---

[21] Његов потпис гласи (Chil. No 151, 129): Григорие игоумень пресвѧтыѥ богородице спилеискыѥ архимоудрить и протосигель (исправљам читање Petit'a према фотографији Ф. Баришића у архиву Српске академије наука и уметности). Иста личност је ван сумње и архимандрит и протосинкел Григорије који је учествовао у суду Серске митрополије августа 1365 (Esph. No 18, 88). Не изгледа према овим актима да је манастир Спилеотисе био већ у ово време ватопедски метох. Вероватно је дакле да га је Угљеша даровао Ватопеду тек доцније.

[22] *Laurent*, op. cit. 183 sq. (в. прим. 20).

[23] *Orbini*, p. 270 тврди да је Угљеша држао и Бер.

[24] *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes, p. 135, 13.

Заједничка породична влада је карактеристична појава ове епохе. То је нарочито јасно код Балшића, код Дејановића. Али је и веза између браће Мрњавчевића била много јача него што се до сада мислило.

* * *

Поновно разматрање изискује и питање источне границе Серске државе, и оно ће нас мало дуже задржати. До погрешних закључака долазило се и ту пре свега зато што се није довољно водило рачуна о времену коришћених података. Ст. Новаковић дошао је до уверења да се Душаново царство ширило на истоку све до ушћа Марице,[25] а затим је пренео ово своје уверење, без нових доказа, и на Јеленину и Угљешину област[26]. Побијајући Новаковића, Јиречек је доказивао да је територија између Месте и Марице и после Душанових освајања остала у византијским рукама, а исто тако и градови Христопољ (код Срба Крстопољ или Морунац, дан. Кавала) и Анакторопољ, западно од Месте[27]. Наука је прихватила Јиречеково гледиште, и доиста Јиречек је био несумњиво у праву кад је закључио да је родопска област, територија византијског Волерона, остала у Душаново доба под византијском влашћу. Напротив, Јиречек није био у праву кад је то исто тврдио и за градове западно од Месте и кад је инсистирао на томе да су се Душанова освајања зауставила пред Христопољем. Међутим, за њим су се повели и у овом питању најпозванији стручњаци и код нас и на страни[28]. С друге стране, његов закључак у погледу родопске области, неоспорно тачан за Душаново време, не мора да буде тачан и, као што ћемо видети, није тачан за доцнију Серску државу.

О стању у родопској области у време цара Стефана Душана обавештени смо прилично добро, јер списи савремених византијских историчара, Нићифора Григоре и Јована Кантакузина, дају о томе више прецизних података. На те податке указао је укратко већ Јиречек у поменутој веома садржаној критици. Тако је у јесен 1347 године Јован VI Кантакузин читаву ову област дао на управу свом сину Матији. Нићифор Григора тачно одређује територију Матијине апанаже: она се пружала од Димотике до самих предграђа Христопоља, а од мора до нешто изнад града Ксанти[29]. Поверавајући ову територију свом сину, Јован Кантакузин му је ставио у задатак да буде брана ромејске власти против „зјапећег бездна Трибала".[30] Од тада је Матија држао Волерон све до 1352 године, кад је Јован Кантакузин, тражећи излаза из насталих унутрашњих заплета, предао ову област легитимном цару Јовану

[25] *Новаковић*, Струмска област у XIV веку и цар Стефан Душан, Глас 36 (1893).

[26] *Новаковић*, Срби и Турци 132 сл. и др.

[27] ЗЈ I, 457 сл. (=ASPh 17, 1895, 265 sq.). Уп. и Историја Срба I, 221.

[28] *Шкриванић*, О границама 1 сл. не прихвата ово Јиречеково гледиште, с правом, мада и без довољних аргумената, али није у праву, као што ћемо видети, кад покушава да доведе у сумњу и Јиречекову констатацију да Душанова освајања нису захватила територију западно од Месте.

[29] Nic. Gregoras II, 814, 15.

[30] Ib. 815, 19.

V Палеологу, док је своме сину дао у накнаду Једрене. После пада Јована Кантакузина крајем 1354, Јован V је завладао у Цариграду, док је Матија Кантакузин, задржавши Једрене, поново преузео своју стару апанажу у родопској области. Кад је идуће године између њих двојице избио грађански рат, борбе су вођене управо на овој територији[31]. Јован Палеолог заузео је најзначајније градове Волерона, између осталих Грацијанопољ, Кумуцину и Перитеорион (на језеру Пору, које ће нас у даљем излагању посебно занимати); знамо и то да је за архонта Перитеориона поставио деспота Јована Асана[31a]. Саставши се у Грацијанопољу, супарници су се договорили да ће Матија Кантакузин преузети управу у Мореји. Међутим, противно овом договору, Матија није напустио Волерон, па је у лето 1357. с ове територије продро у суседну српску област, али је претрпео неуспех (в. стр 4). Срби су га заробили и предали Јовану Палеологу, те је овај преузео његову земљу и запосео без отпора њене главне градове. Поред Еноса и Вире у источном делу Волерона, помињу се опет Перитеорион, Кумуцина и Грацијанопољ[32].

Изложени догађаји показују да је Волерон, и после припајања серске области Душановом царству, остао под византијском влашћу. Родопску област Душанова освајања нису захватила, већ се она налазила било у рукама Матије Кантакузина, било у рукама Јована Палеолога, а служила је и као позорница њиховог међусобног разрачунавања.

Из наведених података види се, штавише, и где је у то време пролазила граница између Српског и Византијског Царства. Као што смо малопре видели, Нићифор Григора наглашава да је Јован Кантакузин 1347. дао своме сину на управу целу област од Димотике до самих предграђа Христопоља (ἄχρι που τῶν τῆς Χριστουπόλεως ἔγγιστα προαστείων), с тиме да ова област служи као брана против Срба. Према томе, сам Христопољ није се налазио под византијском већ под српском влашћу[33]. То значи да се Душанова освајања, супротно Јиречековом схватању, нису зауставила пред Христопољем, већ су захватила и сам тај град[33a].

Ово се види и из других савремених података. Према истом Нићифору Григори, Душану су се, сем Солуна, потчинили сви ромејски градови и земље до христопољских теснаца[34]. Говорећи даље о подели Царства

[31] Cant. III, 309 sq.

[31a] Ib. 314, 9.

[32] Ib. 331, 10. Cf. Nic. Gregoras III, 565, 5.

[33] *Lemerle*, Philippes 200, n. 3, тачно подвлачи да Матијина област није захватала Христопољ, али ипак не напушта укорењену представу да је Христопољ остао византијски, него прибегава претпоставци да је Кантакузин, предавши сину читаву територију од Димотике до предграђе Христопоља, овај град тобоже задржао под својом непосредном управом, мада изворни текст за такав закључак не даје никаквог основа.

[33a] Питање Христопоља обрадио сам посебно у чланку „Христопољ између Срба и Византинаца", који ће бити објављен у наредном тому Зборника Филозофског факултета, посвећеном Михаилу Динићу.

[34] Nic. Gregores II, 764, 12: καὶ πλὴν Θεσσαλονίκης ἅπαντα μέχρι στενῶν Χριστουπόλεως, ἐκείνῳ δεδούλωνται.

коју је Душан извршио, препустивши свом сину Урошу северни део до Скопља, Григора опет прецизира да је Душан задржао за себе ромејске земље и градове „све до пролаза код христопољских теснаца“,[35] па додаје: „а од тих теснаца до Селимврије и Дерка већ је био све покорио Кантакузин...“[36]

Ови подаци доказују неоспорно да је Христопољ био под Душановом влашћу. Теснаци о којима је реч налазе се, наиме, *источно* од Христопоља[37]. О овим теснацима говори већ Амијан Марцелин. Кланац на трачко-македонској граници, који је затварао улаз у Македонију са истока, звао се, према њему, Аконтисма[38]. А из римских итинерара[39] види се да се истоимена станица, очевидно на улазу у тај кланац, налазила девет миља источно од Неапоља, како се у античко доба звао средњовековни Христопољ.

Христопољски теснаци, који су одвајали Македонију од Тракије, чинили су, дакле, границу и између Византије и Душанова царства. Христопољ, на њиховој западној страни, припао је Србима, а област на истоку остала је у рукама Византинаца. Сасвим у складу с овом сликом је чињеница да је Матија Кантакузин, упадајући 1357. из своје области на српску територију, прошао кланце око Христопоља, да би затим напао градове у области Филипа[40]. Да је пошао из Христопоља, не би морао пролазити кроз кланце с његове источне стране: очигледно Христопољ није био његов, као што није био његов ни 1347, па га је он, пролазећи кроз кланце, заобишао.

Према томе, заједно са серском облашћу пао је под српску власт и Христопољ, и када Григора, говорећи о српским освајањима, истиче да су се она пружала до христопољских теснаца, он тиме каже да је Христопољ био крајња тачка Душанове територије. Исти смисао има свакако и податак у једном савременом српском запису који каже да је Душан заузео „грьчькоу землю даже до Мороуньца града рекыше Христополя“.[41] Јиречек је тај податак тумачио у супротном смислу и видео у њему потврду за своје мишљење да је Христопољ остао под влашћу Византије[42]. Међутим, као што се зна, „до“ може да има и једно и друго значења, као уосталом и грчко μέχρι, које Јиречек наводи као паралелу

[35] Ib. 747, 11: ἄχρι καὶ ἐς τὰ περὶ Χριστούπολιν τῶν παρόδων στενά.

[36] Ib. 747, 12: τά γε μὴν ἐκ τῶν τοιούτων στενῶν ἄχρι Σηλυμβρίας καὶ Δέρκου παντ' εἶχεν ἤδη Καντακουζηνὸς ὑποχείρια...

[37] Уп. *Ф. Пайазоглу*, Македонски градови у римско доба, Скопље 1957, 297.

[38] Amm. Marc. XXVII, 4, 8: Ex angulo tamen orientali Macedonicis iungitur conlimitiis per artas praecipitesque vias, quae cognominantur Acontisma. Cf. ibid. XXVI, 7, 12 (текст је такође наведен код *Ф. Пайазоглу*, н. д. 297, прим. 85), где је овај кланац обележен као aditus angustissimus: уп. τὰ στενά, одн. τὰ τῶν παρόδων στενά у горе цитираним текстовима Нићифора Григоре.

[39] Уп. *Ф. Пайазоглу*, н. д. 297, прим. 84, где су цитирани и текстови одговарајућих римских итинерара.

[40] Nic. Gregoras III, 564, 10: διαβὰς τὰς περὶ Χριστούπολιν ἐστενωμένας παρόδους, ἐληΐζετο τὰ ἐπέκεινα Φιλίππων ἄστεα.

[41] Гласник Српског ученог друштва 56 (1884) 100. *Стојановић*, Записи и натписи I, 89.

[42] ЗЈ I, 458.

а које може такође и да искључује и да укључује објект на који се односи. Речи „даже до... Христопоља" могу, дакле, саме по себи и да укључују Христопољ у Душанова освајања и да га из њих искључују. Које тумачење треба усвојити у датом случају, не може се решити без ослонца на друге изворе који пружају одређеније, експлицитније податке. Византијски извори уверили су нас у то да су Душанова освајања обухватила Христопољ и да Христопољ није био најзападнија тачка византијске територије, како је Јиречек тврдио, већ напротив најисточнија тачка српске територије. И према томе морамо предлогу „до" у наведеном запису да дамо тумачење којим се Христопољ у тај предлог укључује — уколико примимо да запис приказује завршно стање у ширењу Душанове власти и да га приказује тачно[43].

Јиречек је упозорио и на хрисовуљу цара Јована V Палеолога од марта 1357. којом су велики примикирије Алексије и протосеваст Јован добили градове Хрисопољ и Анакторопољ и острво Тасос[44], као и на повељу патријарха Филотеја од августа 1365. из које се види да су браћа Алексије и Јован управљали Христопољем[45]. Изгледа да се Јиречеково чврсто уверење да су Христопољ и Анакторопољ остали у византијским рукама највише заснивало управо на овим документима. Нема сумње, то су веома важна сведочанства, али она потичу из доцнијег времена. Из њих се види да су се у то време поменути градови стварно налазили под византијском влашћу. Али то не значи да су они остали под византијском влашћу непрекидно. Занимљиво је да Јиречек, правећи такав закључак за Христопољ и Анакторопољ, не прави га и за Хрисопољ, већ, напротив, позивајући се на Кантакузинову вест из 1350. године (в. стр. 29), изреком каже да су Хрисопољ држали Срби[46].

Захваљујући П. Лемерлу, данас је познато да су Хрисопољ и Анакторопољ, изгубљени у Душаново време, враћени Византији после Душанове смрти, 1356. или на самом почетку 1357. године, акцијом великог примикирија Алексија и протосеваста Јована[47]. Намеће се

[43] Остављам на страну питање веродостојности овог текста, према коме су Душанова освајања ишла на друге стране „даже до Бдиня" и „даже до Драча", што, нарочито за Видин, изгледа свакако хиперболично, чак ако се „даже до" протумачи у оном смислу како је то Јиречек чинио. Запис је на јеванђељу преписаном у Хиландару за Душана. Према *Н. Дучићу*, Гласник 56, стр. 100, писан је између 1333. и 1348. г.; *Стојановић*, Записи и натписи, I, 89 ставља га у време око 1347. Изгледа, међутим, да је овај текст писан још крајем 1345. године, јер се у њему Душан спомиње као краљ.

[44] Сачувана у талијанском преводу хрисовуља Јована V о којој је реч датирана је 9. марта 10. индикта и према томе није из 1356, како наводи Јиречек, већ из 1357. године. Уп. *Lemerle*, Philippes 206.

[45] MM I, 476.

[46] ASPh 17 (1895) 266. На жалост, у преводу ове значајне Јиречекове критике, штампаном у Зборнику К. Јиречека, уместо Хрисопољ (Chrysopolis) више пута пише Христопољ. Ове незгодне грешке довеле су већ до незгодног неспоразума: *Шкриванић*, О границама, 4—6, тврди да је Јиречек мешао Хрисопољ и Христопољ, што Јиречек наравно никад није чинио, а да је тек у доцнијим радовима уочио разлику између та два града.

[47] *Lemerle*, Philippes 206—213.

закључак да су и Христопољ поново освојила иста двојица византијских феудалаца. До овога закључка Лемерл није дошао зато што је чврсто веровао да Христопољ није ни био освојен од стране Срба већ да је непрекидно остао под византијском влашћу. Значај акције браће Алексија и Јована за збивања у источној Македонији после Душанове смрти, који је Лемерл први уочио, постаје тиме још већи (в. Екскурс I).

Њихова историја позната нам је из низа повеља, на којима се заснива и Лемерлов приказ. Прва у серији тих повеља је поменута хрисовуља цара Јована V Палеолога од марта 1357, којом се браћи Алексију и Јовану поклањају у лично власништво градови Хрисопољ и Анакторопољ и острво Тасос. Априла исте 1357. године царска хрисовуља потврђује великом примикирију Алексију и протосевасту Јовану ћелију Равдуха коју им је даровао светогорски прот, Србин Доротеј[48]. Следи царска простагма од фебруара 1358, која опет показује да се ушће Струме налази у рукама браће Алексија и Јована, од којих је у међувремену први унапређен за великог стратопедарха, а други, у његово место, за великог примикирија[49]. Нарочито је занимљива повеља Ане Торникине од августа 1358. године, издата у Христопољу и оверена од стране митрополита тога града. Ана је имала, како она каже, посед у области Забалтије, северозападно од Пангајске горе, али је та област пала под власт Срба. Међутим, велики стратопедарх Алексије и велики примикирије Јован успели су да врате извесне изгубљене крајеве, па надајући се да ће успети да врате и област у којој се налазе њена имања, Торникина дарује њима, у корист њихове задужбине, манастира Пантократора на Светој Гори, половину тих имања[50]. Управо из ове повеље ми сазнајемо да су градови које су Алексије и Јован добили царском хрисовуљом од марта 1357, били награда за њихово успешно ратовање против Срба.

Хрисопољ се у византијским изворима спомиње од краја X века као значајна поморска лука. Мада га византијски писци, који воле да употребљавају античка имена, називају Амфипољем, он се није налазио на месту Амфипоља, већ на самом ушћу Струме, на месту старог Еиона[51]. Душановим освајањима Хрисопољ је дошао под српску власт. Кантакузин изричито каже да су „Амфипољ" држали Трибали и да је 1350. године овде управљао српски командант Брајан.[52] У то време (1350) Анакторопољ, који се такође налазио на самој морској обали, на месту античке Оисиме (Кантакузин га погрешно изједначује са античким Еионом)[53], био је у рукама неког Алексија из Битиније, који је некада био у Апокавковој служби[54]. Кантакузин није успео да савлада одметника, који је, учврстивши се у Анакторопољу, узнемиравао и оближњи Христопољ и

[48] Pant. No 2.

[49] Zogr. No 40.

[50] Pant. No 3.

[51] Уп. *Ф. Пайазоглу*, Еион-Амфипољ-Хрисопољ, ЗРВИ 2 (1953) 7 сл.

[52] Cant. III, 116, 15.

[53] Cf. *Lemerle*, Philippes 267 sq., који идентификује Анакторопољ с Алектриопољем, доцнијем Елевтеропољем, и *Ф. Пайазоглу*, Македонски градови 293, која прави разлику између Анакторопоља и Алектриопоља-Елевтеропоља.

[54] Cant. III, 114, 20.

острва Тасос и Лемнос[55]. Према томе, овај гусар је још у Душаново време успео да преотме Србима Анакторопољ. Свакако су Алексије и Јован од њега и освојили тај град. Може бити да је овај пустолов на крају успео да пригради и Тасос, па су Алексије и Јован од њега освојили и Тасос који им је поклоњен заједно са запоседнутим градовима[56].

Супротно надама које је гајила Ана Торникина, офанзива великог стратопедарха Алексија и великог примикирија Јована зауставила се после заузећа приморских градова. Значајно је међутим да је њена повеља издата у Христопољу, јер се из тога види да се и ова лука тада налазила у византијским рукама. Ово је у толико важније што смо утврдили да, супротно мишљењу Јиречека и Лемерла, Христопољ није био стално под византијском влашћу. Видели смо, шта више, да се овај град, изгубљен у Душаново време, није налазио у византијским рукама ни онда када је Матија Кантакузин, у лето 1357, прошавши кроз христопољске кланце, продро у област Филипа. Очевидно је да су и овај град освојили браћа Алексија и Јован (споредно је да ли су га освојили непосредно од Срба или је пак гусар Алексије успео да га пригради, па су га, слично острву Тасосу, освојили од њега). У то нас коначно убеђује чињеница да се сада, када је поново потпао под византијску власт, и Христопољ, слично Хрисопољу и Анакторопољу, нашао у њиховим рукама.

Изгледа да им овај најзначајнији град пиеријског приморја није поклоњен у личну својину, као што су им поклоњени Хрисопољ и Анакторопољ, него је дат на управу,[57] као што је и Солун даван на управу царским синовима, али фактички Алексије и Јован били су и његови господари. Поменута повеља патријарха Филотеја од августа 1365. јасно то показује[58]. Овај занимљиви документ настао је због тога што је патријарх Калист, Филотејев претходник, пре него што је отишао царици Јелени у Сер (1364), наименовао епископа града Полистилиона, без одлуке синода, за христопољског митрополита. Чланови синода, које је Филотеј сазвао, прво су одбили да потврде ово неканонско постављење, али су се затим и сам патријарх и чланови његовог синода одједном предомислили, преиспитали канонске одредбе и једногласно потврдили епископа Петра у његовом новом звању, нешто због његова врлог понашања, а нешто због тражења архоната који владају у Христопољу, „дворанина моћног и светог цара, великог стратопедарха, и брата његовог, вољеног зета моћног и светог цара, великог примики-

---

[55] Ib. III, 115, 4. Јиречек, ЗЈ I, 459 види у овом податку потврду за своју тезу да је Христопољ био византијски. Међутим, гусар Алексије није нападао Христопољ зато што је био византијски или српски град, већ зато што је био близу његовог седишта — Анакторопоља. Уосталом, Кантакузин није могао бити равнодушан ни према Алексијевим претензијама на српски Христопољ, јер и градове освојене од Срба сматрао је по праву својима и надао се њиховом повратку.

[56] Cf. *Lemerle*, Philippes 210.

[57] *Lemerle*, Philippes, 209.

[58] ММ I, 475—476.

рија“.[59] Није тешко погодити да је одлучило управо тражење архоната Христопоља. Више година доцније, у ситуацији тешке несигурности настале после Маричке битке, велики примикирије Јован писао је у Млетке и тражио да буде примљен у млетачко грађанство, истичући да је са својим тада већ покојним братом повратио више градова од Срба и Турака. Тражено право грађанства дато му је актом од 10. јануара 1374, упућеном — domino Christopoli[60]. Млечани су добро знали да су се повраћени пиеријски градови само формално налазили под суверенитетом византијског цара, а да су њихови стварни господари били они који су их освојили.

Хрисопољ, Анакторопољ и Тасос заузети су пре марта 1357. године, а Христопољ свакако после тог датума јер у царској хрисовуљи од марта 1357, којом је Алексију и Јовану признато право власништва на Хрисопољ, Анакторопољ и Тасос, о Христопољу још нема речи. Али ни Христопољ није освојен много доцније, јамачно још пре лета 1358, јер је Ана Торникина, избегавши у Христопољ после његове ребкупације, тамо, августа 1358, издала своју занимљиву повељу. Треба међутим обратити пажњу на то да у хрисовуљи од марта 1357, па и у хрисовуљи од априла исте године Алексије још има титулу великог примикирија а Јован титулу протосеваста, док се већ у простагми од фебруара 1358. године старији братословљава као велики стратопедарх а млађи као велики примикирије. Ово унапређење свакако је имало разлога. Изгледа ми врло вероватно да је то била награда за реокупацију Христопоља и да је, према томе, Христопољ враћен Византијском Царству у времену између априла 1357. и фебруара 1358. године.

* * *

Наша посматрања унела су у погледу градова на пиеријској обали извесне исправке у досадашња гледишта, заснована пре свега на Јиречековим закључцима. Напротив, у погледу родопске области наше испитивање само је поткрепило Јиречеков закључак да је цео Волерон и после Душанових освајања остао под византијском влашћу. Поткрепило га је, разуме се, за оно време на које се претресени изворни подаци односе.

Имали смо већ прилике да видимо како се при расправљању о територијалним питањима долазило до погрешних закључака управо због тога што се није довољно водило рачуна о времену коришћених извора, што су при одређивању западне границе Серске државе коришћени подаци из доба после Маричке битке, а при одређивању положаја градова на пиеријској обали у Душаново доба подаци из времена

[59] Ib. 476: τῶν ἀρχόντων οἵτινες ἄρχουσι (!) τῆς Χριστουπόλεως. Овако се не говори о обичним гувернерима града или области, који се у ово доба обично зову кефалија, ἡ κεφαλή, најчешће ὁ κεφαλατικεύων (често са додатком κατὰ καιρούς), ὁ εἰς κεφαλὴν εὑρισκόμενος и сл.; ако се на њих и примени израз „архонти“, реч је о τῶν κατὰ καιρούς κεφαλατικευόντων ἀρχόντων.

[60] Cf. *Lemerle*, Philippes 209 sq. Млетачки документи бркају имена Јована и Алексија. Лемерл је врло оштроумно објаснио како је дошло до ове збрке.

после његове смрти. Међутим, слично томе како је Новаковић своје схватање о источној граници Душанова царства једноставно пренео на Јеленину и Угљешину област, пренето је на њу после Јиречекове критике супротно Јиричеково гледиште, мада се његова разматрања о родопској области заснивају на изворној грађи која се највећим делом односи на Душаново време и не прелази га нигде за више од неколико година. Другим речима, оно што је Јиречек установио, и што је само и могао да установи на основу њему познате изворне грађе, пружа само полазну тачку за одређивање касније источне границе Угљешине области, али нимало не решава то питање, јер се оно, разуме се, може решити само на основу података из Угљешиног времена.

Пресудан значај за његово решавање имају подаци у две Угљешине повеље Ватопедском манастиру, на шта је недавно лепо упозорио Г. Шкриванић[61]. Повељом од новембра 1369. Угљеша одређује Ватопедском манастиру, на молбу његових монаха, годишњу ренту од 120 перпера из прихода од језера Пору,[62] а хрисовуљом од априла 1371. поклања Ватопеду на истом језеру рибњак св. Теодора, заједно са риболовом на мору[63].

Језеро Пору (ἡ λίμνη τῆς Πορούς, ἡ Πορού), дан. грчко Буру (ἡ Μπουρού), турско Buru Gölü, налази се у родопском приморју, у западном делу византијског Волерона. Ово језеро, које је и данас познато са својих рибњака и на коме и данас има ватопедских поседа, налази се непосредно изнад великог залива и чини са њим једну целину (зато Угљешина хрисовуља и даје Ватопеду рибњак на језеру Пору заједно са риболовом на мору). На западном рту овог залива (ант. Бистонис, дан. Порто Лаго, тј. лука језера) налазио се град Полистилион, стара Абдера (дан. Булустра), а на северној ивици језера град Перитеорион (дан. Буру Кале). Перитеорион је, као што смо видели, био један од најважнијих градова тадашњег Волерона; недалеко налазили су се и други значајни градови ове покрајине: на западу од Перитеориона, а према томе и од језера Пору, град Ксанти, на истоку главни центри Волерона: Кумуцина и Грацијанопољ[64].

Сви ови градови и цела ова покрајина, као и читав Волерон, налазили су се у Душаново време, ми смо се у то уверили, под византијском влашћу. Међутим, наведени документи показују да је најкасније од 1369. године језеро Пору припадало деспоту Јовану Угљеши, а према томе изгледа да се под његовом влашћу налазио и западни део

[61] *Г. Шкриванић*, О границама, 1 сл. У ствари већ је *А. Соловјев* узгред на то указао приказујући Ласкарисову публикацију (в. н редну нап.) у Архиву за правне и друштвене науке 33, 1/2 (1936) 173. Међутим његова кратка напомена остала је незапажена, па је изгледа измакла и Шкриванићу.

[62] *Lascaris*, Actes serbes de Vatopedi, p. 14. *Соловјев-Мошин*, бр. 37.

[63] *Lascaris*, op. cit., p. 15 sq. *Соловјев-Мошин*, бр. 38.

[64] В. опширно историјско-географско истраживање о Велорону које је дао *St. Kyriakidis*, 29—232, нарочито 39 сл., 66 (са сликом језера Буру); *Lemerle*, Philippes 129 sq., 260 sq. и нарочито Emirat d'Aydin, са прегледном мапом на стр. 147. В. и *Шкриванић*, н. д. 9 сл. и мапу на стр. 2.

родопског приморја, између Месте и језера Пору, са градовима Перитеорионом, Ксанти и приморским Полистилионом. То су важна сазнања која пружају Угљешине ватопедске повеље.[64a]

Г. Шкриванић, који је лепо уочио значај података Угљешиних повеља о језеру Пору, није избегао искушење да из њих изведе и још далекосежније закључке, и то не само за Угљешино већ и за претходно време. Враћајући се у извесној мери Новаковићевој тези, Шкриванић брани гледиште да је Душан после заузећа Сера ширио своје границе у родопском приморју и прихвата као вероватно да је цела родопска област већ за Душанова живота била, како је то Новаковић формулисао, „бојно поље, отворено свакоме", мада и сам додаје да за то нема никаквих конкретних доказа[65]. Међутим, не само да за то нема конкретних доказа него постоје врло конкретни докази који то схватање побијају. Јер јасни и одређени подаци савремених византијских писаца које смо горе претресли а на које је већ Јиречек указао, не дозвољавају никакве сумње у то да су и после пада Сера најмање десетак година целокупну родопску област стално држали Византинци, било сам Јован Кантакузин, било његов син Матија, било Јован Палеолог. Не видим како се ови докази могу одстранити или и најмање поколебати оним општим рефлексијама од којих је увелико полазио Ст. Новаковић а на које се враћа и Шкриванић, или оним аргументима које Шкриванић са своје стране, наводи у прилог Новаковићеве тезе,[66] позивајући се на Орбинијеву причу о продору Душанове коњице у крајеве близу Цариграда, на познату, по самој својој природи неконкретну и хиперболичну Душанову изјаву у писму Млецима (писаном свега двадесетак дана после заузећа Сера!) да је постао fere totius imperii Romani dominus и најзад на Данилов податак о освајањима у југоисточној Македонији, који Шкриванић врло широко тумачи, а који се не односе на Душаново већ на Милутиново време.

Шкриванићево убеђење да се родопска област и пре Угљеше налазила у српским рукама заснива се, изгледа, у великој мери на преводу једног пасуса поменуте Угљешине хрисовуље из 1371. Поклањајући Ватопеду рибњак на језеру Пору, Угљешина хрисовуља наређује да га монаси преузму (ὀφείλουσι... ἀναλαβέσθαι) без сметње — „неометано и непоколебиво", како то каже уобичајена византијска имунитетска формула — и да их нико не узнемирава ма каквим наметима и тражењима. Полазећи од превода у издању Солевјева-Мошина: „треба, дакле, да ови монаси поново добију напред поменути рибњак посве неузнемираван, непоколебљив..."[67], Шкриванић из речи „поново добију" закључује да је Ватопед већ раније имао тај рибњак, а ово, по његовом мишљењу,

---

[64a] Додајем накнадно да је сачувана и једна Угљешина повеља од априла 1371. на српском, која даје Лаври св. Атанасија поседе на истом језеру Пору. Ово важно обавештење дугујем љубазности колеге Михаила Ласкариса који ће ту повељу издати у Хиландарском зборнику, т. I.

[65] *Шкриванић*, н. д. 9. Сличан је био уосталом и закључак *А. Соловјева* у малопре (в. нап. 61) поменутом приказу.

[66] *Шкриванић*, н. д. 6 сл.

[67] *Соловјев-Мошин*, бр. 38. 23—25.

указује на то да је језеро Пору „пре измирења цркава, дакле, пре 1371. године, било у српским рукама, пошто је Ватопеду као грчком манастиру био одузет посед“.[68] Међутим, глагол ἀναλαμβάνειν, ἀναλαμβάνεσθαι не мора да значи „поново добити“, његово основно значење је „преузети“, и ово значење он има и у овом тексту. Уосталом, ни пре измирења цркава ни Душан ни његови наследници нису одузимали поседе грчким манастирима већ су их, напротив, врло широкогрудо даривали новим поседима.

Морао сам да укључим у своја разматрања ове критичке напомене и жалим што у неким битним тачкама нисам могао да се сложим са аргументацијом Г. Шкриванића, који је својим детаљним истраживањем скренуо пажњу на значај Угљешиних ватопедских повеља за одређивање источне границе његове области. Из наших разматрања произилази да се позитивно може рећи само једно: западни део родопског приморја од Месте до језера Пору, који се у Душаново време и првих година после његове смрти налазио под византијском влашћу, припао је пре новембра 1369. године (датум прве Угљешине повеље) Серској држави. У даљем излагању покушаћемо да нешто одређеније установимо када се то догодило, иако је стање у Волерону, које смо могли да пратимо, захваљујући вестима Јована Кантакузина и Нићифора Григоре, од краја педесетих године за нас обавијено тамом. Тада се завршава Римска историја Нићифора Григоре (умро 1359. или 1360), а доцније вести Јована Кантакузина сасвим су спорадичне. Тек подаци Угљешиних повеља из 1369. и 1371. бацају поново нешто светлости на положај у западном родопском приморју. Управо у томе је велики значај ових података. Они указују на то да су у родопској области наступиле знатне промене и да се граница Серске државе осетно померила према истоку.

Немогућно је, међутим, решити само на основу тих података докле је ишло то померање, да ли се Серска држава проширила само до језера Пору обухвативши западни — мањи — део родопског приморја или је њено ширење било још замашније. Шкриванић је мишљења да је оно било много замашније и да је захватило читаво родопско приморје све до Марице. Наравно, чињеница да је деспот Јован Угљеша дао Ватопедском манастиру поседе на језеру Пору не доказује сама по себи да је ово језеро било и најисточнија тачка његове државе. Конкретних доказа за њено даље ширење међутим нема, и пре него што бисмо се решили да прихватимо такву претпоставку, макар и само као претпоставку, морамо да проширимо наше испитивање и да видимо да ли нема чињеница које се њој противе.

Промену ситуације у родопској области Шкриванић тумачи турским освајањима која су одсекла родопску област од Цариграда. Доиста, падом најважнијих градова на Марици слом византијске власти у родопској области био је предодређен. Само то не значи да је ова област морала у целини припасти Србима[69]. Не смемо да заборавимо на оног

[68] *Шкриванић*, н. д. 9.

[69] *Шкриванић*, н. д. 10: „Турским клином од Галипоља и Еноса па све до Пловдива одсечена је родопска приморска област од Цариграда и самим тим предата у руке Србима.“

главног непријатеља који је и био узрок насталих промена. Шкриваниħ спомиње Турке само узгред, да би изразио мишљење да о њиховим продорима у родопску област у ово време нема помена[70]. На жалост, ово мишљење није тачно.

Из турских извора је познато да су Османлије, после заузећа Димотике и Једрена, под вођством Евренос-бега освојили и Ђумулџину, у самом средишту родопске области. Турска Ђумулџина (Gümüldžina) то је византијска Кумуцина (дан. грчка Комотини), коју смо већ више пута спомињали. Био је то, видели смо, један од најзначајнијих градова и један од најважнијих стратегијских центара византијског Волерона[71]. Од Перитеориона (Буру Кале), тј. од врха језера Пору, Кумуцина-Ђумулџина удаљена је на исток свега око 32 римске миље[72]. Заузећем овог града Турци су завладали над највећим делом родопске области и сасвим су се приближили језеру о коме говоре Угљешине повеље.

Туркологи махом стављају освајање Ђумулџине у 1361. или 1362. годину, не дајући за то уосталом никакво стварно образложење. Овакав рани датум заузећа овог града у западним Родопама, преузет из китњасте приче турског историчара Садедина с краја XVI века, неће моћи да се одржи. Према старим турским хроникама XV—XVI века, Евренос бег је запосео Ђумулџину у зиму 1364/5. године. То су сасвим наивне компилације, али ближе испитивање показује да ће у овом случају бити тачан датум који су оне сачувале[73].

О паду Тракије под турску власт говори, на то је упозорио већ Јиречек,[74] и чувени византијски ретор Димитрије Кидон. У говору одржаном 1366. године,[75] позивајући своје суграђане на споразум с Латинима ради заједничке борбе против Турака, Кидон указује на жалосно стање Византијског Царства и набраја старе славне области које је оно изгубило, па међу тим изгубљеним областима наводи и провинције Тракију и Родопе. Пошто је подсетио слушаоце на то да су Византинци некад владали над малоазијским провинцијама, да су имали на Понту многе лепе и велике градове, Кидон додаје: „А да и не говорим о Тракији и Родопима и оним бројним народима који насељавају ову земљу од планина до мора.“[76] Кидон не каже овде изреком који је народ одузео Византинцима Родопе, јер му није стало до тога да даје исцрпна

[70] Ib.: „Чињеница да нема помена о турским продорима у родопску област указује на то да је та област била у поседу српске државе.“

[71] Cf. *Lemerle*, Emirat d'Aydin 170 sq.; в. и карту стр. 147. *Kyriakides*, 40 sq. et passim; на стр. 39 в. слику градских зидина.

[72] *K. Müller*, Itinireraria Romana, Stuttgart 1916, 524 sq. и скица, стр. 523/4. Cf. *Lemerle*, Emirat d'Aydin 170, према коме се Кумуцина налазила чертдесетак километара источно од Ксантије, тј. тридесетак километара источно од Перитеориона; Грацијанопољ налазио се свега десетак километара североисточно од Кумуцине.

[73] В. Екскурс II.

[74] ЗЈ I, 450. Историја Срба I, 246.

[75] Време овог говора може се доста тачно одредити: после одласка Јована V у Угарску (почетак 1366), а пре доласка Амадеа Савојског и реокупације Галипоља (августа 1366).

[76] Demetrius Cydones, Oratio pro subsidio Latinorum, P. G. 154, col. 964 C: Καὶ σιωπῶ Θρᾴκην τε καὶ Ῥοδόπην, καὶ ὅσα τὴν χώραν ταύτην ἔθνη ἀπο τῶν ὀρῶν ἀρχόμεα μέχρι τῆς θαλάττης οἰκεῖ.

обавештења, он само подсећа своје слушаоце на оно што им је и онако познато, а као прави ретор и не воли да буде много прецизан, ни јасан и једноставан. Нема међутим никакве сумње да он мисли на Турке, чије је ширење основна тема читавог његовог говора. Ово је јасно и по томе што губитак провинције Родопа он спаја са губитком провинције Тракије. И поред свега реторичког фразирања, Кидон се ипак, при набрајању појединих провинција, држи извесног реда и групише их на одређен начин. О областима које држе Срби говори непосредно после тога и, повезујући те области, пита реторички: „А зар се нису Тесалија и Македонија покоравале нашим законима и стратезима, имајући толике градове, толике војске, толике становнике? А унутар граница њихових били су и Епироти".[77]

Захваљујући Угљешиним повељама Ватопедском манастиру, знамо међутим да је Серска држава завладала и над извесним областима родопског приморја, па се у светлости ових нових сазнања поставља питање зашто ова чињеница није дошла до изражаја у Кидоновом говору. Кидон се у даљем излагању још једном осврће на губитке које је Царство претрпело од Срба, спомиње их овде изричито („Трибали"), па поново истиче да су одузели Ромејима градове у Македонији,[78] али о српским освајањима у суседном родопском крају нема опет ни речи. Намеће се закључак да су ова освајања, посведочена Угљешиним повељама од новембра 1369. и априла 1371. године, била доцнијег датума и да Кидон још није знао за њих када је у првој половини 1366. године писао свој говор. То значи, другим речима, да је Угљеша завладао над западним родопским приморјем најраније током 1366, односно између 1366. и 1369. године. Тиме се време у коме је дошло до проширења територије Серске државе тачније одређује и уједно приближава годинама у којима је оно у документима посведочено.

Изворна обавештења о збивању у родопској области шездесетих година XIV века случајна су и оскудна. Повезивањем вести турских хроника са подацима Угљешиних повеља и Кидоновим изјавама добијамо ипак, у основним цртама, прилично јасну слику. Срушивши почетком те деценије византијску одбрану на Марици, Турци су 1364/5. године продрли у родопску област, запосели једно од њених главних средишта Кумуцину-Ђумулџину и тиме су завладали над највећим делом византијског Волерона. После заузећа Ђумулџине њихово напредовање се зауставља. Османлијска освајања нису имала карактер поступне окупације територије, већ су обично почињала наглим продорима и запоседањем важнијих центара. Заузеће Ђумулџине представља свакако најдубљи турски продор у родопску област у време пре Маричке битке. Западни део те области, одсечен од византијског центра, припао је суседној Серској држави. Негде између 1366. и 1369. године Јован Угљеша

[77] Ib., col. 964 D.
[78] Ib., col. 973 C.

завладао је над облашћу од Месте до језера Пору, проширивши тако своје границе према истоку, у сусрет османлијском напредовању.[78a]

На тај начин више година пре Маричке битке његова територија се додиривала са територијом Османлијског Царства. Сломом византијске власти у Тракији и поделом византијског Волерона створила се између Турског Царства и Серске државе заједничка граница. Разуме се, ова граница није била тачно фиксирана, нити је заузета територија била у целини чврсто окупирана. То најбоље доказује историја самог рата 1371. године, који је отпочео српским продором у околину Једрена.

* * *

На крају морамо да се зауставимо и на питању Халкидике, јер оно још није ближе проучавано, и можда управо због тога о овом проблему, у ствари доста једноставном, постоје опречна гледишта. Добро је познато да је после заузећа Сера пала под Душанову власт и Света Гора, и нема никакве сумње да је она остала и под влашћу доцније Серске државе. Документи о којима ће бити говора у даљем нашем излагању садрже о томе сасвим очевидна сведочанства, тако да није потребно то посебно доказивати. Није међутим пречишћено питање да ли се у границама Душановог царства и доцније Серске државе налазила цела Халкидика или пак само њен источни део са Светом Гором. У српској историографији укорењено је мишљење да је Душану припао само источни део Халкидике са полуострвима Атосом и Лонгосом, док је њена западна половина, област Каламарије са полуострвом Касандром, остала, заједно са Солуном, трајно у поседу Византије. Занимљиво је да је ово гледиште преовладало само у нашој науци. Најпознатији страни византинолози, и руски и западни, наводе без икаквог двоумљења да је Душан покорио целу Халкидику, а да је под византијском влашћу остао сам град Солун[79]. Нико од њих не каже о томе више од неколико речи, свакако зато што то сматра неоспорном чињеницом и у томе не види никаквог проблема[80].

[78a]) Закључци које сам заснивао на Угљешиним повељама Ватопеду налазе јаку потврду у његовој неиздатој повељи Лаври из истог времена (уп. нап. 64а). Неће бити случајно што том повељом Угљеша и Лаври дарује поседе управо на језеру Пору. То се свакако објашњава тиме што је област о којој је реч, а која се не спомиње у старијим повељама српских владара, тек недавно дошла под његову власт.

[79] Уп. *Флоринский*, Южные славяне II, 122. *A. A. Vasiliev*, History of the Byzantine Empire, Madison 1952, 619. *L. Bréhier*, Vie et mort de Byzance, Paris 1947, 440. *Lemerle*, Philippes 199.

[80] *Флорински* се не зауставља на освајању Халкидике већ говори, сасвим кратко, о времену када је она вероватно освојена. *Васиљев* и *Бреје* наводе само да је полуострво Халкидика, заједно са светогорским манастирима, дошло под Душанову власт, а *Лемерл* подвлачи да је Душан освојио целу Македонију сем Солуна и мале траке земље западно од града. Уп. и Лемерлов чланак Note sur la carrière judiciaire de Constantin Harménopoulos, Τόμος Κωνσταντίνου Ἁρμενοπούλου, Солун 1952, 246, н. 7. — Од југословенских историчара ово гледиште заступао је *Ћоровић*, Историја Југославије, Београд 1933, 152, који такође каже сасвим кратко, не дотичући се питања Халкидике: „Солун су са све три копнене стране опасивали српски поседи, и он је, у ствари, био отсечен од остале грчке државе“.

Питање је покренуто једном кратком Јиречековом напоменом. У својој изворним подацима крцатој критици на Новаковићев рад о струмској области, коју смо у претходним партијама цитирали чешће него и једно друго дело, Јиречек је указао између осталог на повељу Јована Кантакузина из 1351. манастиру Ивирону „са даровима у Ермилији (између полуострва Лонгоса и Касандре) и Каламарији“,[81] па је, свакако имајући у виду овај податак, рекао и у Историји Срба да је „запад Халкидике са Солуном остао био Византинцима“.[82] Овај Јиречеков закључак, мало запажен на страни, одредио је став југословенске историографије у овом питању[83].

Међутим, ближе испитивање показује да Јиречеков закључак није био оправдан. У ствари, Кантакузинова хрисовуља о којој је реч ништа Ивирону не поклања него му само потврђује постојеће поседе,[84] а то је велика разлика. У дугачком набрајању, уобичајеном у сличним документима, Кантакузинова хрисовуља потврђује Ивирону поседе у свим крајевима где је Ивирон имао поседе, према томе и у крајевима за које нико не сумња да су у то време били српски, на Струми, код Струмице, код Мелника, код Зихне, код Сера, па и у самом Серу[85]. Исто видимо и у хрисовуљама цара Јована V Палеолога из времена српске власти на Светој Гори. С друге стране, хрисовуље Стефана Душана, потврђујући светогорским манастирима сва њихова имања, наводе и њихове поседе у византијском Солуну[86]. Према томе, из таквих општих набрајања и потврђивања раније стечених права власништва ништа се не може закључити о томе да ли су области о којима је реч припадале Византијском или Српском царству.

Сасвим друкчију тежину имају, разуме се, даривања нових поседа. Само таквих даривања од стране византијских царева, колико ја видим, из овог времена нема ни у облсти Каламарије ни иначе на Халкидици. Има, напротив, и на територији Каламарије Душанових даривања светогорским манастирима. Тако Душан већ маја 1346. потврђује Ватопеду поседе које манастир има на основу старих (византијских) хри-

---

[81] ЗЈ I, 459, прим. 2 = ASPh 17 (1895) 267, n. 1.

[82] Историја Срба I, 223 = Geschichte der Serben I (1911) 388 („während der Westen der Chalkidike mit Thessalonich den Byzantinern geblieben war“).

[83] *Ст. Станојевић* пренео га је на карту у својој Историји српског народа, Београд 1910, 140/1 и свом Историјском атласу², Београд 1931, 48/9, издвојивши из територије Српског царства, заједно са Солуном, и западну половину Халкидике. Исто и на доцније објављиваним одговарајућим картама, нпр. *N. Klaić*, Historijski atlas, Загреб 1954, бр. 37, *Srkulj*, Hrvatska povijest u devetnaest karata, Zagreb 1937, бр. 10, а и на картама у мојој Историји Византије. Исто гледиште и у *М. Динића*, Историја народа Југославије I (1953) 357.

[84] Ову хрисовуљу, за коју је Јиречек знао само по кратким наводима *Порфирија Успенског*, История Афона III, 2 (1892) 160, објавио је делом *M. I. Gedeon*, Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας 1500—1912, I, Атина 1926, 44—49 (набрајање поседа), а делом *F. Dölger*, Zu den Urkunden des Athosklosters Iberon, Ἑλληνικά 9 (1936) 212—13 = Byz. Diplomatik 179—80 (почетак и крај).

[85] *Gedeon*, н. д. 46 сл.

[86] О овој појави в. детаљније стр. 119 сл. и у расправи Радоливо, 74 сл.

совуља, а поклања му са своје стране село св. Маманта у Каламарији, које је раније припадало пронијарима Варваринима, као и земљу од 300 модија коју је раније држао Музакије (такође пронијар, како се види из доле цитиране хрисовуље Ксенофонтовом манастиру).[87] У другој хрисовуљи Ватопеду, од априла 1348, потврђујући поново његове поседе, који се ту и набрајају, Душан наводи међу тим поседима на првом месту село св. Маманта и истиче да га је поклонио манастиру ранијом хрисовуљом,[88] спомиње опет и Музакијеву земљу од 300 модија, а поред тога и нове дарове и истој области[89]. Душанова хрисовуља Ксенофонтовом манастиру од јуна 1352. спомиње земљу у округу Мириофита, коју је раније држао „каваларије" Музакије, а коју је Душан недавно поклонио том манастиру[90]. Округ Мириофита налази се опет у југоисточном делу Каламарије[91]. Нарочито је важна повеља велике доместикисе Ане Кантакузине Палеологине, жене великог доместика Димитрија Палеолога, од августа 1373[92]. Ана уступа Дохијарском манастиру за јефтину цену село Маријане у Каламарији, свој породични посед, и при томе објашњава да је она и њена породица уживала овај посед док је владао мир, а да је онда „готово све дошло под господство, власт и силу Срба, па је и овај посед допао тој сили и незаконитим рукама..."[93] Међутим, недавно вратио се између осталих и њен посед под власт Ромеја и предат је у њено власништво, али како је сасвим опустио, она се решила да га прода[94].

Према томе, нема никакве сумње да је Каламарија била под влашћу Стефана Душана и да је остала у српским рукама све до слома Серске државе после Маричке битке. Заслужује пажњу и чињеница да Душанова „општа хрисовуља" од новембра 1345. гарантује светогорским манастирима поседе „ма где они били, у области Каламарије, у области

---

[87] *Соловјев-Мошин*, бр. 11, 34. Село Св. Маманта налази се у Каламарији, изнад саме Касандре: уп. *Theocharidis*, p. 73 и мапа II, на крају књиге.

[88] Узгред речено, довољно је обратити пажњу на ово Душаново позивање на своју ранију хрисовуљу да би се увидела неоснованост сумње у аутентичност ове две хрисовуље. Cf. *St. Binon*, Revue d'histoire ecclésiastique 34 (1938) 299 sq., који је, полазећи од сасвим површних и недовољних запажања, олако огласио сумњивим већи број Душанових грчких повеља.

[89] *Соловјев-Мошин*, бр. 18, 23. Пристаништа на морској обали која су раније била у поседу понијара Варварина, бивших власника и села св. Маманта, налазила су се, изгледа, у истом крају; земљу неке Цаконисе, за коју је опет наглашено да је поклоњена ранијом Душановом простагмом, тешко је локализовати, али се из даљих података може закључити да је Цакониса била Солуњанка. На податке Душанових хрисовуља Ватопеду указује и *Е. П. Наумов*, К истории сербо-византийской границы во второй половине XIV в., ВВ 25 (1964) 231 сл. и закључује тачно да је Халкидика у целости припала Душану, али је на сасвим погрешном путу кад верује да је Канатакузинова офанзива из 1350. у томе ишта трајно променила.

[90] *Соловјев-Мошин*, бр. 25, 26.

[91] Cf. *Theocharidis*, карта.

[92] *Ktenas*, No, 8, p. 300—305.

[93] Ib., l. 17/8. За локализацију села Маријане, одн. Амаријане у југоисточном делу Каламарије в. и карту *Теохаридиса*.

[94] Обавештења из повеље велике доместикисе Ане допуњује простагма цара Јована V од фебруара 1375: *Dölger*, Schatzk. No 20.

Стримона и другде, да буду какви су били раније",[95] Као што видимо, изричито су споменуте области Каламарије и Струме где су светогорски поседи били веома многобројни, и очигледно је да се и једна и друга област налази под Душановом влашћу и да у њима он одлучује. Било би доиста чудновато када би се од две области које Душанова хрисовуља нарочито наводи, једна, споменута на првом месту, налазила под влашћу Византије. И какву би вредност имале у том случају гарантије које Душан даје и обавезе које прима?

Византијски извори кажу изричито да је Душан освојио целу Македонију сем Солуна. То каже, видели смо, Нићифор Григора (стр. 26, прим 34). То исто каже недавно објављена повеља Филипе Асанине, која подвлачи да се све што је ван тога града налази под влашћу Срба[96]. Нигде се не спомиње да је Византинцима у Македонији преостало ишта сем Солуна. Солун се одржао захваљујући јачини својих зидина. А шта је могло зауставити Душаново напредовање усред Халкидике? Нема сумње, после пада Сера пала је и цела област између доње Месте и доње Струме и цела Халкидика, вероватно без борбе, у сваком случају врло брзо. О брзини са којом су запоседнуте ове области најјасније сведочи управо општа хрисовуља краља Стефана, издата највише два месеца после заузећа Сера[97].

* * *

Наше прилично дугачко и сложено истраживање утврдило је границе Угљешине области само приближно, али је ипак много шта разјаснило. Добивена слика је не само одређенија него и знатно одступа од досадашњих представа (в. карту на крају књиге).

Освајања из Душанова времена нису остала сасвим нетакнута, јер су византијски великаши, велики стратопедарх Алексије и велики примикирије Јован, успели да реокупирају већ 1356. или почетком 1357. године Хрисопољ и Анакторопољ, а 1357. или на самом почетку 1358. и Христопољ. Уосталом, Серска област почела је да губи своје луке на пиеријском приморју, одвојене од центра ланцем планина, још у Душаново доба, пошто се већ 1350. године, ако не и раније, у Анакторопољу учврстио један гусар из Битиније од кога су Византинци тај град и освојили (в. стр. 29 сл.). Но, док су ускоро после Душанове смрти, а делом још и за његова живота, приморски градови између Струме и Месте изгубљени и док су у тим градовима два византијска великаша успоставила своју личну власт под формалним суверенитетом византијског цара, дотле је Серска држава у каснијим годинама, после слома византијске власти у Тракији, проширила границе на истоку преко Месте, даље него што их је икада ширио цар Стефан. Захватила је

[95] *Соловјев-Мошин*, бр. 5, 40.

[96] Xer. No 26, 26.

[97] Још не познајући текст Душанове опште хрисовуље, *Флоринский*, Южные славяне II, 122 претпостављао је да је Халкидика дошла под српску власт крајем 1345. или 1346. године. Општа хрисовуља показује да се то догодило пре краја новембра 1345.

западни део родопског приморја све до језера Пору. Тако је Угљешина држава дошла у непосредан додир са Османлијским Царством, које је у међувремену завладало над већим делом родопске области запосевши њен центар Кумуцину–Ђумулџину.

С друге стране, како Душановом царству тако и Серској држави припадала је цела Халкидика са Светом Гором, која је у животу Угљешине области играла и још значајнију улогу него у царству Стефана Душана. Солун, опкољен са свих страна српским земљама, био је једино упориште које је Византинцима у Македонији преостало, поред реокупираних лука на пиеријском приморју, али су и ови градови и сам Солун били само формално везани за Цариград налазећи се у ствари под влашћу млађих представника царске династије.

На западу и северозападу Угљешина власт се ширила много даље него што се досада мислило, а то је битно и за Угљешин однос према краљу Вукашину и за положај његове области у склопу Српског царства. Струма није била граница Угљешине државе, његова област није била одвојена од Вукашинове области поседима других великаша, већ је обухватала територије с обе стране Струме, захватала земље око Струмице и Мелника и ширила се можда и даље према северу, а на Вардару граничила се с облашћу краља Вукашина, ако је између области браће Мрњавчевића било уопште границе.

После слома у Маричкој бици улиле су се у настали вакуум друге силе, и српске и византијске. Западни део Угљешине области запоселе су, спуштајући се према југу, браћа Драгаши, док је Манојло II, продирући из Солуна, упао у Сер, запосео серску област и Халкидику и тако је привремено успоставио у тим областима, па и на самој Светој Гори, пре четврт века срушену византијску власт, која је, истина, била врло брзо приморана да призна суверенитет османлијског султана.

III

а) СТАНОВНИШТВО И ПРИВРЕДА

У етничком погледу становништво на територији Серске државе састојало се од два основна елемента: грчког и словенског. Поред Грка и Словена, било је ту, на доскорашњој територији етнички хетерогеног Византијског Царства, и других етничких група, нарочито по градовима. На жалост, обавештења о односима у градовима источне Македоније тога времена врло су оскудна. Јаснију слику имамо једино о византијском Солуну[1]. Становништво Солуна било је етнички доста шарено. Поред великог броја Словена, било је ту много Јермена и Јевреја, као и досељеника из Млетака, Ђенове и других талијанских градова и других земаља, западних и источних.[2] Придошлог становништва било је свакако, мада у мањој мери, и у другим већим градовима источне Македоније, али се о томе не може рећи ништа сигурно.

Јевреји се спомињу у Зихни. Душанова хрисовуља од октобра 1345. наводи их међу поседима и осталим објектима прихода манастира Јована Продрома на Меникејској гори[3]. Они су се свакако бавили неким занатом или трговином у Зихни, па су плаћали дажбине, које су прво текле у благајну византијске државе, а онда се држава одрекла тог прихода у корист манастира: још је Андроник III овластио меникејског монаха Јована да „прима сваке године двадесет перпера који се убирају на име пореза од Јевреја у граду Зихни."[4] Свакако, и по другим градовима било је Јевреја трговаца и занатлија; по правилу дажбине од њих убирала је држава, али, упућени на обавештења докумената сачуваних у манастирским архивама, ми о томе имамо података тек кад она те дажбине препушта манастирима. Било је Јевреја и ван градова: хрисовуља цара Уроша Лаври св. Атанасија од октобра 1361. бележи

---

[1] Cf. *O. Tafrali*, Thessalonique au XIV^e^ siècle, Paris 1913, 17 sq.

[2] *Tafrali*, op. cit. 18 тврди да је у Солуну у XIV веку било мало Јевреја. Ово мишљење је погрешно, како је доказао *F. Dölger*, Zur Frage des jüdischen Anteils an der Bevölkerung Thessalonikes im XIV. Jahrhundert, Paraspora 378 sq.

[3] *Guillou*, No 39, 59.

[4] Ib. No 29, 12.

једно место у коме „седе Јевреји који плаћају (манастиру) утврђени њима годишњи порез (τέλος)“[5]. На острву Тасосу помиње се Ἑβραιόκαστρον, јеврејски град[6].

О томе какав је био у појединим градовима источне Македоније однос између две основне етничке компоненте, Грка и Словена, не зна се ништа одређено, али је свакако грчки елеменат имао, бар у већим градовима, осетну превагу. Јасно је у сваком случају да је у самом Серу, а сигурно и другим већим центрима, грчки језик доминирао у свим органима државне управе, као и у цркви, сигурно и у привредном животу. Не изгледа да је српско освајање донело у том погледу битне промене и поред тога што су у државну и црквену управу продрли представници српске властеле. Сеоско становништво, знатним делом словенско, које је због ратних пустошења и других невоља пристизало у градове,[6a] свакако се тамо брзо хеленизовало.

Сеоско становништво у источној Македонији тога времена састоји се опет претежно од Грка и Словена. Припадници других народности помињу се само спорадично, са јединим изузетком Влаха на које наилазимо чешће (в. стр. 51). Однос Грка и Словена на селу изгледа друкчије него у градским центрима. Разуме се, њихов међусобни однос не може се ни овде тачно одредити, али о етничком саставу сеоског становништва тадашње источне Македоније располажемо ипак обилним изворним подацима: у савременим документима, пре свега у тзв. практицима има безброј личних имена и месних назива са тог подручја, који могу донекле расветлити питање које нас занима.

Византијски практици дају пописе села и појединих сељачких домаћинстава, наводе прво име власника сваког сељачког газдинства и имена чланова његове породице, затим врсту и величину његовог поседа, број стоке, износ дажбине коју има да плаћа. Из прве половине XIV века сачуван је већи број таквих пописа манастирских властелинстава у источној Македонији, пре свега на Халкидици и у серско-струмској области, где се налазила већина поседа светогорских манастира. Ова драгоцена грађа испитивана је детаљније са гледишта економске и социјалне историје[7]. Њени ономастички подаци, напротив, нису још ближе проучавани. Само се Делгер, објављујући практике светогорског манастира Ивирона, осврнуо и на те податке и дао је о њима, као изврсни грециста, неколико корисних, иако кратких напомена[8]. Овај материјал захтева једно систематско лингвистичко испитивање, и то пре свега

---

[5] *Соловјев-Мошин*, бр. 28, 41.

[6] Pant. No 8, 67.

[6a] Тако се, на пример, становништво села Овила и Добровикије (Добровице), већим делом словенско, већ негде тридесетих година XIV века разбежало услед турске најезде. Cf. *Dölger*, Sechs Praktika, R V 232 sq. Из доцнијих података се види да се углавном склонило у градове. Уп. *Острогорски*, Две белешке 75 сл.

[7] Уп. *Острогорский*, Писцовые книги (= Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 259 sq).

[8] *Dölger*, Schatzk., p. 187 sq. У овој едицији дати су само фрагменти практика Ивирона (No No 66/7 — 78/9). Њихов потпун текст доноси *исти* у Sechs Prakrtika.

са славистичке стране[9]. У очекивању таквог истраживања, које ће несумњиво бити веома плодно а у које се ја не могу упуштати, ја ћу изнети овде извесна запажања више-мање провизорног карактера и само наговестити опште закључке на које тај материјал упућује. Покушаћу при томе да расположиву грађу топографски тачније поредим, што је први услов за њено историјско оцењивање, а и за њено лингвистичко испитивање.

Кад проучавамо спискове сељака у византијским практицима, пада у очи велики број изразито словенских имена, и личних и породичних. Има их на територији Серске државе у свим крајевима, али слика није свуда иста. Разлике су штавише доста значајне. Најбоље ћемо их уочити ако пођемо од података у практицима светогорског манастира Ивирона. Њихова грађа састоји се, наиме, од две групе: једна обухвата манастирске поседе у Солунској теми — село Мелинцијану у катепаникију Стримона, северно од Халкидике, а на самој Халкидици села Гомат, Јерисо и Комитису у катепаникију Акра (који се звао и катепаникион Јерисоа, одн. Ревеникије)[10] и села Като Волво и Ксилоригион у Каламарији;[11] друга група се односи на територију теме Сереса и Стримона и даје пописе великог села Радолива и заселака Бориска, Овила и Добровикије (Добровице) у катепаникијима Забалтије и Пополије, у области Пангајске горе[12].

Пописи ове последње групе дају упадљиво велики број словенских личних и породичних имена. Попис села Радолива, најзначајнијег поседа Ивирона у то време, врви од словенских имена. Веома велик је њихов број и у поменутим малим селима, нарочито у Овилу и Добровици, у приморској области, јужно од Пангајске горе.

У пописима прве групе словенска имена су, напротив, ретка, нарочито у селима на Халкидици; нешто више има их у селу Мелинцијани у катепаникију Стримона. Делгер је то већ истакао, али је из тога закључио да грчка имена преовлађују у области ушћа Бистрице (Галика)[13]. Међутим, као што смо напоменули, поседи о којима је реч налазили су се уствари на самој Халкидици, с једне стране у Каламарији, тј. изнад полуострва Касандре, с друге, у катепаникију Акра-Јерисоа-Ревеникије, тј. изнад Атоса. Ретка су такође словенска имена и међу сељацима светогорског манастира Ксенофонта настањеним у селу Стомиону у Каламарији[14] и у селу Јерисоу у коме су се налазили и поседи Ивирона,

---

[9] Узор таквог истраживања је познато Фасмерово дело: Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941, али се оно ограничава на топономастички материјал.

[10] Cf. *Theocharidis*. 76 sq.

[11] *Dölger*, Sechs Praktika, p. 35—92, документи A (1301), K (1317), P (1321) V (1341).

[12] Ib., p. 93—119, док. R K (1316) и R V (1341). За локализацију поменутих села cf. Theocharidis. Уп. и моје напомене у Две белешке 77 сл.

[13] *Dölger*, Schatzk., p. 187. Локализација поседа Ивирона коју даје *Dölger*, Sechs Praktika, p. 18, више одговора стварима, али и она захтева знатне корекције.

[14] Xen. No No 6, 10—33; 7, 10—36; 11, 11—42 (практици од 1318, 1320 и 1338).

у катепаникију Акра-Јерисоа-Ревеникије,[15] док у селу Псалидофурна у катепаникију Апра, тј. на Лонгосу, има осетно више изразито словенских имена[16].

Треба, међутим, имати у виду да се сви ти пописи односе на поједина села, па чак и делове појединих села, а та села не морају тачно да одражавају односе у читавој области. Практици светогорског манастира Ксиропотама, који су сасвим недавно постали приступачни науци, пружају друкчију слику, мада су се поседи тог манастира налазили такође на Халкидици, и то пре свега управо у катепаникију Акра-Јерисоа-Ревеникије[17]. Међу сељацима у тамошњим селима Кондогрици[18] и Симеону, где је Ксиропотам имао највише парика, приличан број има чисто словенска имена[19]. Врло мало словенских имена има, напротив, у селу Козли и опет у Јерисоу, али је и број ксиропотамских сељака тамо мали[20].

На знатан број словенских породичних и личних имена наилазимо и код сељака пописаних у практику Хиландара од новембра 1300. године[21]. Овај практик, сачуван у словенском преводу, даје попис хиландарских сељака у Солунској теми и односи се већим делом на област катепанкија Стримона, тј. област на десној страни доње Струме, која се, сачињавајући североисточни део Солунске теме, граничила са темом

[15] Xen. No No 6, 37—39; 7, 37—44; 11, 152—161. Уместо ἐν τῷ κατεπανικίῳ Ἄπρως (Xen. No 11, 150) треба Ἄκρους. Cf. *Bompaire*, Xer., p. 138 sq. Треба напоменути међутим да је број сељака овде веома мали тако да ови спискови пружају слабу основу за закључке, тим пре што је крајње сиромашно сељаштво Ксенофонтовог манастира било врло нестално. Уп. *Острогорский*, Писцовые книги 270 сл. и Елевтери, Прилог историји сељаштва у Византији, Зборник Филозоф. фак. Унив. у Београду 1 (1949) 45 сл. Мали, мада знатно већи број сељака имао је у истом Јерисоу и Зографски манастир: Zogr. No No 53, 12—16 (1294); 15, 7—33 (1300); 17, 11—38 (1320). За хронологију ових практика уп. Писцовые книги 210 сл. Ни овде нема много словенских имена, али ипак нешто више него у практицима Ксенофонта, а релативно узевши, и више него у попису тог села у практицима Ивирона.

[16] Xen. No 11, 254—97. С обзиром на несталност сељака-елевтера Ксенофонтовог манастира (в. претходну напомену) морамо и овде да будемо нарочито опрезни са закључцима.

[17] Xer. No 18. Низ практика који је овде објављен потиче из времена између 1300—1330. године. О њиховој хронолигији и међусобном односу в. детаљне напомене издавача, стр. 131—137; о топографији, стр. 137—139.

[18] Ово је облик који даје словенски превод хиландарског практика од 1300, изд. *Мошин*, Акти, стр. 212, ред 443 (оу селе Коньдогрицѣ). У грчким текстовима χωρίον τοῦ Κοντογρίκου, поред погрешног облика Κοντογρίβου. Cf. Xer., Index s. v.

[19] В. за Кондогрицу: Xer. No 18, A 4—53; B 1—19; D III, 24—55; F I, 1—27. За Симеон: No 18, A 77—129; B 28—44; D II 12—45, D III 122; E II 6—28. Једно сељачко газдинство у Симеону имао је и Зограф; њега држи удовица Марица (Μαρίτζα), а затим Стефан, син удовице Марице: Zogr. No No 53, 16 (1294); 15, 33 (1300) 17, 33 (1320).

[20] За Козлу (ἡ Κοσλά): Xer. No 18, A 55—72; B 20—25; F I, 29 и II, 18. Још мањи је број ксиропотамских сељака у Јерисоу, где је и овај манастир имао поседе: Xer. No 18, A 45—51; D I, 32— D II, 10; E I, 8 — E II, 4. Утисак је — с обзиром на врло мали број наведених имена може се говорити само о утиску — да су словенска имена овде ипак релативно јаче заступљена него међу сељацима Ивирона у истом селу. Уп. у примедби 15. о зографским сељацима у Јерисоу. Број сељака на осталим поседима Ксиропатама је још мањи и не даје основа за ма какве закључке.

[21] Изд. *Мошин*, Акти, стр. 205 сл. За хронологију *Острогорский*, Писцовые книги 215 сл.

Сереса и Стримона, а делом опет на област Халкидике. На територију катепаникија Стримона односи се утолико што се велико село Градац, најзначајнији посед Хиландара у ово време, налазило на Струми и припадало Струмском катепаникију,[22] а исто тако и село Мунзени у коме је Хиландар имао мањи број парика[23]. Већи број изразито словенских имена код сељака у ова два села свакако је карактеристичан за прилике у струмској области, али не смемо ни њих посматрати изолирано. Док су сељаци са словенским именима у ова два села на Струми доста многобројни, дотле су такви сељаци, напротив, прилично ретки на поседима истог Хиландара у селима Евнуху и Липсохорију на Струмском језеру,[24] селу Мамицони, делимично дарованом хиландарском јеромонаху Калинику,[25] као и у селима Хандаку и Нисиону на доњој Струми, датим у пронију епарху Михаилу Мономаху[26]. Има, дакле, и овде знатних разлика између појединих села, слично ономе што смо констатовали за поједина села на Халкидици.

Међутим, хиландарски практик из 1300. баца доста светлости и на прилике у Халкидици, јер се један део његовог описа, што је остало незапажено, односи на села која нису спадала у катепаникион Стримона већ су се налазила у области Халкидике — нека вероватно, друга сасвим сигурно, као Кондогрица са којом смо се већ упознали захваљујући практику Ксиропотама[27]. Мада су хиландарски парици у тим селима

[22] У самом документу речено је: вь жоупе Строумьсцѣи село Градець (стр. 205, ред 11). Попис сељака у Грацу сачињава највећи део практика (стр. 205—210, ред. 11—313). Ово село са својих преко седамдесет сељачких породица, 64 паричке и 7 елевтерских, припадало је Хиландару у целини, и његов прелаз у власништво српског светогорског манастира (јуна 1300. године, cf. Chil. No 16 и 17) свакако је и био повод за састављање овог практика (новембра исте године). Остала села, која су у њему пописана, припадала су Хиландару само делимично.

[23] О овом селу, у коме је Хиландар имао само 9 сељачких породица, 4 паричке и 5 елевтерских (стр. 210, ред. 316—43), речено је (ред 314) да се налази у истој „држави" (Солунској теми) и истој „области" (Струмском катепаникију).

[24] Chil. No 38, 46—99, 131—52 (септ. 1318).

[25] Chil. No 92 (септ. 1323)).

[26] Zogr. No 29, 8—76 (јан. 1333).

[27] Док је о селима Грацу и Мунзени у практику јасно речено да се налазе у Струмском катепаникију, дотле је наслов изнад наредног поседа, у селу Горњем Лушцу, непотпун (ред 346). Ово село се није налазило у истом катепаникију, као што је претпостављао *В. Мошин* (стр. 210, прим. 35) верујући да сви хиландарски поседи у овом практику спадају у струмску област (уп. стр. 193 сл.). Оно се налазило у катепаникију Рендине који се граничио са севера са катепаникијем Акра-Јериоса-Ревеникије: уп. *Teocharidis*, 85, в. и мапу III; и овде Хиландар има свега 4 паричке и 5 елевтерских породица (ред. 349—78). Село Каменица, у коме Хиландар има 16 паричких и 2 елевтерске породице (ред. 328—441), зове се даље Камена (ред 553), па је вероватно реч о селу Камени (τὰ Κάμενα) у катепаникију Акра-Јерисоа-Ревеникије (Cf. Bompaire, Xer., p. 138 et passim), тим пре што се поседи Хиландара у Каменици помињу тек у акту Chil. Sl. No 55, 32 од око 1365, а фалсификована хрисовуља Јована V (Chil. No 150, наводно од септембра 1365) потврђује Хиландару, између осталог ζευγηλατίον τὴν Καμενήτζαν, из чега се види да Хиландар ни тада још није имао право власништва у том селу (Каменица у серској области не долази у обзир пошто се практик односи на Солунску тему). Следи село Кондогрица, у коме Хиландар има само 5 паричких породица (ред. 446—68). Као што знамо, Кондогрица се јамачно налазила у катепаникију Акра-Јерисоа-Ревеникије. Вероватно је, према томе, да је истом катепаникију припадало и последње село овог практика, Кумица, где Хиландар има 15 паричких породица, већином словенских (ред. 472—509). Словенског порекла су и свих пет породица у Кондогрици (в. стр 49).

сасвим малобројни, њихов попис садржи већи број словенских имена и презимена, релативно чак и већи него у самом Грацу. Ова грађа поткрепљује, дакле, закључке на које упућују пописи села Кондогрице и Симеона у практицама Ксиропотама. Треба подвући подударност сведочанстава хиландарског и ксиропотамских практика о јаком словенском живљу у Кондогрици (в. и стр. 49), а с друге стране, података у практицама Ксиропотама, Ивирона, Ксенофонта и Зографа о малом броју словенских имена у суседном селу Јерисоу. Кроз ове податке могу се уочити разлике коју су постојале не само између појединих области него и између појединих села једне те исте области, а недавно објављена грађа у ксиропотамским документима и тачније локализована грађа у словенском хиландарском практику доказују да је словенско становништво на Халкидици било у то доба јаче заступљено него што је то изгледало на основу досада коришћеног материјала. О потпуној хеленизацији становништва тих области у ово време свакако не може бити говора[28].

Остаје ипак чињеница да су словенска лична и породична имена, у целини узевши, знатно слабије заступљена на Халкидици, па и иначе у Солунској теми, него на територији теме Сереса и Стримона, основне области Серске кнежевине, где су она, како се види из пописа села Ивирона са те територије, веома распрострањена. Треба при томе имати у виду да се ови пописи односе само на села у катепаникијима Забалтије и Пополије, у јужном делу Серско-Струмске теме. У њеном средишњем делу, у катепаникијима Сереса и Зихне, словенски живаљ сигурно није био мање бројан. На жалост, за сада није познат ни један практик са детаљним набрајањем сељака из тих области. Уколико има, макар и краћих набрајања из тих крајева, број словенских имена у њима је упадљиво јак[29].

Но, ма колико да су многобројна словенска имена, број грчких имена у истим пописима је, наравно, још неупоредиво већи. Хришћанска грчка имена сачињавају свуда огромну већину (док нехришћанских грчких имена и нема). Али ова имена не откривају у ствари ништа о народности њихових носилаца. Онај ко има словенско име, очигледно је Словен, док онај који има грчко име, не мора да буде Грк него само припадник грчко-хришћанске цркве. Понекад једно лице има и два имена, једно народно словенско и једно црквено грчко (Теодор До-

---

[28] Супротно мишљењу Делгера, Schatzk. 188 („.. dass die Bevölkerung, welche den Orten diese (sc. slavischen) Namen gegeben hat, nach Ausweis der Familennamen zu dieser Zeit längst gräzisiert war“). Има и из доцнијег времена сведочанстава о словенском живљу и словенским именима у документима управо из тих крајева. Међу сведоцима набројеним на крају једног тестамента писаног 1445. године у Сидерокавсији (Xer. No 30, 64—66), добра половина има словенска имена, као Јакша (Γιάκσσα) и Јанис Богдановић (Γιάννης Μπογδανόβικος), на које ћемо се још вратити (в. стр. 74). Према француском путнику Пјеру Белону, о коме ће такође доцније бити говора (стр. 69 сл.), средином XVI века радници у рудницима Сидерокавсије били су већином бугарске народности (гл. L, изд. В. Николаева, стр. 132; на другом месту спомиње међу њима Србе, Бугаре, Арбанасе, Јевреје, Турке и Грке, гл. LII, стр. 148), а становништво околних села говорило је српски и грчки (гл. L, стр. 132).

[29] Cf. Guillou No. 35, 40—46.

брица, Георгије Вукан итд.),[30] што је, као што се зна, било уобичајено и у Србији и у Бугарској[31]. Под утицајем цркве грчка хришћанска имена, сасвим природно, продиру и у словенске породице и временом преовлађују у њима. Нема у документима словенске породице у којој, поред лица са словенским именима, не би било и таквих са грчким црквеним именима, и обично је број ових последњих знатно већи од броја оних првих. Кад имамо неколико поступних пописа једног те истог места, можемо, штавише, да констатујемо да се број словенских имена временом смањује[32]. Уосталом, ствари се не развијају увек на исти начин. Поред основног момента, утицаја цркве и црквом надахнуте средине, делују и други моменти којима се процес потискивања народних словенских имена подстиче или напротив успорава. Чим ближе загледамо у документе, видимо да ту има доста разноликости, као и у самом животу који се у тим документима одражава.

Дешава се да оба родитеља имају народна словенска, а деца грчка црквена имена. Тако, на пример, у селу Радоливу Станислав са женом Станулом има сина Михаила; у овом случају можемо и да утврдимо зашто је син добио управо ово име: Михаилом се звао његов деда по мајци јер је Станислав забележен као зет Михаилов[33]. Дешава се, с друге стране, и то врло често, да деца имају словенска имена, или једна грчка а друга словенска, мада само један од родитеља има народно име или чак оба имају грчка имена. У истом Радоливу Марија, удовица Добра (Δόμπρου), има сина који се зове Фотинос, док се кћерка, очевидно према оцу, зове Добрана (Δομπράνα)[34]. У селу Мунзени на Струми хиландарски парик Михаило Акретин са женом Калијом има синове Николу и Георгија, кћерке Марију и Зорану[35]. Очигледно је бар један од Зораниних родитеља био словенског порекла, мада се то по њиховим именима не види. Тако и у селу Добровикији (Добровици) Јован и Ана имају синове Василија и Драгана, кћерке Марију и Калију, али забеле-

[30] У селу Овилу, које је према попису из 1316. године бројало 37 сељачких породица, име Вукан (Βελκάνος, Βελκωνᾶς, другде и Βολκάνος, Βουλκάνος, Влькон у старосрпском преводу хиландрског практика) понавља се ништа мање него шест пута (Јован Вукан, Георгије Вукан, четири пута само Вукан), поред многих других словенских имена од којих се такође нека понављају више пута. Cf. *Dölger*, Sechs Praktika R K 252 sq.

[31] *Dölger*, Schatzk., p. 187 није то узео у обзир и зато схвата друго име као презиме.

[32] Уп. нпр. пописе села Радолива из 1316. и из 1341. (*Dölger*, Sechs Praktika, RK и RV).

[33] *Dölger*, Sechs Praktika, RK 15/6.

[34] Ib., RK 95/6. Имена од ове основе су врло честа. Сем наведених, нарочито Δόβρικας, Δόμπρικας, Τόμπρικας (Добрица, мушко); Τόμπριτζα Τομπρίτζα, Τομπρίτζη (Добрица, женско); ређе Δομπρούσα (Добруша), Δομπρομύρης (Добромир), Δομπρομυρία (Добромира). — Деца се, природно, називају често према родитељима, као и према родитељима својих родитеља. У овом последњем случају лако се дешава да се грчка и словенска имена ређају. Cf. ib. 190: Василије, син Добромиров, има сина Добромира.

[35] Хиландарски практик, изд. *Мошин*, Акти, стр. 210, ред 316. У грчким документима Ζωράνα. Ζωράννα (свакако под утицајем Ἄννα). Поред тога се сусрећу и Ζωράνος (Зоран) и Ζωρίτζα (Зорица). *Dölger*, Sechs Praktika, RV 34: Ζάριτζαν треба свакако исправити у Ζώριτζαν (cf. RK 320).

жено је и да је Јован син Станисављев[36]. Домаћин једне сељачке породице у суседном Овилу зове се Георгије, његова жена Ана, њихови синови се зову Јован и Василије, старији је ожењен Теофаном, млађи Маријом, па би се могло помислити да је реч о чисто грчкој или коначно погрченој породици; међутим на крају набрајања чланова ове породице појављује се домаћинов унук који се зове Стан (Στάνος),[37] а брат Георгијев, чије је газдинство наведено иза тога, зове се Црни (Τζέρνης) и има синове Михаила и Вукана[38].

Са сличним примерима могло би се дуго настављати. Да наведем само још један, методски можда најкарактеристичнији. У селу Кондогрици, које се налазило, као што смо видели, у источном делу Халкидике, Хиландар је, према попису у практику од 1300, имао само пет сељачких породица, на поседу који је, пре него што је прешао у његово власништво, припадао пронији неког Скорева[39]. Глава пете, на последњем месту наведене породице је Грьдань сынь Парьцалевь, очигледно Словен. Сви чланови његове породице — жена, два сина, две кћери и снаха — имају грчка имена. Лична имена свих чланова испред тога наведених породица такође су грчка. Међутим, када ближе загледамо, видимо да су све ове породице у блиском међусобном сродству и према томе исто тако словенског порекла као и сам Грдан[40]. Другим речима, пред нама су пет породица са укупно 27 пописаних чланова. Само један од њих има словенско име, које нам и открива стварно порекло овог рода. Осталих 26 имају грчка имена, иако су и они — сем може бити зетова и снаха — словенског порекла. Грчко име имао је и Грданов отац, „Вивлограф" Јан (Јован), и само његово презиме Парьцал даје на знање да није био Грк. На овом примеру видимо на-

[36] *Dölger*, Sechs Praktika, RK 309/10.

[37] Ib., RK 290/1. Ово је име често. Сусрећу се и друга имена од исте основе: Στάνησσα (Станиша; познат је из других извора протостратор Στανησα [без акцента], Στανέση [gen.], дворанин цара Стефана Душана, в. доле, стр 95), Στανίσθλαβος (Станислав), Στάνα (Стана), Στάνκα (Станка, са карактеристичним словенским наставком), нарочито често Στανοῦλα (Станула, са хипокористичким грчким наставком). — За ближе одређивање порекла словенског становништва ових области, које морам да препустим стручњацима, поред самих облика имена, колико се могу утврдити кроз грчку транскрипцију, важно би било испитати и акцентовање, водећи при томе рачуна, наравно, и о правилима грчког акцентовања која су утицала на византијске писаре.

[38] Ib., RK 292.

[39] *Мошин*, Акти, стр. 212.

[40] Глава прве породице је вдовица Аньна дьщи Яна Вивлографа Парьцала, а глава треће Димитрь Парьцалевь сынь Вивлографа Яна — очевидно Грданови сестра и брат. Домаћин друге куће Василь забележен је као зет по сестри испред њега наведене удовице Ане и према томе, ако није он сам, онда је свакако његова жена Теодота, Анина сестра, словенског порекла. Код домаћина четврте куће, Николе сина Софронијева, назначено је опет сродство са испред њега забележеним Димитријем, домаћином треће куће: Никола је Димитрију „анепси" (ἀνεψιός) тј. синовац одн. сестрић његов, а према томе и Анин и Грданов, као што је и Васил зет не само Ани него и Димитрију и Грдану, а његова жена Теодота не само Анина сестра него и Димитријева и Грданова. Очевидно је да словенског порекла није само Грдан него и његов брат Димитрије, његове сестре Ана и Теодота (да ли и Теодотин муж Васил не знамо) и његов синовац, одн. сестрић Никола, па и сва њихова деца.

рочито јасно да у овој средини грчко име нимало није доказ грчког порекла. Међу сељаштвом у источној Македонији тога времена било је несумњиво многоструко више Словена него што се то види према броју засведочених словенских имена.

Продирање хришћанских и потискивање народних имена под свеобухватним утицајем цркве свакако је један од спољашних израза процеса поступне хеленизације нехеленског становништва, у коме опет црква има свог јаког удела, али сам по себи тај спољашни израз не значи много. Онај ко носи грчко име не престаје још да буде Словен. Примери које смо навели јасно то показују. Још некако непосредније то осећамо кад наилазимо на такве податке: у попису села Радолива (1316) „Василије свештеник, Словен“;[41] у попису села Гомата (1301), једног од поседа истог манастира Ивирона на Халкидици, „Василије, син попа Србина“;[42] у попису села Каменице, одн. Каменâ, вероватно у истој области (уп. нап. 27), према словенском преводу хиландарског практика (1300), „Никола попь Срьбинь“[43].

Словени који су носили грчка имена модификовали су их према свом језику и изговору. Обично византијски чиновници бележе их онако како то захтевају грчка фонетика и граматика и дају им правилан грчки облик. Али има и занимљивих изузетака. Тако се у селу Радоливу спомиње сељак Василије, син Τοντορίας, тј. Тодоре[44]. Биће да је Василије тако изговарао име своје мајке да византијски чиновник није схватио да је реч о имену Θεοδώρα. Црквена имена добијају и карактеристичне словенске наставке — Марица, Аница[45].

У практицима се понекад уз име сељака, као нека врста надимка, наводи његова народност или област из које потиче. Ту и тамо, сасвим спорадично, наилазимо чак на људе западног порекла, уз чије је име додато ὁ Φράγγος, ὁ Ἀλαμάνος и т. сл. Има и дошљака из некада византијске Мале Азије, али су и они ретки. Чешћи су досељеници са византијског Лемноса, још много чешћи из суседне западне Тракије,

---

[41] *Dölger*, Sechs Praktika, RK 81: Βασίλειος ὁ ἱερεὺς Σθλάβος. Најчешће се Σθλάβος јавља у пописима као лично име — Слав (није ретко ни женско име Σθλαβίτζη — Славица), али овде, изгледа, има значај етникона. Уколико бисмо га схватили и овде као име, тумачење би било: „свештеник Василије Слав“. Разуме се да сви чланови породице овог свештеника Словена — јер он остаје Словен и код једног и код другог тумачења — имају грчка црквена имена (Фотина, Јован, Зоја, Панајот, Марија).

[42] Ib. A 87: Βασίλειος ὁ τοῦ παπᾶ Σέρβου. И у његовој породици видимо само црквена имена (Марија, Димитрије, Ирина, Теодора).

[43] Изд. *Мошин*, Акти, стр. 211, ред 387. Поп је и његов син Димитрије (ред 390). Међу поседима манастира Ксенофонта помиње се у практику од 1320 (Xen. No 7, 187, 192,367) парцела попа Драгана (τοῦ παπᾶ Δραγάνου), а у практику од 1338. (No 11, 284) међу сељацима села Псалидофурне на Лонгосу зет попа Драгана. Имена од ове основе су такође честа: поред Δραγάνος и женско Δραγάνα, Δραγούλα, мушко Δραγίνας, ређе Δράτζης (Дража?), Δραγωτᾶς (уп. Драгота у повељи краља Милутина манастиру св. Ђорђа Горга из 1299/1300: *Новаковић*, Зак. спом. 614).

[44] *Dölger*, Sechs Praktika, RK 234.

[45] Додуше, хипокористички наставак -ица уобичајен је и код Грка (-ίτσα). Али начин писања таквих имена у нашим практицима показује да се не ради о Гркињама. Уп. нарочито Ἀνέζαν (acc.) у Xen. No 11, 270.

уз чије име пише ὁ Μακεδών (Македонь у словенском хиландарском практику), што свакако значи становника са територије византијске теме Македоније.

Од балканског негрчког и несловенског становништва помињу се, али доста ретко Арбанаси. Наилазимо неколико пута и на ознаку ὁ Αἰγύπτιος, што јамачно значи Циганин[46]. Често се међу сељацима сусрећу Власи и потомци Влаха, као и влашка-романска имена.[47] Додуше, њихов број се не може упоредити са бројем словенског становништва, као ни број влашких имена са словенским. Ипак на много места видимо сељаке и сељанке са напоменом Влах (Βλάχος), одн. син Влаха, удовица Влаха итд., понекад и Влахиња (ἡ Βλάχα, ἡ Βλαχώ), Влахопул (Βλαχόπουλος) и Влахопулина (Βλαχοπουλίνη).

Друкчију вредност имају називи Ῥωμαῖος с једне стране, Σέρβος, и Βούλγαρος с друге. Ако се истиче да је неко Ромеј или син Ромеја, јасно је да се ради о средини у којој су Ромеји релативно ретки. И доиста на такве напомене наилазимо у оним крајевима у којима смо констатовали најјаче словенско становништво. Тако практик Ивирона из 1316. наводи у селу Радоливу Михаила Ромеја (ὁ Ῥωμαῖος), а у засеоку Овилу Јована, сина Ромеја[48]. Наравно, то не значи да су то били једини Ромеји у тим селима,[49] али свакако значи да је становништво тих села било претежно негрчко.

Слично томе видимо да је у извесним селима у којима је, према нашој констатацији, преовлађивало грчко становништво, уз имена понеких сељака забележено да су Срби или да су Бугари. Тако је, на пример, код имена два сељака у селу Гомату на Халкидици и једног сељака и једне сељанке у селу Стомиону у Каламарији назначено да су Бугари,[50] а један сељак пронијара Михаила Мономаха у селу Нисиону на доњој Струми уписан је просто као Србин (ὁ Σέρβος, без личног имена)[51]. Међутим, и у селу Радоливу са његовим јаким словенским становништвом практик из 1316. године уз име кројача Георгија бележи да је Србин, а практик из 1341. наводи сељака Константина Србина,[52] док се у словенском хиландарском практику један сељак у селу Кумици,

---

[46] Cf. *Bompaire*, Xer., p. 163.

[47] Cf. *Dölger*, Sechatzk., p. 187.

[48] *Dölger*, Sechs Praktika, RK 91 и 297. У селу Овилу (ib. 266) уписан је и Василије ὁ Γκρίτζκος, чиме је вероватно опет забележено његово порекло. Cf. *Dölger*, Schatzk. p. 187.

[49] Испред поменутог обућара Михаила Ромеја наведена су три његова брата (ib. 88—90).

[50] Ib. A 96 и 100 (уп. и A 384 у Ксилоригиону). Xen. No 11, 28 и 35. Они имају црквена имена тако да се из самих имена њихово порекло не види.

[51] Zogr. No 29, 73. Има и ван практика карактеристичних података у овом погледу. Тако се нпр. у купопродајним актима Хиландара од 1326. и 1327. године (Chil. No 106, 41 и No 112, 32, 56) међу сведоцима јавља Србин кир Филип (Σέρβου κῦρ Φιλίππου), свакако месни ситни властелин. Занимљив је његов потпис (No 112, 139): О ФИЛИПОСЬ СВЕДОКЬ. Petit није разабрао тај потпис; наводим га према фотографији Ф. Баришића. Филип исписује своје име с грчким наставком, па чак и с грчким чланом, али словенским словима.

[52] *Dölger*, Sechs Praktika, RK 108 и RV 125.

иако у том селу има доста Словена, јавља као Геωрьги Бльгаринь[53]. Изгледа да се овде таквим надимцима не одваја Словен од Грка већ припадник једне словенске народности од припадника друге, у датом случају бројније, словенске народности.

Још више него словенска лична имена падају у очи у документима тога времена безбројни словенски месни називи. Словенска лична имена, мада и многобројна, у касновизантијским документима ипак свуда сачињавају мањину, чак и тамо где је њихов број нарочито велик и где је у ствари становништво било у то време претежно словенско. Напротив, словенски топоними у тадашњим документима представљају изразиту већину, и то у читавој источној Македонији. Ми се налазимо још врло далеко од епохе модерног национализма: византијске власти нису сматрале за потребно да мењају стара локална имена, па су грчки писари бележили те туђе и тешке називе како су знали и умели. Има чак и градова са словенским називима, као Зихна, Јежево, Рендина, Трилиси[54]. Има и области-катепаникија са називима као што су Забалтија,[55] Валавиште[56]. Али наравно реч је пре свега о именима сеоских насеља.

Примера ради наводим имена села која су се налазила, у целини или делимично, у власништву светогорског манастира Ивирона. Хрисовуља цара Јована V Палеолога од 25. августа 1357. потврђује Ивирону ова села, одн. поседе у овим сеоским насељима[57]: τὸ χωρίον τοῦ Ῥαδολίβου, τὸν Ὀβηλόν, τὴν Ἡδοβροβίκειαν,[58] τὸ Κουτζάκιον, τὴν Γρίζοβον[59], τὰ Κουβούκλεια, τὴν Βρεστιανήν, τὴν Τρεβίσηναν[60], τὴν Γεράνιτζαν[61], τὴν Μοστενίτζαν, τὴν Κορεμίτζαν, τὴν Μελέντζιανιν, τὸ Ξυλορρύγιον, τὸ Κάτω Βολβόν, τὸν

---

[53] *Мошин*, Акти, стр. 212, ред 419. До њега је забележен Теодор, зет Михаила Русина (ред 489).

[54] Cf. *Vasmer*, стр. 211, бр. 115; 216, бр. 22; 223, бр. 102.

[55] Овај назив је посведочен већ у XI веку као βάνδον Ζαβάλτας у оквиру Серске теме (уп. и θέμα Στρυμόνος καὶ Ζαβαλτείας: *Dölger*, Schatzk. No 65, 1), а од почетка XIV века јавља се κατεπανίκιον Ζαβαλτίας, који се понекад назива и катепаникион Παραστρυμόνου, одн. Παραλιμνίας. Cf. *Theocharidis*, 37 sq. *Kyriakidis*, 263 sq. Међутим стари назив употребљава се знатно чешће. О значењу овог имена (Zaboltьje, крај иза мочваре) уп. *Vasmer*, 216.

[56] Уп. Душанову хрисовуљу светогорском манастиру Филотеју, *Соловјев-Мошин*, бр. 8, 48: κατεπ. Βαλαβίστης, у области Мелника.

[57] *Dölger*, Schatzk. No 9. Сасвим сличан списак садржан је у Душановој хрисовуљи Ивирону од априла 1346: *Соловјев-Мошин*, бр. 7; *Флоринский*, Афонские акты стр. 92—93.

[58] Писар хрисовуље спојио је члан ἡ са називом Δοβροβίκεια и ставио је испред још један члан — толико су му били туђи словенски називи. Реч је о засеоку „Добровикији“ који смо већ више пута спомињали, а чији је прави назив био свакако Добровица. Cf. *Vasme* , 215.

[59] У Душановој хрисовуљи Ивирону од априла 1346, према *Соловјеву-Мошину*, бр. 7, 14, Λίζοβαν (исто *Флоринский*, Афонские акты, стр. 62). Али у Душановој хрисовуљи Ивирону од јануара 1346: Γριζόβον (*Соловјев-Мошин*, бр. 6, 29).

[60] У Душановој хрисовуљи Ивирону од априла 1346 (*Соловјев-Мошин*, бр. 7, 19) Πρεβεσίκνιν (исто *Флоринский*, loc. cit.). У првој Душановој хрисовуљи Ивирону (бр. 6, 30): Πρεβέσαιναν.

[61] У Душановој хрисовуљи од априла 1346 (*Соловјев-Мошин*, бр. 7, 22): Νεακίτζαν (*Флоринский*, loc.cit.: Νεανίτζαν). Међутим, у хрисовуљи од јануара 1346 (бр. 6; 33): Κυραννίτζαν.

Διαβολόκαμπον[62], χωρίον τοῦ Γομάτου, τὴν Προαύλακα, τὴν Κωμίτισσαν[63]. Првих дванаест назива спадају у струмско-серску област, шест последњих у област Халкидике.

Остављам стручњацима да утврде, колико је то могуће, прави облик ових назива[64]. Словенски називи, чији се гласови нису ни могли тачно изразити грчким словима, задавали су византијским чиновницима, сасвим природно, много мука и под њиховим пером неизбежно су мењали свој облик, често и врло осетно[65]. Али, ако се њихов облик често тешко може реконструисати, то се бар њихово порекло у већини случајева сигурно препознаје. Јасно је да међу селима, наведеним у хрисовуљама Ивирона, словенски називи сасвим преовлађују. Пре свега у првој групи, тј. струмско-серској области, где је, према нашим закључцима, словенски живаљ био и у ово време нарочито многобројан. Ово је важно, мада и не значи да словенски топоними нису јако заступљени и на Халкидици. Да допунимо пример хрисовуља Ивирона примером хиландарског практика у коме су пописани хиландарски поседи у Солунској теми, и то великим делом управо у селима на Халкидици. У овом попису, сачуваном у савременом преводу, словенски топоними су уз то дати у аутентичнијим облицима.

Већ смо раније говорили о селима у којима је Хиландар овде имао парика. То су села Градац (Градець) и Мунзени (Моуньзени)[66] на доњој Струми; Горњи Лужац (у Горьнемь Лоужьци), Каменица (оу селе Каменици, изгледа погрешно уместо Камени, в. прим. 27), Кондогрица (оу селе Коньдогрицѣ) и Кумица (оу селе Коумици) на Хал-

---

[62] Читања код *Соловјева-Мошина*, бр. 7, 58: τὸν Βολβὸν Κάτω и *Флоринског* стр. 93: τὸν Βολοκάματον су свакако настала грешком.

[63] Ту се наводе и поседи Ивирона, куће и метоси, у градовима Анакторопољу, Зихни, Серу, Струмици, Мелнику, Солуну, Јерисоу, Рендини.

[64] За неке од ових назива дао је тумачење *Vasmer*, стр. 221, бр. 84; 215, бр. 17, 15, 9; 207, бр. 73; 210, бр. 105.

[65] Занимљиво је у овом погледу упоредити словенске топониме цитиране у грчким документима с истим топонимима у савременим словенским документима или преводима. Тако, нпр., упоређујући Душанову српску повељу светогорском манастиру св. Пантелејмона од 12. јуна 1349. с Душановом грчком хрисовуљом истом манастиру, добијамо ове еквиваленте: Янчишта — Ἀντζίστα, Жидомишта — Αἰγιδομίστα, Доубница — Δοβνίκεια, Веникь — Βενίκεια (*Соловјев-Мошин*, бр. 17 и *Новаковић*, Зак. спом., стр. 506). Упоређујући хрисовуљу цара Уроша Лаври св. Атанасија од октобра 1361. са савременим српским преводом: εἰς τὴν Κορμίσταν — вь Коремищехь, εἰς τὰ Ζαγόρια — вь Загории, εἰς τὴν Τομπάν — от Тумбѣ, εἰς τοῦ Σουγκάρη — оу Соунгари, ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Μάλεστας — вь мѣстномь положени Малешьскомь, ἐν τῇ τοποθεσίᾳ Τρεάζιστας — вь мѣстномь положени Стрѣжискомь, χωρίον τὴν Τρίπισταν—село Срьбчишта (!), ἀπὸ τῆς ἐνοχῆς Τριλισίου—от доходка Трьлижкога (*Соловјев-Мошин*, бр. 28, где је штампан грчки текст и старосрпски превод). Тиме је број топонима наведених у овој хрисовуљи скоро исцрпљен. Грчки топоними у њој су сасвим ретки, као и у толиким другим документима тога времена. О тешкоћама које су словенски топоними чинили грчким чиновницима говоре и малопре (прим. 59—61) забележене знатне разлике при навођењу истих топонима у хрисовуљама Јована V и Стефана Душана Ивирону, уколико нису посреди и нетачна читања издавача; одступања наведена у прим. 60 карактеристична су у сваком случају; поред забележених, има и низ мањих разлика.

[66] У српском преводу хрисовуље Андроника II од јануара 1292: Моунзияни (Chil. Sl. No 7, 50).

кидици. Сем тога се у практику помињу земље Хиландара у Камени (оу селе Камене) и Превлаци (оу Прѣвлацѣ) на Халкидици и у Крушицама (оу Кроушицахь) на Вардару, као и поседи хиландарских сељака у Крушеву (оу Кроушеве) и Куцову на Струми[67].

Највеће село Хиландара, Градац, у грчким документима се назива Καστρίον [68]. Који је од ова два назива истог значаја оригиналан а који преведен, тешко се може одредити[69]. У свим осталим случајевима практик јамачно даје аутентичне називе, јер исте називе дају и грчки документи у више или мање тачној грчкој транскрипцији[70]. А сви ови називи, и они са Струме и Вардара и они са Халкидике, очигледно су словенски.

Посматрање топонима води у суштини истим закључцима као и испитивање личних имена. Ове две групе ономастичке грађе, допуњујући се узајамно, сведоче о истим чињеницама. Топономастички подаци уочавају се непосредније и много су константнији, али самим тим и мање осетљиви према насталим променама. Није увек лако утврдити када они одражавају само давну прошлост, а када и прилике свога времена. Подаци ономастичке грађе у ужем смислу само су делимично уочљиви непосредно, њихова стварна вредност открива се тек путем посредних испитивања. Ова грађа је много јаче подложна променама, али управо зато и много јасније одражава стварност одређене епохе. Док месни словенски називи остају често вековима непромењени, дотле се број словенских личних имена природно мења, из генерације у генерацију. Временом под утицајем цркве, тај број неминовно опада, али и иза грчких имена крије се, видели смо, бројни словенски живаљ. У XIV веку било је у селима источне Македоније несумњиво знатно више Словена с црквеним грчким него с народним словенским именима. Повезани са сведочанствима ове антропоономастичке грађе, словенски топоними добијају неоспорну вредност и за епоху која нас овде занима, вредност коју они,

---

[67] *Мошин*, Акти, ред 141: вь Коуцове вь Подавьце (уп. и ред 151, 194, 222). Ред 104: оу Коуци оу Подавьци, под утицајем облика τοῦ Κούτζη у грчким хиландарским актима (Chil. No No 26, 86; 32, 93; 33, 16; 38, 20 et passim). Уп. међутим Коуцово у словенском акту No 12, 35. Ред 244: оу Кроушеве оу Подавьце свакако је омашка (уп. *Мошин*, стр. 209, прим. 226). Из грчких аката се види да се Куцово налазило код Струме, близу великог села Граца; дефиниција вь Подавьце остаје нејасна јер се овај топоним не спомиње у другим документима.

[68] У старијим документима Καστρίν: Chil. No No 7, 9 (1271) и 8, 22 (1277). Καστρίον: Chil. No No 16, 4, 11, и 17, 4, 13 (1300); 27, 39 (1314); 32, 91 и 33, 15 (1317); 60, 22 и 61, 19 (1321); 70, 22 и 71, 26 (1321); 138, 39 (1351); 157, 56 (1378).

[69] По правилу словенски називи се у грчким документима не преводе већ само транскрибују. Има међутим изузетака. В. пример на крају наредне напомене.

[70] Мунзени — Μούντζιανις (Chil. No 13, 72); Горњи Лужац—Λοζίκιον, Λοζίκιν (Chil. No No 6, 29; 13, 70; 30, 6, 14; 100, 3; 102, 5, 10, 22 et passim; Chil. Slav. No 7, 48: оу Лоужци); Каменица — Καμενίτζα (Chil. No 150, 47); Кондогрица — Κονδογρῆκον (Chil. No 88, 9, 49; Cf. Xer., Index); Камена — τὰ Κάμενα (Chil. No 19, 41; Cf. Xer, Index); Превлака — Προαύλακα, Πριαύλακα (Chil. No No 13, 64; 18, 2; 19, 27, 53, 75, 76); Крушево — Κρούσοβον (Chil No 157, 57). Место Крушице на Вардару јавља се у хрисовуљи Андроника II од 1299. као τοποθεσία... τῆς 'Απιδέας (Chil. No 13, 81); в. међутим у преводу те хрисовуље (Chil. Slav. No 7, 57) на мѣстѣ ... оу Кроуши. Уп. *Мошин*, стр. 215, прим. 63.

посматрани изолирано, не би имали. Додуше, јасно је да словенски називи источномакедонских села потичу од Словена, али сами називи не доказују још да је у тим селима и у XIV веку било словенског становништва. То показују друге индиције, на првом месту имена становника којима смо зато и поклонили посебну пажњу.

Сигурно је ипак да безбројни словенски топоними на које наилазимо у касновизантијским документима не потичу сви из првих векова после словенске сеобе. Такви топоними настају и у доцнијим епохама, у живом додиру са словенском средином, као што се, с друге стране, јављају природно и нови грчки називи. Мада је топономастичка грађа много мање подложна променама но антропоономастичка, ипак ни топономастички материјал није сасвим неосетљив према померањима која настају у односима околне средине. Општег правила ту нема, али пада у очи да се на велики број словенског живља наилази пре свега у насељима са словенским називима, а да села с претежно грчким становништвом чешће имају грчке називе.

Карактеристично је да се ту и тамо, и не баш ретко, нарочито опет у серском крају, словенски апелативи надовезују и на чисто црквене називе, уобичајене код манастирских метоха с храмовима посвећеним овим или оним свецима, било да се тим традиционалним називима додаје име ктитора, било да се уз само име свеца, односно Богородице, појављује неки нови епитет. Имена ктитора у словенској средини нису ретко словенска, а дешава се да се и имену Богородице или неког популарног свеца додају не само уобичајени грчки већ и словенски надимци. Довољно је прегледати збирку повеља манастира Јована Претече на Меникејској гори код Сера да би се томе нашло више занимљивих примера. Тако октобра 1333, Меникејски манастир добија као дар манастирчић Богородице у граду Трилисију, зван τοῦ Βεμπελάκη, са два његова метоха: један, такође посвећен Богородици, зове се τοῦ Τζέρνη, други, који се налази иза Месте (τοῦ Μέστου), ὁ Γράδιστος[71]. У хрисовуљи Андроника III од марта 1333. реч је о манастирчићу Богородице τῆς Ὀστρινῆς око града Зихне[72]. У хрисовуљи Андроника II од јуна 1309. помиње се метох Богородице τῆς Βοριτζίου код Сера и црквица великомученика Димитрија τοῦ Κριλάτου у околини Мелника[73].

---

[71] Guillou No. 30, 4. Душанова хрисовуља од октобра 1345, потврђујући права власништва Меникејског манастира, понавља овај податак (Ib. No 39, 69), а уз то помиње и планину (τῆς πλανινῆς) св. Георгија τοῦ Πράσακα и (другу) τῆς Λουμπουτίτσης. Значај ових апелатива није јасан, у сваком случају ни један ни други није грчки. Τζέρνης (Црни) сусреће се чешће као лично име, нпр. Dölger, Sechs Praktika, RK 292, 298, 309; Zogr. No 19, 1; Xer. No No 18, 26; 20, 12; в. и стр. 49. — Γράδιστος је свакако словенско Градиште. Cf. *Vasmer*, 224. — Посебну пажњу заслужује чињеница да се Места овде назива својим словенским именом, уместо грчког ὁ Νέστος.

[72] Guillou No 28, 4 и 18.

[73] Ib. No 4, 31 и 36: τὸν εὐκτήριον οἶκον... εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου καὶ ἐπικεκλημένον τοῦ Κριλάτου. Епитет „Крилати" свакако се односи на св. Димитрија, иако је синтаксички повезан са εὐκτ. οἶκον. И у претходно цитираном документу прво је речено, у сасвим сличној конструкцији: τὸ ἐκτὸς τοῦ κάστρου μονύδριον, τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τῆς πανυπεράγνου Δεσποίνης καὶ Θεομήτορος καὶ ἐπικεκλημένον τῆς Ὀστρινῆς (№ 28,4), мало даље: τοῦ τε εἰρημένου μονυδρίου τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὀστρινῆς (*ib.* 18).

Ономастички подаци показали су да је у XIV веку словенско становништво било врло многобројно у источној Македонији. Из личних имена види се уз то да је словенски живаљ био нарочито јако заступљен у серско-струмској области, а осетно слабије на Халкидици, али да су разлике у том погледу постојале не само између појединих крајева већ и између појединих села. Кроз топониме те разлике се мање осећају, али у основним линијама топономастичка грађа поткрепљује резултате које даје проучавање личних имена.

* * *

Већ у античко доба Серска област била је славна због свог привредног богатства[1]. У пространој серској равници и плодним долинама река цветала је пољопривреда. Исто тако земљорадња је цветала овде и у средњем веку. Није случајно да су се земље најбогатијих светогорских манастира великим делом налазиле у овој области, пре свега по обалама доње Струме. Многа светогорска имања налазила су се и на Халкидици, нарочито у плодној Каламарији. Поред земљорадње и јако развијеног виноградарства, једну од најважнијих привредних грана представљало је рибарство. Још из античке епохе позната су и рудна богатства ових крајева.

Многобројни градови били су природни центри трговине и занатства, на првом месту сама престоница Сер, после византијског Солуна највећи и најзначајнији град источне Македоније. Као и Солун, Сер се у документима наводи редовно са епитетом „од бога чувани град" (θεόσωστος πόλις). Био је то, према Кантакузину, „велики и дивни град" (πόλις μεγάλη τε καὶ θαυμασία)[2].

О привредном животу у градовима тога времена нема директних обавештења. Има међутим занимљивих података о имовини појединих манастира у градовима, имовини која настаје даривањем побожних великаша или пак од давнине припада манастирима, па им се потврђује царским хрисовуљама[3]. Тако, на пример, севаст Козма Панкал поклања манастиру Пантократора у Цариграду, у коме се замонашио, већа имања код Сера, а у самом граду, у чаршији, три радионице (ἐργαστήρια) и две пекаре (μαγκιπεῖα), од којих је једну купио а другу сам подигао, као и бројне куће[4]. Теодора Кантакузина, мајка доцнијег цара Јована VI, дарује истом манастиру, поред многобројних земљишних поседа у околини Сера, два врта у граду, веће и мање куће, пекару и три радионице у чаршији које се издају под најам[5]. Светогорски манастири имају куће и радионице како у Цариграду и Солуну тако нарочито и

[1] Уп. *Ф. Пайазоглу*, Еион-Амфипољ-Хрисопољ, ЗРВИ 2 (1953) 7.

[2] Cant. II, 548, 1; уп. и II, 329, 10.

[3] На неке од тих података недавно је указала *М. А. Поляковская*, Городские владения провинциальных монастырей в поздней Византии, ВВ 24 (1964) 202 сл.

[4] Kutl. No 8 (1313).

[5] Ib. No 18 (1338).

у Серу[6]. Имају куће и у другим градовима источне Македоније: у Зихни,[7] Рендини,[8] Мелнику,[9] Водену,[10] Верији,[11] Хрисопољу[12]. Дешава се да се манастирски парици настањују у градовима као занатлије[13].

Новчана привреда доминирала је у Византијском Царству не само у градовима него и на селу. Порези су убирани у новцу. Феудална рента имала је претежно новчани карактер. Обавезе сељака сводиле су се скоро искључиво на новчана плаћања; натурална давања и работе играли су сасвим споредну улогу: натурална давања су све више замењивана новчаним плаћањима, а работе су се ограничавале обично на 12, највише на 24 дана годишње[14]. Новчана привреда одржала се у Серској области јамачно и под српском влашћу, за разлику од прилика у српским земљама где је господарила натурална привреда и где су се главне обавезе сељака састојале од натуралних давања и работа које су вршене по правилу два пута недељно и поврх тога још у одређеним данима за време јесењег и пролећнег орања, косидбе и бербе[14a]. Душанове повеље, издате светогорским манастирима и манастиру Јована Претече код Сера, показују да је византијско пореско уређење остало на снази. Њихове имунитетске формуле полазе од система опорезивања који се ни у чему не разликује од византијског.

Новчана привреда претпоставља јачу везу и живљи саобраћај између села и града. Не треба ипак мислити да је сеоско становништво продавало своје пољопривредне производе само у граду и да је задовољавало своје потребе у занатским производима само на градским пијацама. Тргова је било и по селима. У селима на манастирским властелинствима чешће се спомињу панађури (πανήγυρις) који се сваке године одржавају одређених дана.[15]

---

[6] Нпр. Chil. NoNo 62, 55; 105, 11; 108, 10; Phil. No 6, 22; *Regel* No 4, p. 16; *Dölger*, Schatzk. No 9, 21; *Соловјев-Мошин* No No 6, 34; 7, 28; 8, 19; 18, 53. 35, 7—12, 14; 38, 67. Исто тако и манастир Јована Претече на Меникејској гори: *Guillou* №№ 4, 25;

[7] *Соловјев-Мошин* No No 7, 18; 8, 35, 56, 62 и 73; 18, 58; *Dölger*, Schatzk. No 9, 15.

[8] *Соловјев-Мошин* No No 7, 70; 18, 39. Schatzk., No 9, 44.

[9] *Соловјев-Мошин* No 7, 41; Schatzk. No 9, 28.

[10] *Regel* No 4, p. 17.

[11] Ib. p. 18.

[12] *Соловјев-Мошин* No 18, 67 и 70.

[13] *Соловјев-Мошин* No 7, 70. Schatzk. No 9, 54. Уп. *Острогорски*, Две белешке 79 сл.

[14] Уп. *Острогорский*, Писцовые книги 295 сл. и другде.

[14a] Исто 305 сл.

[15] Phil., No 3, 70; Zogr. No 16, 13; Esph. No 12, 38 = *Соловјев-Мошин* No 14, 46 (хрисовуља није Душанова већ Андроника II: уп. *Д. Анастасиевич*, Эсфименские акты 57 сл.); *Regel* № 2, p. 3; No 3, p. 8; *Dölger*, Sechs Praktika, A 158; RA 251 и RV 231. Манастири су наплаћивали дажбине од тргова у својим селима: Ивирон је од панађура у селу Ливадији на Халкидици убирао годишње 2 (A 159), а у селу Бориску код Пангајске Горе 3 перпера (RK 251 и RV 232). Вашари би почињали на дан неког свеца, па би се и звали према том свецу. Као што је чувени вашар у Солуну одржаван 26. октобра, на дан св. Димитрија, патрона града, тако је вашар манастира Богородице код Стиларија одржаван 7. новембра, тј. на дан Арханђела, и према томе се и звао πανήγυρις τῶν Ἀσωμάτων (Phil. No 3, 70), а онај у ивирском селу Бориску звао се панађур св. Параскеве (πανήγυρις τῆς ἁγίας Παρασκευῆς), одржаван је, дакле, 14. октобра. О сеоским трговима говори детаљно већ позната новела Василија II од 996 (*Zepos*, Jus graecoromanum I, 271).

Извесна затвореност и тенденција самозадовољавања потреба остаје карактеристична у условима феудализма. У пописима села на манастирским властелинствима наилазимо на сељаке који се баве различитим занатима. Број ових сеоских занатлија понегде је упадљиво велик[16]. Тако смо у попису великог села Радолива из 1316. избројали 9 ковача (χαλκεύς),[17] 2 колара (ἀμαξᾶς),[18] 3 тесара-дрводеље (πελεκάνος),[19] 7 лончара (τζυκαλᾶς),[20] 1 ткача (ὑφάντης),[21] 1 асурџију (ψιαθᾶς),[22] 3 шеширџије (καπασᾶς),[23] 3 кројача (ῥάπτης),[24] и ништа мање него 23 обућара (τζαγκάριος)[25]. Свакако су занатлије овог великог села задовољавали такође потребе околних мањих насеља. То потврђује чињеница да у попису суседног малог села Бориска није забележен ни један занатлија, сем четворице дрводеља: занимљив пример еснафског груписања[26]. Честа је појава да се отац и син или два, па чак и три брата баве истим занатом. Тако, на пример, у Радоливу сусрећемо у два случаја по три брата обућара;[27] од свега седам лончара тројица у једном и двојица у другом случају су браћа;[28] браћа су и оба колара у Радоливу[29]. Упадљиво је да су занатлије у овом и иначе јако словенизираном селу претежно Словени. Ове сеоске занатлије и њихове породице имају, као и остале сељачке породице, своју кућу у селу и своје сељачко газдинство, поседују већи или мањи виноград и стоку, али врло ретко и њиве. Разлика у имовинском положају између појединих сеоских занатлија је осетна, као и разлика у висини њихових дажбина, које се крећу у

[16] Cf. *Dölger*, Sechs Praktika 22 sq., који уосталом тачно примећује да у неким случајевима није сасвим сигурно да ли је реч стварно о занату којим се дотични сељак бави или се назив заната већ претворио у породично име. Такви случајеви су међутим сразмерно ретки. У великој већини примера које ћемо навести реч је несумњиво о стварним занатима.

[17] *Dölger*, Sechs Praktika, RK 9, 37, 56, 101, 113, 170, 193, 207, 208.

[18] Ib. 60, 62.

[19] Ib. 172, 221, 226.

[20] Ib. 79, 93, 94, 97, 100.

[21] Ib. 172.

[22] Ib. 26.

[23] Ib. 9, 10 и 112. У два прва случаја καπασᾶς је може бити презиме.

[24] Ib. 87, 108, 153.

[25] Ib. 33, 41, 50, 54, 57, 67, 70, 71, 73, 88, 90, 91, 103, 104, 144, 166, 173, 182, 191, 213, 224, 225, 228.

[26] Ib. 238, 239 (брат претходног), 245, 248. У оближњем мањем селу Овилу има само један ковач и један кројач а у Добровици један ковач и један обућар: ib. 263 и 293; 313 и 321.

[27] Ib. 88, 91 и 103—104. Браћа су и обућари, ib. 70 и 71; обућар ib. 54 је брат ковача ib. 56, а ковач ib. 37 вероватно је брат асурџије ib. 26. Уп. *Н. Кондов*, Селското занаятчийство в областта на Долна Струма през първата половина на XIV век, ЗРВИ 8, 2 (1964) 191 сл. Упућујем накнадно на ову садржајну расправу, објављену после завршетка мог рада.

[28] Ib. 93—94 и 97.

[29] Ib. 60 и 62.

истим границама као и код осталих сељака. Као и код осталих сељака, висину дажбина одређује имовно стање. Бављење занатом посебно се не опорезује[30].

Основу привредног живота сачињава, наравно, пољопривреда. Аграрне прилике у Серској кнежевини надовезују се на односе који су се овде формирали у претходно, византијско време. Ови односи су нам познати захваљујући обилној документарној грађи која нам притиче из тога времена, изузетно богатог у владаочевим повељама, приватним актима и, што је најважније, детаљним пописима поједних властелинстава у византијским практицима. Повеље из времена српске власти само допуњују и потврђују ову углавном познату слику. Ми ћемо је овде скицирати у најкраћим потезима.

То је слика типично феудалних односа. Њена основна карактеристика је доминантан положај крупног поседа[31]. Обрадива земља, уколико се не налази на располагању владара и његових органа, концентрисана је, с једне стране, у рукама феудалне властеле, с друге, у рукама цркве, нарочито манастира. Поједине врсте велепоседа имају своје јасно оцртане особине, али је структура феудалног властелинства у суштини увек иста. Исти је у основи и правни положај сељака који су на тим поседима настањени и који их обрађују. Исте су и њихове обавезе, било да је реч о властеоским или манастирским или и државним земљама.

Властелинства се састоје од два неједнака дела: пространог господарског земљишта у непосредном поседу феудалца и земље у власништву сељака-парика, груписане око сеоских насеља. Настањене у селима на територији властелинства, сељачке породице имају свака своју кућу и своје посебно газдинство, уколико немају и по неколико њих заједничко газдинство, што је прилично чест случај код ближих рођака. Иако захватају само мањи део територије, газдинства парика, њихове њиве и виногради, чине у ствари језгро феудалног добра, представљају његов најпродуктивнији део, доносе и самом властелину сразмерно највећи приход.

Поред земљорадње, нарочито значајно место заузимало је у Серској кнежевини виноградарство. Пописи властелинстава, како у струмској области тако и на Халкидици, бележе у поседу парика пре свега њиве и винограде. Понекад, али знатно ређе, спомињу се воћњаци и повртњаци. Сем некретнине, практици педантно бележе и стоку појединих сељачких породица, на првом месту волове, затим краве, често и ма-

[30] Као пример имућнијег сеоског занатлије може послужити обућар Михаило звани Ромеј: он има кућу, два пара волова, две краве, виноград од десет модија и плаћа 2 ½ перпере (RK 91). Средњег имовног стања су његова браћа, обућари Василије и Константин: први има кућу, вола, краву, виноград од 6 1/3 мод. и плаћа 1 перперу (ib. 88), други кућу, вола, магарца, виноград од 3 мод. и плаћа исту дажбину (ib. 90); исту дажбину плаћа и четврти брат Хрис, који има кућу и виноград од 3 мод., а који није занатлија (ib. 89). Многе занатлије у Радоливу имају такође само кућу и мању парцелу винограда. Усамљен међу занатлијама, али не и међу обичним сељацима, јесте ткач Јован који сем куће, нема ништа; његова дажбина износи ⅙ перпере (ib. 172).

[31] За све што следи уп. Писцовые книги и Paysannerie.

гарце, док се коњи у овим крајевима сусрећу сасвим ретко; од ситне стоке најчешће видимо овце, ређе козе и свиње. Поседовање пара волова („зевгарија") или бар једног вола важило је као основна ознака нормалног сељачког газдинства. Фактички, међутим, газдинства многих и многих парика овај услов не испуњавају.

Важно место заузимало је, нарочито на манастирским властелинствима, и пчеларство, како због добијања меда тако и због воска који се у цркви много трошио. Ту и тамо у практицима забележене су кошнице у поседу појединих парика. Изгледа, пак, да су се пчеле гајиле пре свега на манастирским или властеотским господарским земљама. Постојала је и специјална дажбина на пчеларство (μελισσοεννόμιον), која се у имунитетским формулама често наводи, како у византијским тако и у Душановим хрисовуљама. Колико је манастирима било стало до пчеларства, показује пример ватопедских монаха који су се жалили светогорском протату да немају места погодног за пчеларство (μελισσουργεῖον), па им је прот одредио такво место у кругу Свете Горе, уз обавезу да достављају протату годишње две фунте воска[32].

Њиве, виногради, воћњаци и повртњаци парика представљају њихов лични, односно породични посед. Тај посед се наслеђује из генерације у генерацију, даје кћерима и сестрама у мираз; парици могу да купују и да продају некретнину и да своје парцеле међусобно замењују. Парик је правно способно лице, може да се појави пред судом и као странка и као сведок. Но, упркос свему томе, парик је неизбежно зависан од свога господара: то је антиномија, карактеристична за феудални поредак. Парик има према господару стриктно одређене обавезе, пре свега обавезу да му плаћа дажбине. Овом обавезом, која се такође наслеђује из генерације у генерацију, парик је нераздвојиво везан за свог гоподара и његово властелинство. Он не сме да га напусти, а тиме је ограничена и његова лична слобода. Ако своју земљу напусти, властелин има право да га принудно врати. Сељачка класа је у својој бити зависна класа, било да је реч о државним или властеоским земљама, о властелинствима манастира или световних феудалаца, о баштинским или пронијарским поседима. Класа независних сељака одавно је престала да постоји.

Имовно стање парика који пролазе пред нама у практицима, врло је неједнако. Нека села, нарочито у струмској области, показују извесно благостање, друга су напротив крајње сиромашна. Велике имовинске разлике постоје, штавише, и између парика једног те истог села. Неки имају по стотину модија земље, у ретким случајевима и више (1 хектар —12 модија), уз то веће парцеле винограда, пар волова, понекад и два пара, доста крупне и ситне стоке. Други имају сићушне оранице или сићушне винограде и врло мало стоке, а многи немају уопште никаквих земљишних поседа, нити стоке.

У још горем положају од парика безземљаша налазе се тзв. „елевтери", који сачињавају посебну и не баш малобројну категорију позновизантијског сељаштва. Немајући никаква поседа ни сталног места

[32] *Dölger*, Schatzk., No 150 (апр. 1306).

боравка, они воде скитнички живот прелазећи с једног влателинства на друго; зато немају ни сталних обавеза и стога се и зову „елевтери"- ἐλεύθεροι („слободњаци") или ξένοι (туђинци) или и просто πτωχοί (убоги). Немаштина и учестала ратна разарања изазивају нагао пораст ових бескућника који се несумњиво највећим делом регрутују из редова одбеглих парика. Како византијске повеље претходног времена, тако и Душанове хрисовуље често спомињу ове сиромахе и дају манастирима право да их насељавају на својим земљама да би тако појачали радну снагу свог властелинства.

Док се имовинска диференцијација на селу заоштрава и број осиромашених постаје све већи, крупна властелинства настављају свој успон. Од краја XIII века византијски манастири доживљавали су своје златно доба. Душан је, као што је познато, још увећао богатства и привилегије манастира у освојеним областима, нарочито светогорских. О подршци коју је пружио светогорским манастирима Угљеша, биће још говора у даљем излагању. Поред манастирског, растао је и крупни посед световне властеле. Додуше, наша обавештења потичу углавном из докумената сачуваних у манастирским архивима, али ова грађа пружа извесне податке и о световном велепоседу, понекад непосредно — путем повеља издатих световни великашима које су доспеле у манастирске архиве, а чешће посредно — путем докумената издатих самим манастирима у којима се спомињу земљишни поседи, често врло замашни, које је манастир примио од неког угледног властелина или који су раније припадали неком пронијару. Таквих података има доста и из доба српске власти.

Представници грчке властеле, који су после освајања Македоније прешли у службу Стефана Душана, природно су задржавали, а често и знатно повећавали своје земљишне поседе. У Душановим хрисовуљама, издатим светогорским манастирима, спомињу се низ његових грчких „дворана" који дарују манастирима неке од својих бројних поседа[33]. Они који су напустили освојену територију, губили су, наравно, своја имања. Свакако су ова добра делом припала представницима победничке српске властеле и оним грчким великашима који су се њима придружили. Знамо поуздано да су у више случајева ситуацију искористили и манастири. Мало даље наћи ћемо на пример ливница у селу Кондогрици које су прешле у посед Ксиропотамског манастира (стр. 75). У једној недавно објављеној повељи од јула 1349, на коју смо већ имали прилика да се осврнемо (стр. 40), Филипа Асанина продаје истом манастиру свој посед у Ермилији на Халкидици, јер, налазећи се у Солуну, нема од њега, како то она објашњава, више никакве користи, будући да се све што је ван тога града нашло у рукама Срба[34]. Посебну пажњу заслужују и у овом погледу два документа из времена после Маричке битке о којима је такође било говора (в. стр. 39 и нарочито Екскурс I): повеља велике доместикисе Ане Кантакузине Палеологине од августа

[33] В. нарочито хрисовуљу издату Ватопеду априла 1348, *Соловјев-Мошин*, бр. 18. Уп. и простагму у *Guillou* No 25 и уз то моју расправу Alexios Raul, 340 sq.
[34] Xer. No 26, 24, 78, 82.

1373. и простагма цара Јована V од фебруара 1375.[35] После успостављања византијске власти у доскора српским областима, враћене су земље онима који су их за време српске власти изгубили, па је тако и велика доместикиса Ана добила своје породично имање Маријане (Амаријане) у Каламарији. Међутим, имање је било, тако бар тврди велика доместикиса, сасвим опустело, остало је без људи и икаквих прихода, па су она и њен муж, велики доместик Димитрије Палеолог, решили да га уступе неком манастиру. Из простагме Јована V сазнајемо међутим да је Димитрије Палеолог прво покушавао да га прода суседима који су имали право првенствене куповине, али да нико од њих није пристао да купи ово имање чија је вредност наводно превазилазила 2.000 перпера. Онда су га велики доместик и његова супруга — после многих разговора, каже Ана, што ће рећи после дугог ценкања — уступили светогорском манастиру Дохијару за 600 перпера, с тим да ће се „вишак урачунати" као накнада за монашке молитве за покој њихових душа и душа њихових родитеља. И у овом случају на крају је профитирао манастир, који је, као што сазнајемо из царске простагме, преузевши имање, спровео на њему мелиорације, па је чак подигао на њему пирг. Добија се утисак да су манастирска газдинства била јача и стабилнија него остала властелинства[36].

Упоредо с порастом велепоседа расту и његове привилегије, јер је феудални велепосед по својој природи привилегисан посед. Што је манастир угледнији, што је властелин утицајнији, то су и његове привилегије значајније. А што су привилегије велепоседа шире, то је и његова феудална рента већа. Ако ужива потпун имунитет, он убира целокупан приход од својих добара и од дажбина својих сељака, без обавезе да било шта преда државној благајни. У таквој завидној ситуацији налазили су се под византијском влашћу многи манастири, као и световни феудалци[37]. Ипак се дешавало да и врло угледни манастири нису уживали неограничен имунитет већ су бар извесне дажбине плаћали државној благајни (као нпр. Зограф који је плаћао 50 перпера годишње на име ситаркије) или су били ослобођени дажбина само на неким, а не и на свим својим поседима (као Ивирон који је плаћао за село Радоливо високу порезу, још знатно повећану за време византијског грађанског рата). Душан је ослободио манастире тих обавеза[38]. Светогорски манастири, који су га задужили својом моралном подршком а који нису оклевали са својим захтевима, сви су под Душановом влашћу уживали потпун имунитет. Штавише, Душан им је даривао нове поседе

[35] *Ktenas* No 8. *Dölger*, Schatzk. No 20.

[36] Погрешно би било уосталом узети сувише буквално Анине горке речи о пустоши коју је она нашла на свом имању после пада српске власти, а још погрешније сматрати типичном слику коју те речи сугеришу за прилике тога времена. Ово јасно показује оно што Ана сама саопштава о том имању мало даље. Предајући га Дохијару, уз наплату уговорених 600 перпера у венецијанским дукатима, велика доместикиса истиче у својој повељи (*Ktenas* No 8, 52—58) да га уступа са свим воћкама које се на њему налазе, дивљим виноградима, воденицама, парицима и досељеницима (!), пашњацима и свим другим правима.

[37] Уп. *Осшрогорский*, Иммунитет 55 сл.

[38] Исто 84 и 87 сл.

и нове приходе. То исто су чинили царица Јелена и деспот Јован Угљеша. Упоредо с финансијским, проширaван је и судски имунитет велепоседника. Извесна ограничења која су у том погледу постојала у византијско време, отпала су под српском влашћу још у Душаново доба[39].

Од велепоседа који су уживали потпун имунитет, држава није имала наравно никаквих прихода, а према томе ни непосредне користи. Висина њених пореских прихода од поседа са ограниченим имунитетом зависила је од степена тога ограничења. Целокупан приход, међутим, притицао је држави од земљишта која су остајала у њеном непосредном поседу, а таквих земљишта било је изгледа још увек доста. Њену својину сачињавале су и земље дате у условно власништво пронијара. Од њих држава није имала прихода, али су оне чиниле основу њене оружане снаге.

Систем проније био је несумњиво распрострањен у источној Македонији и под српском влашћу[40]. О томе сведоче помени пронијара и у Душановим и у Угљешиним повељама. О томе сведочи и чињеница да је после Маричке битке Византија, успоставивши своју власт у централним Угљешиним областима, покушавала да одоли турској опасности на тај начин што је половину поседа манастира „светогорских, и солунских, и свих“ предала локалним пронијарима[41]. Војска Серске кнежевине била је свакако претежно пронијарска. О најамним војницима никаквих помена нема, а друге домаће војске, сем феудалне, у то време није могло бити. Према старцу Исаији, Угљеша је повео у рат против Турака „све српске и грчке војнике, и брата свога Вукашина краља, и друге велможе многе“.[42] Ове велможе су Угљешини и Вукашинови пронијари.

* * *

Поред земљорадње, виноградарства и сточарства, велику улогу у привреди Серске области играло је рибарство. Говорећи о аграрним приликама, већ често проучаваним, ограничио сам се углавном на најкраће и најбитније напомене да не бих понављао оно што је о томе речено на другом месту. О значају риболова у Серској области расправљам овде први пут, па ћу морати да га претресем нешто подробније.

Изворни подаци показују да се становништво ових крајева врло интензивно бавило рибарством и на морима, и на језерима и рекама, нарочито на Струми. Ми смо, разуме се, и у овом погледу упућени на податке докумената из манастирских архива, али нема сумње да је рибарство представљало важну привредну грану не само на манастирским властелинствима ових крајева.

---

[39] Исто 105.

[40] Уп. *Острогорски*, Пронија 127 сл.

[41] Простагма Мануила II од децембра 1408, изд. *Мошин*, Акти 165.

[42] *Стојановић*, Записи и натписи III, стр. 43 (бр. 4944).

Колико су светогорски манастири били заинтересовани за рибарство, показује чињеница да се Душанова општа хрисовуља од новембра 1345, која Светој Гори гарантује, према њеним захтевима, најважније и најбитније привилегије, зауставља и на питању риболова[43]. Потврдивши посебна права Свете Горе и њеног епископског града Јерисоа, безбедност манастирских земљишних поседа и њихово ослобођење од дажбина, општа хрисовуља одређује да ће лађе и чамци светогорских манастира, као и Комитисе[44] и Јерисоа, имати право да несметано улазе у Стримон, без плаћања ма каквих намета.

Хрисовуље издате појединим манастирима често говоре о рибарству (ἡ ἁλεία), нарочито када се ради о селима на Струми. Рибарске лађе и чамци различите врсте које се при том спомињу (καράβιον, σανδάλιον, ἀκρεισανδάλιον, πλάτη, μονόξυλον, σοβήκιον),[45] припадају било самом манастирском властелинству, било његовим парицима. Набрајајући манастирске поседе и приходе, документи, поред земљишних поседа и парика по селима, кућа и радионица по градовима, наводе рибњаке и рибарске лађе, као и пристаништа (σκάλα) на манастирским метосима код река и језера. Тако је, на пример, у Душановој хрисовуљи Ивирону од априла 1346. забележено да у селу Мелицијани на Струми манастир има парике и рибарске чамце[46]. Душанова хрисовуља манастиру Јована Претече на Меникејској гори од октобра 1345. бележи рибњаке и рибарске чамце на два манастирска метоха[47]. О рибарству говоре и Душанове хрисовуље Ксиропотаму и Филотеју из 1346. године[48].

За властелинство рибарски чамци представљају извор прихода, за парике настањене дуж река и језера важно средство за привређивање. Пописујући имовину таквих парика, неки практици, поред земље и стоке, бележе у поседу појединих сељачких породица и рибарске чамце.

[43] *Соловјев-Мошин*, бр. 5, 56.

[44] Уместо τῆς Κομιτίας треба свакако читати τῆς Κομιτίσσας. Комитиса (Κομίτισσα, Κωμίτισσα, Κωμήτισσα) позната је из многих докумената. Cf. *Theocharidis*, 77. Њен помен поред Јерисоа није необјашњив јер се Комитиса налазила под општом управом светогорског протата, који је имао свог „великог економа Комитисе". Cf. Zogr. No 38. В. и напомене које даје *Bompaire*, Xer. p. 180. Из повеље патријарха Исаије Ивирону од децембра 1325 (Schatzk. No 93) види се да се Комитиса налазила на самом улазу у Свету Гору и да је тамо било подигнуто утврђење ради одбране Свете Горе од непријатељских навала. Светогорски манастири имали су у Комитиси риболове, као што се види из Kutl. No 43 од 1405 (В. и корисне напомене које даје *Lemerle*, p. 153) и нарочито из Xer. No 24 од 1331. Овај последњи документ показује да су ти риболови били предмет огорчених спорова између Ксиропотама и Зографа. Дуго су се парничили око поседа у Комитиси такође Ивирон и Хиландар. Cf. *Dölger*, Byz. Diplomatik 176 sq. и Schatzk. p. 237.

[45] У хрисовуљи Андроника II манастиру Богородице код града Стиларија од априла 1287. наведене су и разне справе које су имале манастирски моноксили. Cf. Phil. No 3, 72.

[46] *Соловјев-Мошин*, бр. 7, 43. Исто у хрисовуљи Јована V од августа 1357: *Dölger*, Schatzk. No 9, 29. Уп. и карактеристичан податак у хрисовуљи Андроника II, цитираној у претходној напомени, где су, при набрајању манастирских поседа и прихода, као посебна тачка наведена два манастирска моноксила са њиховим справама.

[47] *Guillou* No 39, 51, 53. Уп. већ у хрисовуљама Андроника II и Андроника III од јуна 1321: ib. No No 9, 13, и 10, 15.

[48] Xer. No 25, 18 и *Соловјев-Мошин*, бр. 8, 80.

Понекад парици имају по пола чамца, што значи свакако да двојица користе један чамац заједнички. Тако у малопре споменутом селу Мелицијани на Струми практици Ивирона наводе код неких сељачких породица по један чамац (σανδάλιον α', σανδάλιον ἁλιευτικόν), код других по пола чамца (σανδαλίου ἥμισυ, σανδαλίου ἁλιευτικου μερίδα ἡμίσειαν)[49]. У селима Хандаку и Нисиону на Струми, власништву пронијара епарха Михаила Мономаха, од укупно 27 сељачких породица код 26 њих забележен је по један чамац-моноксил[50]. Пронијар Михаило Мономах примао је од рибарских чамаца и пристаништа у Хандаку годишњу ренту од $15^1/_2$ перпера[51] а од риболова у суседним селима Худинама и Невољани 18 перпера[52]. То је веома значајан приход јер су основне дажбине које је Михаило добијао од својих парика износиле свега $27^1/_2$ перпера годишње, а целокупна феудална рента коју му је одредио цар, била је фиксирана на 50 перпера. Приходи од риболова сачињавали су, према томе, допуну од 67% на његову основну ренту[53].

До каквих су се замашних свота пели такви приходи, најбоље се види из повеља деспота Јована Угљеше Ватопедском манастиру, о којима смо имали прилике да говоримо расправљајући питање Угљешине територије (стр. 32 сл.). Проширење граница Серске државе на западни део Тракије све до језера Пору, до кога је дошло за време Угљешине владе, није остало без привредног ефекта. Нису ни манастири остали при томе празних руку. Повељом од новембра 1369. године Угљеша одређује да од прихода са језера Пору Ватопед прима годишње 120 перпера,[54] а хрисовуљом од априла 1371. поклања манастиру и један рибњак (βιβάριον) на том језеру са свим правима и риболовом на мору (τῆς θαλαττίας ἁλιείας), тј. на Бистонском заливу, ослобађајући га свих дажбина[55]. Кад проценимо реални значај ових бенефиција, не изненађује нас више да се њихово додељивање образлаже патетичним речима о дугу који деспот осећа према Богородици и великој његовој љубави према Ватопедском манастиру, који је дошао да посети

---

[49] *Dölger*, Sechs Praktika, A 9, 11, 14, 15 (1301); K 14, 18, 20, 25, 27 (1317); P 14, 17, 19, 23, 25, (1321); V 7, 9, 15, 22, 39, 42 (1341). Уп. и K 431 и P 417, где у селу Като Волво у Каламарији једно сељачко газдинство има пола чамца-моноксила.

[50] Zogr. No 29, 8—76 од јануара 1333.

[51] Ib., 1. 96. У тексту пише чак 50, али је то свакако грешка. Уп. *Острогорский*, Писцовые книги 294.

[52] Ib. 1. 93.

[53] До ове допуне дошло је захваљујући пријатељском залагању великог ловца Јована Ватаца коме је било поверено да изврши предају имања Михаилу Мономаху. О практику овог пронијара и начину израчунавања њихових прихода в. Писцовые книги 286 сл.

[54] *Lascaris*, Actes serbes de Vatopédi, No 3. *Соловјев-Мошин*, бр. 37.

[55] *Lascaris*, Actes serbes de Vatopédi, No 4. *Соловјев-Мошин*, бр. 38. Као што сам већ горе напоменуо (гл. II, нап. 68а), проф. Ласкарис припрема издање повеље којом Угљеша и Лаври св. Атанасија поклања рибњак на истом језеру.

спремајући се за велики рат против Турака[56]. Деспотов дар Ватопеду, на територији која је тек недавно пала под његову власт, био је доиста изванредно замашан. Несумњиво је да је годишњи приход од 120 перпера, који је Ватопед првобитно добио на језеру Пору, поклоном из 1371. још знатно повећан.

Поседи на рекама и језерима доносили су приходе не само од риболова. То се нарочито јасно види из Душанове хрисовуље издате Зографском манастиру априла 1346. која потврђује права тог манастира у селу Хандаку на Струми, некадашњем власништву пронијара Михаила Мономаха. Душанова хрисовуља потврђује ово село Зографу „са тамошњим воденицама, дажбином за пролаз од лађа које улазе и излазе, риболовом који је то село уживало у Евољани (Невољани) и Худинама, као и пословима које су од давнине обављале лађе тог села, веслачком службом код превоза жита и друге робе у пристаниште поменуте реке (sc. Струме) како оне имају на то право (προνόμιον)“[57]. Све су то права која је донело манастиру власништво у Хандаку (а не обавезе, како схватају Соловјев и Мошин), и то врло уносна права. Стога је Хандак и постао предмет дугих и огорчених спорова између Зографа и Хиландара, спорова који су се одразили у многим документима и дали повода читавом низу фалсификата.

Мало даље, после одредбе о ослобођењу од дажбине у износу од 50 перпера коју је Зографски манастир плаћао на име ситаркије (житнине) под византијском влашћу,[58] Душанова хрисовуља се враћа на питање риболова у Хандаку и наређује да „чамци реченог села Хандака лове рибу у Хрисопољском мору (тј. Хрисопољском заливу на ушћу Струме) и на реци (Струми) несметано и неузнемиравано и да не буду никако од ма кога било подвргавани дажбини за рибарење (ὀψώνιον), ни давању трећег дела (τρίτην μερίδα), ни ма чега другог већег или мањег“.[59]

---

[56] У расположивим документима нема података о висини целокупних прихода Ватопедског манастира. Ради упоређења можемо да наведемо да је Ивирон од свих својих поседа у Солунској теми имао 1321. године 677, од свих поседа у Серско-Струмској теми 1316. године 520 перпера, на које је међутим плаћао порез од 200 перпера (*Dölger*, Sechs Praktika P 586 и RK 334), дакле укупно 1197 перпера, од којих је задржавао 997; а 1341. године 633 и 448 перпера са истом порезом од 200 перпера (V 456 и RV 241), тј. укупно 1081, одн. 881 перперу чистог прихода. Приходи Хиландара од свих његових поседа у Солунској теми износили су 1300. године 580 перпера (Уп. *Мошин*, Акти, стр. 215, ред 556, са исправком издавача у нап. 65). Слично Ивирону и Ватопеду, Хиландар је био већ тада један од најбогатијих светогорских манастира. Целокупан приход Зографског манастира од његових имања у Солунској теми износио је 1320. године тек 138 перпера (Cf. Zogr. No 17, 85).

[57] *Соловјев-Мошин*, бр. 9, 27—35.

[58] В. о томе *Острогорский*, Иммунитет 82 сл.

[59] *Соловјев-Мошин*, бр. 9, 42—47. Ове одредбе, као што су већ приметили Соловјев и Мошин (стр. 387), преузете су из акта Zogr. No 32, а то је један од пет сачуваних докумената који се издају за хрисовуље Јована V, све од јануара 1342. године. Према резултатима до којих је дошао *Dölger*, Die Mühle von Chantax

Изгледа према томе да су власници риболова, уколико нису уживали посебне повластице, имали да сносе врло велике намете. Утицајни манастири су успевали да се тога ослободе. Тако је и манастир Јована Претече на Меникејској гори био ослобођен рибарских дажбина. Душанова хрисовуља која му даје ову привилегију, опет нарочито истиче ослобођење манастирских чамаца, односно чамаца манастирских сељака, од давања „трећине“ (τὸ ἀπαιτούμενον τρίτον)[60].

Због великих прихода које је риболов доносио, манастирима је природно било стало до тога да добију имања погодна за рибарење, а уз то да буду ослобођени рибарских дажбина. Риболови су давани и у пронију[61]. Са своје стране врховна власт, мада је и у овом погледу често попуштала пред захтевима угледних манастира и своје властеле, није ипак лака срца испуштала из својих руку тај значајни извор прихода. Тако цар Андроник II хрисовуљом од марта 1319. године, на тражење свога „сина и зета“ краља Милутина, поклања Хиландару више села код Струмског језера (села Георгилу, Евнух и Липсохориј с једне, Малаку и Оздравикиј с друге стране језера) и ослобађа их свих намета и обавеза без икакве ограде, а изузима из тог дара „једино риболов (τῆς μόνης ἁλιείας) у тим селима и место за прелаз (τοῦ πόρου) у поменутом селу Малаки, јер су овај риболов и прелаз посве одређени да буду државни (δημοσιακά)“[62].

Ствар се међутим није на томе свршила. Хиландар је инсистирао, па је цар, као и обично, попустио, и то прилично брзо[63]. Из хрисовуље

(=Byz. Diplomatik 189 sq.), аутентичан је документ No 31 B, док су No No 31 A, 32, 33 и 34 фалсификовани. Ово доводи у питање и веродостојност Душанове хрисовуље Зографу, иако тиме још није речено да она нема своју аутентичну основу (одредба о ослобођењу од ситаркије с позивом на ранију Душанову одлуку не изазива сумњу). Проблем ове хрисовуље, на којој се Делгер није зауставио, захтева посебно испитивање које би, користећи и словенску хрисовуљу бугарског цара Јована Александра од марта 1342 (Zogr. Sl. No 3), имало да утврди шта је у њој аутентично а шта је настало доцнијом интерполацијом. За питања која нас овде занимају, то нема нарочитог значаја јер нас не интересује да ли је Зографски манастир стварно имао сва права о којима је реч, него каква су права долазила у обзир у вези са риболовом и какво је место рибарство заузимало на властелинствима у риболовним крајевима Серске области.

[60] *Guillou*, No 39, 98.

[61] Поред поменутог пронијара Михаила Мономаха чија су се села налазила на Струми, има више примера из малоазијских предела о давању риболова у пронију. Уп. *Острогорски*, Пронија 55 сл. Ти примери су још изразитији, јер у њима није реч о риболовним селима, као у случају Михаила Мономаха, већ се у пронију дају управо риболови и други приходи од река и језера.

[62] Chil. No 41, 65. У истовременим потврдним хрисовуљама царева савладара Михаила IX и Андроника III (No 42 и 43) ове клаузуле међутим нема.

[63] В. више примера сличног попуштања централне власти: *Острогорский*, Иммунитет 79 сл.

од јуна 1321, две године доцније, сазнајемо да су хиландарски парици плаћали за риболов у селу Георгили 60 перпера годишње[64]. Према томе, Андроник II је у међувремену пристао да риболов у том селу пређе у власништво Хиландара, али је условио ову концесију плаћањем одређеног пореза, чија висина већ сама говори о вредности тог накнадно препуштеног објекта. Но, ни с тиме се Хиландар није дуго мирио. Његов игуман замолио је цара да ову претешку обавезу укине, те је хрисовуља о којој је реч и укида, што значи фактички да су ту дажбину од тада хиландарски сељаци давали самом манастиру, док је државна благајна тај приход изгубила. Хрисовуља Андроника II, издата истог јуна 1321. године, на молбу српског краља, потврђује Хиландару право власништва на село Георгилу „са његовим риболовом", без и једне речи о неким пореским обавезама[65].

Но ма колико да је такво попуштање карактеристично за слабост тадашње централне византијске власти, не изгледа ипак да је цар сасвим дигао руке од прихода на Струмском језеру које је својом хрисовуљом од марта 1319. био прогласио државним. У тој хрисовуљи реч је била о риболову у селима поклоњеним Хиландару на Струмском језеру (ἐν αὐτοῖς, sc. χωρίοις, дакле, у свим тим селима или бар у више њих), а хрисовуљама од јуна 1321. Хиландару је предат и ослобођен дажбина само риболов у селу Георгили. Чини се, према томе, да је риболов у другим селима остао у рукама државе, а свакако је остало у њеним рукама место за прелаз у селу Малаки које је хрисовуља од марта 1319. издвојила као државно, јамачно због наплаћивања такса за тај прелаз. О њему нема говора у хрисовуљама које Хиландару чине нове концесије.

Потичући из манастирских архива, наша грађа обавештава пре свега о правима и приходима које су уживали манастири (а фалсификовани и интерполирани документи приказују их још већим но што су уствари били). Јасно је међутим да су, и поред доиста значајних привилегија које су уживали угледни манастири и велика властела, многи поседи и приходи, а тако и приходи од риболова, остали у поседу државе. Несумњиво је и Серска држава остваривала значајне приходе од рибарства у својим риболовним крајевима, било непосредним искоришћавањем државних риболова, било опорезивањем риболова у поседу других. Проширивши своје границе на западну Тракију, избивши на риболовно језеро Пору и Бистонски залив она је и ту дошла до нових

---

[64] Chil. No 62. Уп. и потврдну хрисовуљу Андроника III, No 63, 18 sq.

[65] Chil. No 60, 24 (и потврдна хрисовуља Андроника III, No 61, 22). Ова хрисовуља је издата истог месеца као и хрисовуља којом се укидају рибарске дажбине у Георгили, али свакако нешто после ње. Према томе би редослед био обрнут ономе у коме је L. Petit ове документе објавио: прво долази хрисовуља која је у Птијевој збирци штампана под No 62 са потврдном хрисовуљом No 63, а онда хрисовуља штампана под No 60 са потврдном хрисовуљом No 61.

прихода. Истина, Угљеша је, као што смо малопре видели, један део тих прихода даровао Ватопедском манастиру ослободивши га и одговарајућих дажбина. Али ма колико да је његов дар био широкогруд, деспот је већи део прихода свакако задржао за себе.

* * *

Нешто дуже морамо да се задржимо на важном и сасвим неиспитаном проблему рударства у Серској области. Познато је да је ова област била славна својим рудним богатствима још у античко доба. Знамо да је у средњем веку рударство на Балканском полуострву од XIII века узело већег маха и доживело у XIV и почетком XV столећа велики полет, да је у Србији и Босни било главни извор богатства[66]. Рударство је цветало и у турско доба, и то управо у оним крајевима који нас овде занимају. Француски натуралиста Пјер Белон, који је прошао кроз те крајеве 1547. године, даје врло импресивне податке о рудницима у Сидерокавсији (Sidérocapsa) у североисточном делу Халкидике, које је лично посетио и веома пажљиво разгледао. Према њему, турски султан је добијао од тих рудника велике приходе, у просеку 18.000 дуката месечно, понекад и до 30.000, никад мање од 9—10.000; у њима је било запослено више од 6.000 радника и радило је пет до шест стотина топионица[67]. Није сасвим лако поверовати у ове цифре, мада се, с друге стране, не може сумњати да је оно што је овај бистри и радознали, добро обавештени путник изнео у свом веома детаљном приказу, у основи веродостојно. Још и француски конзул Кузинери, описујући своје путовање по Македонији крајем XVIII века, прича како је у тој истој области, кад је ишао према селу Nisvoro (=Изворо, в. доле, стр. 74) дуж једног потока који извире око рудника, видео да је вода у њему добила од руде сасвим црвену боју[68].

Цитирајући забелешке Белона и Кузинерија, Ст. Бинон поставља питање да ли су рудна блага источне Македоније експлоатисана и у византијско време, па констатује резигнирано да није нашао текстове који би дозволили да се то тврди, мада „неке кратке алузије и само име Сидерокавсија допуштају такву хипотезу".[69] У ствари, подаци из византијске епохе о рударству у источној Македонији, иако нису ни приближно онако садржајни као вести из турског периода, не оправдавају

[66] Уп. *Јиречек*, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем веку, ЗЈ I, 254 сл. *М. Динић*, За историју рударства у средњевековној Србији и Босни, I и II, Београд 1955, 1962.

[67] *P. Belon*, Les observations de plusieurs singularitez et choses mémoriables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Égypte, Arabie et autres pays estranges, Paris 1553. Текст је прештампао са бугарским преводом *В. Николаев*, Наблюдения на множество редки и забележителни неща, видени в Гърция, Азия, Юдея, Египет, Арабия и други чужди страни, София 1953, стр. 134, 152. В. и опширно истраживање *истог* Характерът на миннте предприятия и режимът на рударския труд в нашите земи през XVI, XVII и XVIII в., София 1954, 42 сл. Уп. и *Binon*, Xéropotamou et St. Paul 138.

[68] *E. M. Cousinéry*, Voyage dans la Macédoine, II, Paris 1831, p. 149.

[69] *Binon*, Xéropotamou et St. Paul 137.

такав скептицизам. Уз то не треба губити из вида да у турским документима има података о рударству у источној Македонији и знатно пре Белонова времена. Једна одредба Мехмеда II говори о рударима у оној истој Сидерокавсији (Sidrékapsa) коју ће скоро стотину година доцније посетити и описати Пјер Белон. Из ње се види да је положај тих рудара био регулисан још наредбом Мурата II (1421—1451), дакле још у време пре пада Цариграда. Већ то јасно показује да су рудници у Сидерокавсији радили и пре Турака и да се развитак рударства под Турцима овде, као и у толиким другим балканским областима, надовезао на затечено стање. Према Мехмедовој одредби, рудари у Сидерокавсији били су „невереници"[70].

Подаци о рударству у повељама из времена византијске и српске власти односе се опет великим делом на Сидерокавсију у североисточном делу Халкидике. Треба, међутим, имати у виду да Сидерокавсија на Халкидици није била једино место тога имена. Назив τὰ Σιδηροκαύσια значи „топионице гвожђа", обележава дакле локалитет у коме се налазе рудници, па је сасвим природно да се тај назив не јавља само на једном месту. Могуће је да је таквих топонима било и више, у сваком случају постоји неколико документарних података који откривају, чим их ближе погледамо, да је такав топоним постојао на острву Тасосу.

Ти подаци се налазе у тестаменту великог примикирија Јована Палеолога од 1. августа 1384. године, којим је велики примикирије завештао светогорском манастиру Пантократора замашна добра на острву Тасосу;[71] у сигилију патријарха Нила од маја 1386. који потврђује Јованов тестамент;[72] хрисовуљи цара Манојла II од јануара 1394. која потврђује и набраја све поседе Пантократора, па и оне које му је завештао велики примикирије Јован;[73] и најзад, у сигилију патријарха Антонија сличне садржине од маја исте године.[74] Како је Јован завештао Пантократору поседе само на острву Тасосу, јасно је да се и Сидерокавсија која се у свим овим документима спомиње налазила на том

---

[70] *N. Beldiceanu,* Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, I, Paris 1960, No 48, p. 138. Сидерокавсија се помиње као важан рударски центар и у рударском законодавству Сулејмана Величанственог. Уп. F. Spaho, Turski rudarski zakoni, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 25 (1913) 133 sq. У другом кануну наведени су поименице најважнији рударски центри на Балкану: на другом месту, иза Кратова, а испред десетак других рудника, стоји Сидерокавсија (према Спаховој транскрипцији, стр. 166: Sedrkisi, са упитником). Занимљиво је напоменути да је, према Мехмедовој одредби, Мурад II регулисао положај рудара у Сидерокавсији по узору на положај рудара у Кратову (Karatova). Уп. и опширни извештај, састављен по наредби Мехмеда II између 1451—79. године, о законским прописима који важе у рудницима Сидерокавсије (Sidreqapsa) „од старих времена до данас": *Beldiceanu,* op. cit, t. II, 1964, Nó. 3, p. 183—187.

[71] Pant. No 6.

[72] Ib. No 7.

[73] Ib. No 8. Ова хрисовуља сачувана је и у новогрчком преводу, ib. No 8 bis.

[74] Ib. No 9.

острву[75]. Према томе, ови подаци немају везе са Сидерокавсијом на Халкидици већ се из њих види да је и на Тасосу постојало место које се тако звало, ма да је то истраживачима измакло[76]. Иако не дају никакве детаље, ови подаци доказују да је на Тасосу и у византијско време било рудника, јер је само тако овде могао настати топоним Сидерокавсија. Вреди ово забележети, и поред тога што Тасос не спада у област која нас у овом раду непосредно интересује.

Сви остали данас познати подаци о Сидерокавсији тичу се стварно Сидерокавсије на Халкидици, која нас овде више занима. Ово место више не постоји, али га можемо прилично тачно локализовати. Сидерокавсија се помиње већ у житију Јефтимија Новог (око 867), па се и из овог првог помена види да се налазила негде у области Јерисоа[77]. Позновизантијске повеље одређују њен положај јасније и прецизније. Фрагменат једног практика светогорског манастира Есфигмена каже, наиме, да се село Сидерокавсија (τὸ χωρίον τὰ Σιδηροκαύσια) налази у катепаникију Ревеникије;[78] као што знамо, ова област која се звала такође катепаникион Акра и катепаникион Јерисоа, налазила се у источном делу Халкидике, изнад полуострва Атоса[79]. Опис поседа манастира

[75] Као што знамо, острво Тасос представљало је власништво великог примикирија Јована и његовог тада већ покојног брата великог стратопедарха Алексија. Својим тестаментом велики примикирије Јован, поред самог града Тасоса с његовим кућама и свим правима, пирга који је у његовој близини био подигао, језера испод пирга и храма Јована Продрома који је опет сам био тамо основао, завешта манастиру Пантократора и околну земљу и, како је то уобичајено у сличним документима, тачно описује њене границе. У том опису спомиње се између осталог пут који води у Сидерокавсију: εἰς τὰ Σιδηροκαύσια (Pant. No 6, 93; cf. No 7, 35). Ниједан посед ван Тасоса Јован у свом тестаменту не спомиње. Не спомиње чак ни поседе на пиеријском приморју чији је он некада био господар, а јасно је и зашто: у време кад је писао свој тестамент, све је то било већ изгубљено и налазило се у рукама Турака. У хрисовуљи Манојла II и сигилију патријарха Антонија из 1394, који само потврђују право власништва манастира Пантократора, прво су наведени старији манастириски поседи на Струми, у Хрисопољу, Елеутеропољу, Христопољу и на Мести (и ови поседи, који су се налазили управо у крајевима и градовима које су Јован и Алексије држали, представљали су свакако добрим делом њихова даривања), а затим, на крају, долазе поседи на Тасосу које је „даровао доцније покојни велики примикирије" (Pant. No 8, 61; Cf. 9, 70). Њихов опис овде је знатно краћи него у Јовановом тестаменту, али се и ту спомиње Сидерокавсија. Забележена је земља која се простире од Јеврејокастра до Сидерокавсије: ἀπὸ τοῦ Ἑβραιοκάστρου ἕως τοῦ Σιδηροκαυσίου (Pant. No 8, 67; исто у сигилију патријарха Антонија, ib. No 9, 76). — Хрисовуља Манојла II, као и патријаршијски сигилиј, даје једнински облик τὸ Σιδηροκαύσιον, док тестамент великог примикирија и сигилиј патријарха Нила, који га потврђује и понавља, дају тачно множински облик: τὰ Σιδηροκαύσια. Исто и у свим текстовима који се односе на Сидерокавсију на Халкидици. У новогрчком преводу Манојлове хрисовуље тај назив гласи τὸ Σιδερόκαδο (Pant. No 8 bis, 1. 77). Изгледа међутим да је и у говорном језику преовладао облик Σιδηροκαύσια одн. Σιδεροκαύσια: отуда Sidérokapsa код Белона.

[76] *Binon*, Xéropotamou et St. Paul 136 и *Theocharidis*, 78 знају само за Сидерокавсију на Халкидици и везују за њу како оне документе који се на њу стварно односе тако и оне који се односе на Сидерокавсију на Тасосу.

[77] Cf. *K. Lake*, The Early Days of Monasticism on Mount Athos, Oxford 1909, 64, sq. *Binon*, Xéropotamou et St. Paul 137.

[78] Esph., p. XV. На овај податак указао је већ *Binon*, loc. cit. *Theocharidis*, 78 наводи Сидерокавсију у списку несталих места на територији тог катепаникија.

[79] Cf. *Theocharidis*, 76 sq. и карту.

Ксиропотама у овој области Хлакидике из 1320/1. године даје још понеке детаље: у њему се помиње између осталог пут који води из Сидерокавсије за Ревеникију[80], а затим и пут од Сидерокавсије према мору[81]. Из тестамента монахиње Нимфодоре од 1445 (в. стр. 74) види се најзад да се Сидерокавсија налазила близу села Изворо, а ово село је свега неколико километара удаљено од морске обале[82]. Теохаридис га чак идентификује са Сидерокавсијом,[83] што је међутим у противречности са подацима поменутог Нимфодориног тестамента. Додајмо томе да се и према Белоновом приказу Сидерокавсија налазила близу мора[84].

Зауставићемо се само кратко на документима који помињу Сидерокавсију али не дају појединости карактеристичне за рударски центар. Тако хрисовуља Михаила VIII од јуна 1359, набрајајући поседе Есфигменског манастира, помиње између осталог да у селу Сидерокавсији седи парик тог манастира Василије ковач са синовима[85]. На исти податак наилазимо и у хрисовуљи коју је издао Есфигмену, како изгледа, Андроник II на почетку своје владе[86]. На основу навода у горе цитираном фрагменту есфигменског практика, који међу поседима Есфигмена спомиње село Сидерокавсију у катепаникију Ревеникији, могло би се поверовати да је Сидерокавсија у целини припадала Есфигмену. Ово наравно није био случај, као што се види и из података наведених есфигменских хрисовуља. Али је Есфигмен, као и многи други светогорски манастири, имао у Сидерокавсији извесне поседе, и то, као што сада видимо, доста скромне.

Ватопед је, према хрисовуљи Андроника II од јула 1292, имао на територији Сидерокавсије манастир Богородице Спилеотисе[87]. Хрисовуља Стефана Душана од априла 1348. такође наводи међу поседима

---

[80] Xér. No 20, 10.

[81] Ib., l. 22.

[82] Cf. *Binon*, Xéropotamou et St. Paul 134 sq. Bompaire, Xér., p. 215.

[83] *Theocharidis*, 78. Иста идентификација већ у спису Никодима са Наксоса: Cf. *Lemerle*, Kutl. p. 243, 112. О овом спису в. прим. 93.

[84] Belon, 146 (изд. Николаев).

[85] *Binon*, Op. cit. 258 sq. *Анастасиевич*, Эсфигменские акты 57 сл. Како је парик Василије означен овде као ковач (χαλκεύς), Бинон у овом податку види малтене главну основу за „хипотезу" да су рудна блага Сидерокавсије експлоатисана и у византијско време (в. стр. 69). У ствари из овог податка ништа се у том погледу не може закључити. Реч је о једном од оних сеоских ковача каквих је било и у другим селима и који се сусрећу и у другим документима, нарочито често у византијским практицима. В. стр. 58.

[86] *Соловјев-Мошин*, бр. 14, 49. Ову повељу Соловјев и Мошин објављују као Душанову хрисовуљу издату између априла 1346. и децембра 1347. Међутим, *Анастасиевич*, Эсфигменские акты 58 сл. доказао је — и један од најјачих аргумената је управо податак о Василију ковачу и његовим синовима који се јављају већ 1259, а који и у овој повељи још увек седе на истом месту — да она не може бити Душанова већ да је настала вероватно првих година владе Андроника II. — Два есфигменска парика са земљом и виноградом у Сидерокавсији помињу се и у повељи коју Соловјев и Мошин доносе као Душанову хрисовуљу од априла или маја 1346 (бр. 13, 39), а која је, према Анастасијевићу, н. д. 56 сл., доцнија од несумњиво аутентичне Душанове хрисовуље издате Есфигмену децембра 1347 (Соловјев-Мошин, бр. 15) и само вероватно Душанова.

[87] *Goudas* No 10, p. 223, 48. *Regel* No 1, p. 3. Исто и у хрисовуљи од јула 1301, ib. No 2, p. 8.

Ватопеда метох Спилеотисе и при томе спомиње парике које је овом метоху — у међувремену — даровао Кавасила[88]. Истоветан податак садржи и хрисовуља Јована V Ватопеду од септембра 1356.[89] Сем што показује да је и Ватопед имао поседе у Сидерокавсији, овај податак је занимљив због назива поменутог ватопедског метоха: назив Σπηλαιώτισσα, могао је да се појави само тамо где је било пећина (од σπήλαιον — пећина)[90].

Лавра светог Атанасија је, према Душановој хрисовуљи од децембра 1347, имала у Сидерокавсији, на основу старих (византијских) хрисовуља, половину неког склоништа (καταφύγιον), а цар Стефан јој поклања и цео остали део тог „склоништа", који се налазио у државном и пронијарском поседу[91].

Веома занимљив податак о Сидерокавсији налази се у једном фалсификованом документу који се приказује као хрисовуља Андроника II, издата 1302. године светогорском манастиру Ксиропотаму. Међу поседима Ксиропотама у њему је наведен метох у Сидерокавсији са тридесет радионица[92]. Значај овог податка је очигледан. Додуше, подаци у фалсифкованим документима, а поготово бројеви који се у њима наводе, морају се посматрати са много опрезности. Биће да је наведени број радионица претеран, мада треба да се сетимо да је, према Белону, у Сидерокавсији у његово време било наводно пет до шест стотина топионица; у сваком случају, фалсификатор је произвољно приписао све те радионице Ксиропатаму, јер је увеличавање ксиропотамских поседа и био циљ његовог фалсификата. Чини ми се, међутим, да би било неоправдано прогласити измишљеним и само његово сведочанство о постојању радионица у Сидерокавсији, свакако рударских.

---

[88] *Соловјев-Мошин*, бр. 18, 48. *Goudas* No 14, p. 235, 14. Кавасила је још жив у ово време. Он је свакако идентичан са оним Николом Кавасилом који се спомиње у ММ I, 238 од септембра 1350, заједно са епархом Исарисом и Марком Анђелом: иста три лица су споменута и у Душановој хрисовуљи. У Хег. No 27 од марта 1351. споменут је велики папија Кавасила (в. стр. 76).

[89] *Goudas* No 14, p. 240, 43.

[90] Андроникова хрисовуља наводи прецизно да се манастир Спилеотисе налази ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ τόπου τῶν Σιδηροκαυσίων, док га Душанова хрисовуља (и хрисовуља Јована V) ставља једноставно εἰς τὰ Σιδηροκαύσια. Према томе, топоним Сидерокавсија понекад се употребљава у ужем смислу, као ознака одређеног места, односно села (τὸ χωρίον τῶν Σιδηροκαυσίων — у многим документима), а понекад у ширем смислу, укључујући и његову околину. Првобитно само манастир, Спилеотиса се Кавасилиним даром претворила у метох. Као што смо видели (стр. 23), и у околини Мелника постојао је манастир истог имена, који је Јован Угљеша поклонио истом Ватопеду.

[91] *Соловјев-Мошин*, бр. 16, 44. О овом дару Душан је, како се овде напомиње, већ и раније издао Лаври простагму. Има у Душановим хрисовуљама већи број таквих позивања на раније његове простагме које се међутим нису сачувале. — Етимолошки значење речи καταφύγιον изгледа јасно, али се може ипак посумњати да није значила и нешто више него склониште или прибежиште (превод Соловјева и Мошина) кад се види да је ово „прибежиште" у Сидерокавсији било делом у манастирском, делом у државном поседу и да је давано чак и у пронију.

[92] Хег. p. 234, 24: μετόχιον εἰς τὰ Σιδηροκαύσια μετὰ τῶν τριάκοντα ἐργαστηρίων· Даље се цитирају и два конака (καθίσματα) и цркве Богородице и св. Николе.

Фалсификат о коме је реч пун је анахронизама, али ближе испитивање показује да његови подаци углавном имају увек извесну стварну подлогу[93].

Од посебне и неоспорне важности је податак о Сидерокавсији у тестаменту монахиње Нимфодоре од 19. септембра 1455[94]. Нимфодорин муж Маркел замонашио се у манастиру Ксиропотаму и поклонио му је своју имовину, оставивши жену саму у Сидерокавсији. Како је Света Гора „неприступачна женском бићу, сем пресветој Богоматери", Нимфодора завешта Ксиропотаму сва своја имања, с тим да ће је манастир издржавати до смрти, и то цркву св. Николе са читавом имовином и инвентаром (то је црква споменута у фалсификованој хрисовуљи Андроника II, в. прим. 92 и 93); у Извору кућу са виноградом, баштом и воћњаком, а у Сидерокавсији кућу и два покретачка точка (τροχοὺς ἐργαστικούς), односно свој удео у тим точковима, јер један од њих има у заједници са Јакшом, а други у заједници са Јанисом, па њен удео износи у првом случају четвртину, а у другом половину[95]. Нема ни најмање сумње да су ови точкови служили за експлоатацију руде у Сидерокавсији.[96] Каква је била њихова функција види се врло лепо из објашњења која даје, описујући руднике у Сидерокавсији, Пјер Белон: „Toutes les chemnieés ou fourneaux sont faites le long de ruisseaux: Car il faut que la roue qui esleve les soufflets, soit virée par la force de l'eau.

[93] Овај документ одавно је привлачио пажњу. Још почетком XIX века Никодим са Наксоса саставио је један врло занимљив спис у коме је, у 22 тачке, доста вешто и проницљиво, мада не без грешака са своје стране, побио све његове анахронизме: ed. *Lemerle*, Kutl., p. 242—45. *Binon*, Xéropotamou et St. Paul, 115 sq. опширно је претресао проблем ове фалсификоване повеље, па је штампао њену кратку рецензију (p. 236—41), а опширну дао у апарату, сматрајући њене наводе за доцнију интерполацију. Међутим, *Lemerle*, Kutl. p. 241, приметио је оштроумно да је однос између ове две рецензије управо обрнут, јер кратка редакција изоставља управо оне ставове који су побијени у Никодимовој критици. Ово гледиште с правом усваја *Bompaire*, Xer., p. 230 sq. — У податку који нас овде занима, Никодим замера фалсификатору само навод о личности која је наводно поклонила Ксиропотаму цркве Богородице и св. Николе у Сидерокавсији. Међутим, ни ова личност није наведена сасвим напамет, а није измишљено ни то да је Ксиропотам имао у области Сидерокавсије, истина доцније, поменуте две цркве или бар, сасвим сигурно, цркву св. Николе. Cf. *Binon*, op. cit. 135 sq.

[94] Xer. No 30.

[95] Ib., 1. 32/3. Јакша је очигледно Србин, али Србин је и други Нимфодорин ортак, Јанис. У списку сведока на крају акта (1. 66) наведени су један до другог Јакша и Јанис Богдановић (Γιάκσσα, Γιάννης Μπογδανόβικος). У овом списку има више српских имена, што је *Bompaire*, Xer. p. 216, тачно приметио и истакао као уобичајену појаву у овој области.

[96] *Binon*, Xéropotamou et St. Paul, 138, n. 18 и *Bompaire*, Xer., p. 216, примају то у суштини, али као да нису сасвим сигурни, па примећују само да је вероватније да је реч о точковима за експлоатацију руде него о млинским точковима. Међутим, док је прво тумачење очигледно тачно, оно друго уопште не долази у обзир. У византијским документима често се говори о млиновима и воденицама као објекту било индивидуалне било колективне својине, али никад није реч о власницима појединих млинских или воденичних точкова, за које се уосталом не може ни употребити израз τροχὸς ἐργαστηρικός, јер млин одн. воденица није ἐργαστήριον, док ливница гвожђа то јесте (в. акт Phil. No 3 о коме ће бити говора на стр. 77—78).

Il y a sept ruisseaux qui font tourner lesdictes roues". И нешто даље: „Les soufflets de la boutique... sont eslevez et abbaissez des bras qu'une roue envoye, qui est tournée hors de la maison par la force de l'eau".[97]

Интересантно је напоменути да се у опису имања манастира Ксиропотама која су се налазила у тој области и граничила са Сидерокавсијом, на више места спомињу језера и реке[98]. У целој тој области, и ван саме Сидерокавсије, било је рудника. Поменути опис, у коме се, као што смо видели, помињу путеви из Сидерокавсије за Ревеникију и од Сидерокавсије до морске обале, бележи и стазу која води од неког рудника (ἀπὸ τοῦ μεταλλείου) за село Симеон[99].

Рудника је било и у селу Кондогрику-Кондогрици, једном од три села на које се тај опис односи. Подаци који су се сачували о топионицама гвожђа у том селу, интересантнији су и садржајнији од података са којима располажемо за саму Сидерокавсију. Хрисовуља Стефана Душана манастиру Ксиропотаму, издата вероватно априла 1346. године, потврђује раније манастирске поседе, а због љубави и наклоности коју су ксиропотамски монаси показали према њему и због штете коју су претрпели за време рата на својим имањима и метосима, дарује манастиру нове парике са земљом и „државну топионицу гвожђа (δημοσιακὸν σιδηροκαύσιον) у селу Кондогрици коју је раније држао... (лакуна) и давао годишње држави 20 перпера, а од недавно је држао... (лакуна)"[100].

Према томе, топионица коју је Душан поклонио Ксиропотаму, првобитно се налазила у рукама византијске државе, али ју је држава дала неком лицу, чије се име не може разабрати, и од њега је за то добијала 20 перпера годишње, а затим, недавно, неком другом лицу. Ни име тог другог лица се није сачувало у овом јако истрошеном документу, али нас о њему обавештава једна византијска простагма од марта IV индикта, тј. 1351. године, из које сазнајемо пуно занимљивих ствари[101]. У њој се саопштава, на основу изјаве самих монаха, да су они били дужни да за топионице (ἕνεκεν τῶν σιδηροκαυσίων)[102] које се налазе у њиховом селу Кондогрици, плаћају годишње 20 перпера царском дворанину скутерију Андрији Инданису, али да ту обавезу нису испуњавали, и то због навале Срба која се пре извесног времена догодила у тој области (διὰ τὴν προκαιροῦ γενομένην εἰς τὸν ἐκεῖσε τόπον ἐπίθεσιν τῶν Σέρβων).

Веза између ове повеље и Душанове хрисовуље је очигледна, као што је истакао и најновији издавач ових докумената Бомпер[103]. Реч је о истим топионицама у истом селу Кондигрици за које се плаћа

---

[97] *Belon*, p. 136. И нашем старом рударству познати су ти рударски точкови који су служили за извлачење руде из рударских окана и који су се звали „рат" (нем. Rad). Уп. *В. Скарић*, Старо рударско право и техника у Србији и Босни, Београд 1939, 75 и 102, в. и слику 24.

[98] Xer. No 20.

[99] Ib., l. 19.

[100] Xer. No 25, 29/30. *Соловјев-Мошин*, бр. 12, 58—60.

[101] Xer. No 27. *Dölger*, Schatzk. No 19. Оба издавача стављају ову простагму у 1351. годину, свакако с правом, и оба је приписују Јовану V Палеологу.

[102] Овде је множински облик, док је у Душановој хрисовуљи једнина.

[103] *Bompaire*, Xer., p. 198 sq.

иста свота од 20 перпера. Јасно је, штавише, да Инданис и јесте оно друго лице које је држало те топионице пре него што их је Душан поклонио манастиру Ксиропотаму. Вероватно је да их је тај дворанин византијског цара држао као пронијар. Ову претпоставку, коју је изнео већ Бомпер,[104] потврђује чињеница да је, уместо државе, он имао да наплаћује од монаха за коришћење топионица своту од 20 перпера годишње; то значи да је држава пренела тај свој приход на њега а да је он остваривао своју пронијарску ренту на тај начин што је коришћење топионица препустио манастиру. Јасно је у сваком случају да је Ксиропотам користио топионице у Кондогрици још пре него што је Халкидика пала под Душанову власт, јер како бисмо друкчије објаснили да је манастир обуставио своја плаћања Инданису услед српске навале[105]. Душановим даром ливнице у Кондогрици постале су својина Ксиропотама, па су монаси престали са исплатом уговорене своте дотадашњем власнику-пронијару, који је свакако напустио српску територију (изгледа да је отишао у Солун, в. прим. 106). „Српска навала“ није омела монахе у вршењу исплате, како су они ствар приказали, него им је напротив донела један леп поклон.

Како се види из даљег излагања исте простагме од марта 1351, Инданис се није помирио са таквим губитком, већ се обратио своме цару, па је овај издао монасима наређење да дају Инданису оно што дугују или да дођу ради судске расправе у Солун[106]. Међутим, Ксиропотамци су се споразумели са Инданисом да се решење спора препусти царским дворанима великом папији Кавасили и Сенахериму, а ови су одлучили да монаси исплате Инданису 37 перпера у дукатима[107] и да ствар тиме буде окончана. Инданис је примио од њих тај новац и издао о томе потврду, па су монаси замолили византијског цара да и он то потврди својом простагмом.

Бомпер мисли да је онај део Халкидике о коме је реч дошао тада привремено под византијску власт и да се Инданис стога и обратио византијском цару. У ствари нема никаквих разлога за веровање да су успеси које је Кантакузин 1350. године постигао у Македонији обухватили ову област, а још мање да је Душан сам ма шта Византији вратио или и само обећао да врати, како то Кантакузин тврди у својој Историји. Чињеница је међутим — и ми ћемо у даљем излагању детаљније говорити о овом важном проблему — да светогорски манастири нису никад сасвим прекинули везу са Византијским Царством и да су, и поред признања власти српског цара, сачували све своје традиционално страхопоштовање према византијском василевсу. Ксиропотамци нису могли да пређу преко наређења издатог царском простагмом чија

[104] *Bompaire*, op. cit. 198.

[105] На ово тачно указује *Bompaire*, op. cit. 199.

[106] У тексту (Xer. No 29): ἢ καταλάβωσιν ἐνταῦθα („или да дођу овамо“). Биће да је *Bompaire*, Xer., p. 199 у праву да се мисли на Солун, а не на Цариград, како сматра *Dölger*, Schatzk., p. 63.

[107] Xer. No 27, 13: ὑπέρπυρα διὰ δουκάτων τριακονταεπτά. *Bompaire*, p. 200 тачно констатује да то значи 37 перпера исплаћених у млетачким дукатима — насупрот тумачењу Делгера, Schatzk., p. 63 да су монаси имали да исплате 37 млетачких дуката као еквивалент годишње ренте од 20 перпера.

је морална снага остала неоспорна, и поред тога што иза ње није стајала никаква снага принуде. Али управо зато што такве снаге наређења византијског цара на територији Халкидике нису више имала и што су то добро знали и сами византијски посредници у Солуну, Ксиропотам је успео да уреди ствар за јефтине паре[108].

Задржали смо се мало дуже на овом занимљивом документу јер његова обавештења, доведена у склад са подацима Душанове хрисовуље Ксиропотаму, дају известан увид у историју једног рудника, историју која изгледа карактеристична не само за тај рудник. Свакако су рудници у Византији првобитно принадали држави, као што су и ливнице у Кондогрици у почетку, и то све до негде у првој половини XIV века, биле државна својина. Може бити да су рудници у самој Сидерокавсији остали и дуже претежно у рукама државе и да управо зато има тако мало података о овом рударском центру, па и о другим рудницима, јер смо обично обавештени само о ономе што је доспело у руке манастира и оставило трага у манастирским архивима. Ни даља судбина ливница у Кондогрици, које је византијска влада временом препустила другима, а Душан дефинитивно поклонио Ксиропотамском манастиру, свакако није усамљена појава. Из Белоновог приказа види се да су и у самој Сидерокавсији средином XVI века рудници представљали својину приватних предузимача, највећим делом изгледа Јевреја, који су запошљавали најамне раднике. Тешко је замислити да то није било бар донекле припремљено претходним развитком и да капиталистички односи који се назиру у Белоновом приказу нису имали бар неке корене у претходном времену. Видели смо да је и у византијској Сидерокавсији средином XV века било понеких ситних власника, који су заједнички поседовали поједине рударске точкове и делили профит према одређеном кључу. И о томе смо обавештени само зато што је један од тих власника, Маркелова жена Нимфодора, свој удео у два таква точка пренела тестаментом на Ксиропотамски манастир.

Кад покушавамо да створимо себи извесну слику о рударству у тадашњој источној Македонији, не смемо, да то још једном нагласимо, губити из вида да су наша обавештења сасвим случајна и фрагментарна. Тако један случајан податак у хрисовуљи Андроника II од априла 1287. године, сачуваној у архиви светогорског манастира Филотеја, открива да је у градићу и код градића Стиларија (κάστρον τῶν Στηλαρίων), који се не може тачно локализовати, било топионица гвожђа. Потврђујући поседе манастира Богородице у околини тог градића, царска хрисовуља, међу манастирским поседима и приходима, наводи ἐξωεργαστήρια καὶ

---

[108] Побијајући Делгерово тумачње, према коме су Ксиропотамци исплатили Инданису само 20 перпера, одн. 37 дуката као еквивалент износа од 20 перпера, *Bompaire*, Xer., p. 199 примећује да би то била слаба накнада за пет година. Али слабу накнаду представљају и 37 перпера које су Ксиропотамци стварно исплатили (мање од две годишње рате). То утолико пре што се није радило само о брисању дуга Ксиропотама за протекле године већ о коначном одустајању Инданиса од својих права, јер је јасно — и сам Бомпер, насупрот Делгеру, с правом заступа ово гледиште — да је рудник у Кондогрици постао својина манастира.

σιδηροκαύσια δύο καὶ ἐσωεργαστήριον ὅμοιον ἕν[109]. Овај иначе непознати манастир, чији су поседи уосталом били прилично замашни, имао је дакле, како изгледа, две радионице с ливницама гвожђа ван града Стиларија и једну такву радионицу у самом граду. Сигурно овај манастир није био једини власник ливница у том крају.

Да је, сем на Халкидици, било рудника и у другим крајевима Серске државе, показују два кратка податка у повељама Лавре св. Атанасија који нас одводе у пределе северно од Сера. Душанова хрисовуља од децембра 1347. дарује монасима Лавре право да примају сваке године „од топионица Трилисија и Вронда 600 мазија гвожђа."[110] Каква је то била количина, тј. шта је значила мера μαζίον, тешко је рећи.[111] Када би се то утврдило, добили бисмо изесну представу и о тадашњим ценама гвожђа. Хрисовуља цара Уроша од октобра 1361. године замењује наиме натурално примање новчаним потврђујући Лаври годишњи приход од 30 перпера у Трилисију[112].

Из податка Душанове хрисовуље може се закључити, изгледа, да се у овом руднику добијало на првом месту гвожђе. Међу подацима о рудницима на Халкидици, које пружају документи из XIV века, нема ни једног који би изричито поменуо метал о коме је реч. Сам топоним Сидерокавсија као да упућује на закључак да се и у тамошњим рудницима добијало пре свега гвожђе. Такав закључак није неопходан. Познато је да је Железник био центар производње сребра и да су у њему добијене велике количине тог метала[113]. Према одредби Мехмеда II, у Сидерокавсији се добијало сребро[114], а према Пјеру Белону, и сребро и злато. Белон описује и сам процес добијања и чишћења племенитих метала који је на лицу места посматрао, објашњава у више наврата како се у рудницима Сидерокавсије злато и сребро одвајају од олова, говори и о квалитету тамошњег злата[115]. Додуше, Белон тврди да се са вађењем

[109] Phil. No 3, 29. Пошто се ова хрисовуља налази у архиву светогорског манастира Филотеја, изгледало би да је манастир Богородице код Стиларија са својим поседима доцније прешао у власништво Филотеја. Међутим, у сачуваним повељама Филотеја нема томе никаквих трагова, што још отежава локализацију градића Стиларија и његовог манастира. *Theocharidis* уопште га не спомиње. Једини ослонац могао би пружити податак да се један метох тога манастира налазио ἐν τῷ κατεπανικίῳ τῆς Παλαιᾶς (ib., l. 60), тј. вероватно у катепаникију суседном ономе у коме се налазио сам манастир и његови остали поседи. Али такав катепаникион није познат. Ако претпоставимо да је назив, вероватно наведен скраћено (уп. напомену издавача уз l. 64), погрешно прочитан и да је реч о катепаникију τῆς Ποπολίας, дошли бисмо до закључка, наравно хипотетичног, да је у питању југоисточни део теме Сереса и Стримона, крај славан својим рудним богатствима још у антично доба.

[110] *Соловјев-Мошин*, бр. 16, 44: ἀπὸ τῶν σιδηροκαυσίων τοῦ Τριλισίου καὶ Βρονδέως μαζία ἑξακόσια σιδήρου.

[111] В. уосталом напомене *Соловјева и Мошина*, Index s. v. μαζία (стр. 463).

[112] *Соловјев-Мошин*, бр. 28, 45: ἀπὸ τῆς ἐνοχῆς τοῦ Τριλισίου ὑπέρπυρα τριάκοντα κατ' ἔτος. У старом словенском преводу овај став гласи: ωт доходка Трьлижкога перперь тридесеть на всако годище.

[113] Уп. *Х. Шабановић*, Турски извори за историју Београда, књ. I, св. 1, Београд 1964, стр. 7.

[114] Cf. *Beldiceanu*, Les actes des premiers sultans, I, No 49, p. 138. Уп. и извештај из 1451—79. године, ib. II, No. 3, p. 184.

[115] *Belon*, p. 136, 138, 140, 152.

злата и сребра у Сидерокавсији тек недавно поново почело[116]. Али је велико питање колико је било тачно оно што је он о томе сазнао. Обавештења која он преноси сугеришу, наиме, представу о потпуном прекиду у претходном периоду: кад каже „поново", он мисли на рударство античке епохе о коме је књишки обавештен[117]. Међутим, као што смо видели, подаци грчких докумената, иако сиромашни у детаљима, доказују да су рудници у источној Македонији, између осталог и у области Сидерокавсије, радили и под византијском и под српском влашћу. Чим је то тако, тешко је замислити да су племенити метали, који су се тамо налазили у изобиљу, остали при томе нетакнути. Вађење сребра у рудницима Сидерокавсије, посведочено документом с почетка владе Мехмеда II, сигурно није почело тек појавом Турака. Ово сведочанство, које захвата и доба Мурата II (в. стр. 70), временски се сасвим додирује с неким подацима грчких повеља, пре свега с онима из Нимфодориног тестамента од 1445. године.[118]

Чини се да не би било сувише смело рећи да је рударство било један од извора финансијских средстава Серске државе, средстава која, изгледа, нису била безначајна и која су се временом повећавала. Не прецењујући значај који могу имати у овом погледу сведочанства реторских списа, вреди ипак и на овом месту забележити две изјаве славног византијског ретора Димитрија Кидона о којима ће бити више говора у даљем излагању (в. стр. 132 и 137 сл.). У беседи одржаној 1366. године, Димитрије Кидон, залажући се за савез са западним силама ради борбе против Турака, одбацује сваку помисао на савез са Србима, јер је то, поред осталог, и сиромашан народ. Пет година доцније, у говору из 1371, Кидон саопштава о доласку у Цариград српског посланства које позива Византинце на заједничку борбу против Турака и нуди за то Византијском Царству новчану помоћ. Ова Кидонова сведочанства су свакако карактеристична за промену његове оцене не само о вредности савеза са Србима него и о материјалним могућностима Серске државе.

[116] Ib. 132.

[117] Ib. 132, 138.

[118] Читав низ турских докумената из друге половине XV века говори о ковници новца у Серу: *Beldiceanu*, op. cit. I, No No 1, 13, 14, 15, 16, 59 (у No No 1 и 59 спомиње се изричито злато); II, No No 4 и 6. Шта више, *Beldiceanu*, II, p. 178, n. 4 наводи да се у документима из 1388. и 1390. (објављеним у турској публикацији Gökbilgin'a, у Истанбулу 1952), тј. из првих година турске власти, говори о становницима Сера који раде са златом, а да најстарија позната емисија турског новца кованог у Серу датира из 1413/4. године.

IV

УРЕЂЕЊЕ

Историја Серске државе оповргава мишљење да је на територији Српског царства, после смрти његовог оснивача, свуда завладало расуло и да је све ишло само низбрдо. Посматрајући прилике у Серској области, видимо да ова удеона држава, напротив, временом јача. Пораст снага испољава се не само у ширењу границе него и у процесу поступног унутрашњег срећивања. Наставља се развитак започет у оквиру Душановог царства, али се државна организација поступно даље изграђује, стварају се нове институције, и извесне тенденције које су се наговештавале, добијају под Угљешином владом јаснијег и одређенијег израза.

Основу уређења Серске области, како у Душаново време тако и после њега, сачињава систем наслеђен од Византијског Царства. У „странама грчке земље" сви елементи јавног живота остају византијски. У државној и црквеној управи свуда раде и даље точкови уходане византијске административне машине. Званично и даље господари грчки језик. Једино сам деспот издаје повеље и на грчком и на српском. Сва административна и судска акта писана су на грчком. Структура ове државе је византијска, византијска је и цела њена терминологија. Нема ни у државној ни у црквеној управи тако рећи ни једног елемента који не би вукао корене из Византије. А и идеолошки сенка Визнтије надвија се над „странама грчке земље" кроз целу епоху српске власти.

Ово не значи наравно да се под српском влашћу ништа не мења. У врхове државне управе продиру представници српске властеле. Временом њихов утицај само јача, и у државној и нарочито у црквеној сфери. Али опет, и међу највишим достојанственицима Серске државе видимо велики број Грка из редова локалне аристократије који су се ставили у службу нове власти и заузели на серском двору истакнуте положаје. Поред ових Грка, „дворана" (οἰκεῖοι) деспине и деспота Србије, учествују ту и тамо у животу Серске државе и „дворани" византијског цара, као што и деспотови људи, са своје стране, лако успостављају контакт са византијским властима, нарочито у блиском Солуну. Додири српског Сера са византијским Солуном, а и самим Цариградом врло су живи. Томе доприносе и присне везе које са Византијским Царством и Цариградском патријаршијом кроз цело време српске власти одржава Света Гора.

У серским документима Византија се означава једном речју, кратком и изразитом: „Царство" (βασιλεία). Једном суђењу пред судом Серске митрополије присуствују, поред достојанственика Серске државе, и достојанственици Византијског Царства, па се бележи присуство и једних и других архоната, „оних из Царства и оних из Политије" (τῶν τε τῆς βασιλείας καὶ τῶν τῆς πολιτείας)[1]. У другом акту исте митрополије спомиње се једно лице са византијске територије као „неки човек из Царства" (ἀνήρ τις τῶν ἐκ τῆς βασιλείας)[2]. Византија је за Серску државу просто Царство, а сама Серска држава, као што се види из наведеног текста, означава се појмом Политија[3].

Са своје стране, Византинци називају владаре Серске државе, царицу Јелену и Јована Угљешу, деспином и деспотом Србије[4]. На сличан начин цитирају се у византијским документима и великодостојници Серске државе. Тако се нпр. византијски великаш Алексије Раул, који је, пришавши Душану, добио од њега титулу великог доместика и задржао је у служби царице Јелене и деспота Јована Угљеше, наводи у једном византијском судском акту као велики доместик Србије (ὁ μέγας δομέστικος Σερβίας)[5]. Серска држава, српска држава која им је била најближа и која их се највише тицала, била је за Византинце једноставно Србија.

Царици Јелени даје се епитет „преузвишене" (ὑψηλοτάτη) деспине Србије, који је употребљаван и за самог цара Стефана као и за раније српске краљеве, и византијски цар Јован V назива је својом вољеном сестром[6]. Јована Угљешу, као деспота, красе сви атрибути који по византијској традицији доликују деспоту. Тачно према византијским правилима, његово име увек се спомиње са епитетом „пресрећни" (εὐτυχέστατος). Као и византијски деспоти, он има ранг величанства и, као што смо већ горе истакли (в. стр. 19), редовно назива себе у својим

[1] Chil. No 146, 7 (нов. 1360).

[2] Esph. No 18, 18 (авг. 1365).

[3] Уп. исти термин у сигилију деспота Алексија Слава. Господар у Родопима а после у Мелнику, зет латинског цара Хенрика, од кога је добио деспотску титулу, доцније зет солунског цара Теодора, деспот Слав говори о својој „политији" коју је пренео у Мелник: μετὰ τὴν μετοικεσίαν τὴν ἀπὸ Τσεπένης πρὸς τὴν ἐνταῦθα πολιτείαν ἡμῶν τοῦ Μελενίκου. Cf. *Papadopoulos*, Un acte du despote Alexis Sthlavos, 4.

[4] В. нпр. Chil. No 149, 1, од септембра 1365, где се спомињу деспина Србије и деспот Србије кир Јован Угљеша. Исто и у низу даљих докумената, све до простагме цара Манојла II од децембра 1408. године која говори о погибији τοῦ δεσπότου τῆς Σερβίας, τοῦ Οὐγγλεση ἐκείνου: изд. *Мошин*, Акти, 165.

[5] Уп. пресуду васељенског судије Ромеја Дермокаита од јула 1366, изд. *Мошин*, Акти, 157. Још 1343. Душанов властелин севастократор Никифор Исак спомиње се у једном грчком запису као σεβαστοκράτωρ Σερβίας. Уп. *М. Динић*, За хронологију Душанових освајања византијских градова, ЗРВИ 4 (1956) 4 сл.

[6] Chil. No 149, 1, од септембра 1365. Душана, преузвишеног цара Србије, Јован V, у знатно млађим годинама, назива својим вољеним ујаком: Chil. No 138, 7, од јула 1351. О овој хрисовуљи, јединој византијској царској повељи која Душану признаје царску титулу, в. *Динић*, Душанова царска титула 37 сл. — Са своје стране, Угљеша назива византијског цара узвишеним царем Ромеја (*Соловјев-Мошин*, бр. 36, 16). Душан назива Јована V својим нећаком, узвишеним василевсом Ромеја киром Јованом Палеологом (хрисовуља Зографу, ib. 9, 6), а бугарског цара Јована Александра својим братом, узвишеним василевсом Бугара (ib. l. 12).

грчким повељама ἡ βασιλεία μου, а у српским, аналогно томе, „царство ми". Међутим, за разлику од византијских титуларних деспота, Угљеша, као суверени владар, назива себе и самодршцем-автократором,[7] што деспоти у Византији, разуме се, никад не чине.

Његова држава је суверена, независна ни од чије власти. Истина, ми смо видели да је Серска држава у почетку признавала врховна права цара Уроша, али је тог потчињења нестало још за време владе царице Јелене (в. стр. 4 сл.). Видели смо такође да се Угљеша на почетку своје владе налазио према свом старијем брату Вукашину, краљу и царевом савладару, у односу сличном савладарству. Међутим, у доцнијим документима нема више трагова таквог односа, мада између њих и њихових области и даље постоје најприсније везе. Висина самосвести Угљешине одражава се најјасније у речима којима почиње повеља издата априла 1371. године Ватопедском манастиру, последња сачувана повеља његова, надахнута мишљу о предстојећем рату против Турака: „И претходници моји триблажени и славни цареви и оци моји..."[7a] Деспот се осећа не само самодршцем него и наследником византијских царева.

Владаочева власт у Серској држави у суштини је неограничена, као и у Византији, као и у средњовековној Србији. У каквој мери владарева воља стварно утиче на живот земље, зависи међутим од његове личности. Царица Јелена-Јелисавета остаје у сенци збивања. Њена присутност се ретко кад стварно осећа. Углавном се она спомиње онда кад то захтева етикеција. Напротив, Јован Угљеша суверено управља свим пословима у држави, па и у цркви, и свему даје печат своје јаке личности. Његов снажни утицај манифестује се не само у великим догађајима његовог времена, већ се стално осећа и у текућим пословима кроз суви језик административних и судских аката.

Б/ * * *

Судски акти садрже нарочито занимљиву грађу. Они пружају највише података о организацији Серске државе, а дају, природно, извесну представу и о организацији самог судства. Додуше, ова представа је непотпуна и једнострана, јер се грађа којом располажемо односи само на један ограничен део правосуђа. Како цео наш материјал потиче из манастирских архива, то се правне расправе о којима је реч у нашим документима своде на спорове између појединих манастира или манастира и појединаца око имовинских права, нарочито око земљишних поседа. Судски поступак је у суштини увек исти, наслеђен од византијског правосуђа. Према устаљеној византијској пракси, полази се од писаних докумената, којима странке доказују своја права, и од изјава сведока-староседелаца, датих под заклетвом, па се на основу ових елемената доноси пресуда. Византијски документи, а нарочито повеље византијских царева, задржавају сву своју важност као доказни материјал.

[7] Његов у свим детаљима византијски стилизовани потпис на повељи од фебруара 1369. гласи: Ἰωάννης ἐν χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς δεσπότης καὶ αὐτοκράτωρ ὁ Οὔγκλεσης (*Соловјев-Мошин*, бр. 36)

[7a] *Соловјев-Мошин*, бр. 38, 1.

Иако сведени на један ограничен део правосуђа, спорови о којима говоре наши документи расправљају се пред судовима различитих типова. Карактеристичан пример владаочевог суда даје повеља Јована Угљеше од фебруара 1369, веома значајан документат који садржи детаљан извештај о целом току суђења[8]. Расправа се води пред деспотом и његовим „синодом", који се састоји највећим делом од представника цркве. Деспот лично доноси пресуду, сам потписује акт о суђењу и издаје га као своју повељу, као „одлуку која има снагу хрисовуље" (в. стр. 19, прим. 80).

Парница између Зографског манастира и епископа Јерисоа, о којој је реч у овом документу, изнета је пред деспотов суд свакако зато што ни суд Серске митрополије ни суд светогорског протата није био надлежан да суди епископу Јерисоа. Готово цела расположива грађа о судству у Серској држави везана је, наиме, за активност та два суда. Нека разлика између компетенција суда Серске митрополије и суда светогорског протата не може се уочити. Покушај да се разграничи сфера њихове активности и да се утврди шта је спадало у компетенцију једног а шта у компетенцију другог суда, био би узалудан. Не треба претпостављати у тадашњем судству више система но што га је у ствари било. Спорови о којима је реч у нашим документима у основи су, као што смо рекли, увек исте природе, а сви ти сасвим слични спорови износе се без икакве уочљиве разлике било пред суд Серске митрополије, било пред светогорски протат.

Суд светогорског протата је, природно, чисто црквени суд. Он окупља, под председништвом прота, више представнике, пре свега игумане светогорских манастира, чији број у појединим случајевима јако варира. Повељу о одржаном суђењу и донетој пресуди потписује на првом месту светогорски прот, а затим следе, одређеним хијерархијским редом, потписи присутних представника појединих манастира. Суд Серске митрополије окупља, поред самог митрополита и његовог клира, и истакнуте световне достојанственике. То је дакле мешовит суд у чијим одлукама учествују и црквени и световни архонти. На крају судског акта, после потписа митрополита и чланова његовог клира, стављају свој потпис најугледнији међу присутним световним архонтима. Такав мешовити, световно-црквени суд типичан је за грчке градове[9]. Узакоњен је за грчке градове одредбом Душановог законика да се грађанима суди „пред владалци градскими и пред црквеним клиросом" (чл. 176). Слични судови постоје и при митрополијама других градова. У Серу је то уједно и престонички суд. Знатну улогу играју у њему не само државни достојанственици него и пре свега, бар у Угљешино време, сам владар. Угљешин утицај је и овде доминантан, тако да разлика између суда Серске митрополије и деспотовог суда, формално врло јасна, фактички скоро и не постоји.

---

[8] Zogr. No 43 = *Соловјев-Мошин*, бр. 36.

[9] Уп. *Јиречек*, Историја Срба II, 120 сл. *Тарановски*, Историја српског права III/IV, 145 сл. *Соловјев*, Судије и суд 147 сл.

У доба царице Јелене суду Серске митрополије председава и њиме руководи, као и раније, серски митрополит[10]. Међутим, већ октобра 1366. овом престоничком суду председава и руководи целокупним његовим радом сам деспот Јован Угљеша[11]. Митрополит је још само његов наугледнији члан који, према устаљеном реду, први потписује судску одлуку, али у ствари, као и остали чланови, и световни и духовни, само извршава деспотова наређења. Угљеша доноси не само коначну одлуку већ решава и о саставу суда, и о његовом поступку, одређује чланове којима поверава посебне задатке ради накнадне истраге, одн. ближег испитивања спорног предмета, што је раније чинио митрополит.

У погледу састава серског суда Угљеша уводи једну новину. Поред дотадашњих чланова, серског митрополита, његовог клира и представника серског двора, као чланови суда Серске митрополије појављују се представници светогорских манастира. Представници Свете Горе заузимају видно место и у личном деспотовом суду. Велики удео цркве у судству, карактеристичан за Византију Палеолога[12], типичан је и за Серску државу. Угљеша чак свесно појачава тај удео, али и врло свесно врши избор међу представницима цркве које доводи било у савет свог личног суда било у суд своје престонице (в. доле 116). Јаче ангажовање цркве, а нарочито представника Свете Горе, у јавним пословима очигледно не смета деспоту. Напротив, Света Гора представља један од најјачих ослонаца његове моћи.

Упадљива је, с друге стране, изузетно велика улога коју у деспотовом савету игра охридски архиепископ. У повељи у којој је приказано суђење, одржано фебруара 1369. пред деспотом и његовим „синодом", међу члановима деспотовог савета на првом месту је споменут „пресвети архиепископ Ахриде ипертим кир Григорије"[13]. Но, охридски архиепископ није само најугледнији члан овог скупа. Оно што даље сазнајемо издваја га сасвим из броја осталих чланова Угљешиног синода. Спор између епископа Јерисоа и Зографског манастира који је имао да расправи деспот са својим синодом, био је врло жив, па чак и бучан. Суд се најзад приклонио разлозима зографских монаха и признао њихова права на спорно земљиште, нарочито на основу старе исправе византијских пореских чиновника Фарисеја и Пергамина и изјаве сведока[14]. Епископ Давид се повукао, али се после сетио да од сведока није била затражена прописана заклетва, па се вратио и дошао „пред царство ми и пресветог архиепископа Ахриде ипертима и егзарха целе Бугарске"[15].

[10] Chil. No 146 (нов. 1360) и Esph. No (авг. 1365).

[11] Chil. No 151.

[12] Cf. *Zachariä von Lingenthal*, Geschichte des griechisch-römischen Rechtes, Aalen in Württemberg 1955 (Neudruck), 388. *Stein*, Untersuchungen 27 sq. *Lemerle*, Tribunal du patriarcat 320 sq.

[13] Zogr. No 43, 5.

[14] Апографевси Солунске теме Константин Пергамин и Георгије Фарисеј познати су из низа византијских повеља које заједнички издају у време од 1317—1321. године, Cf. *Lemerle*, Philippes 230 sq.

[15] Zogr. No 43, 66.

И сада деспот и охридски архиепископ, само њих двојица, одлучују шта треба даље да се учини. Свакако, охридски архиепископ се само привремено бавио на деспотовом двору у Серу, али онда је био, изгледа, његов најприснији саветодавац[16]. Ово макар и привремено бављење охридског архиепископа на Угљешином двору и улога коју он овде игра одражавају присност веза Угљешиног Сера са земљом краља Вукашина и старим јужнословенским црквеним центром у Македонији.

Веома инструктиван је и даљи ток овог суђења. Како су се сведоци о којима је реч налазили у Солуну, деспот шаље тамо свог дворанина „правдољубивог" Никиту Педијасима са поруком солунском митрополиту. А солунски митрополит Антоније, одазивајући се тражењу деспота Србије, узима ствар у поступак, наређује да се од сведока затражи заклетва под претњом одлучења од цркве, сазива и синод своје митрополије, коме сам председава, а коме присуствују и архонти — дворани преузвишеног цара Ромеја. Један од њих, Димитрије Кавасила, аутор је занимљивог акта од марта 1369, који допуњује оно што сазнајемо из Угљешине повеље, издате претходног месеца[17]. У овом акту се између осталог истиче да је седницама синода Солунске митрополије, поред дворана византијског цара, присуствовао и Угљешин изасланик Никита Педијасим. Властелин српског деспота присуствује расправама пред синодом солунског митрополита, као што су и дворани византијског цара присуствовали, видели смо, једној расправи пред судом Серске митрополије 1360. године. Кавасила напомиње такође да је и сам бранио ствар Зографског манастира у писму које је упутио лично пресрећном деспоту киру Јовану Угљеши. Све су то карактеристичне црте у којима се испољавају живост и непосредност додира између српског Сера и византијског Солуна. Није ту било ни неких момената осећајне природе који би, како би то можда претпоставио модерни посматрач, могли сметати присности тих додира. У Никити Педијасиму, дворанину деспота Србије, човеку нарочитог деспотовог поверења, дворанин ви-

---

[16] Улога охридског архиепископа Григорија на Угљешином двору толико је велика и очигледна да није потребно да се још и преувеличава, како то чини *И. Снегаров*, История на Охридската Архиепископия I, София 1924, 335, кад тврди да је архиепископ Григорије био стални Угљешин саветодавац, да је, сем у Охриду, имао резиденцију и у Серу и да се 1369. године власт охридског архиепископа простирала на Свету Гору, Сер и Драму. До ових изненађујућих тврђења Снегаров долази пре свега зато што није разумео текст Угљешине повеље: завађене странке нису позване пред деспота и синод архиепископа Григорија, већ пред деспота и његов синод, чији се чланови затим набрајају, на челу са архиепископом Григоријем. Архиепископ Григорије спомиње се први пут 1364/5. у натпису над вратима цркве св. Климента у Охриду. Уп. *Й. Иванов*, Български старини из Македония, Софија 1908, 212. (где уместо индикт 13. треба читати индикт 3: ἰνδι(κτιῶνος) γʹ уместо ἰνδ(ικτιῶνος)ιγʹ; у преводу натписа који даје Иванов охридски архиепископ Григорије је изостављен). Он се спомиње још и на натпису у црквици старог Климента од јула 1378. Уп. *Иванов*, н. д. 214 (уместо 6856, треба 6886; бројка индикта је незграпно репродукована и погрешно прочитана: ако је година ͵ςωπςʹ тачна, онда је индикт 1, а не 15).

[17] Zogr. No 44.

зантијског цара Димитрије Кавасила нимало не види неког пребега већ говори о њему са симпатијом и поштовањем и назива га „дивним и мудрим Ромејом“[18].

За разлику од осталих деспотових дворана које упознајемо из докумената тог времена, Никита Педијасим нема ни одређене функције ни почасну титулу[19]. Изгледа међутим да је Угљешин однос према њему био приснији него према и једном другом дворанину, одликованом високим почасним титулама. Сви остали се спомињу само као носиоци одређених функција и достојанстава, једино према Педијасиму кроз суви језик званичних аката провејава изразито признање и поверење. Једино он се означава као премудар, правдољубив[20]. Угљеша шаље њега као свог опуномоћеника у Солун, а по завршетку дугог и компликованог спора у чијем је решавању Педијасим најактивније учествовао, поверава њему као свом „отроку“ да спорну земљу, према пресуди, преда Зографском манастиру[21].

Никита Педијасим је водио порекло из угледне византијске породице. Два њена представника из претходне генерације истакла су се у културном животу Византије. Јован Педијасим, ђакон и скевофилакс Охридске архиепископије из времена Андроника II и Андроника III, био је научник широке и разнолике активности, који се дичио титулом ипата филозофа. Писао је коментаре о Хесиоду, Теокриту, Аристотелу, саставе из грчке митологије са алегоричним тумачењима, расправе о геометрији и музици, опробао се и у песништву јамбским стиховима о рђавој и доброј жени[22]. Теодор Педијасим цветао је у првим деценијама

---

[18] Ib., 1. 26 и 31.

[19] Само је омашком могло доћи до тврђења да је Никита Педијасим био васељенски судија. Уп. *Соловјев*, Греч. архонты и Судије и суд 283 сл. На неоснованост овог тврђења, које је преузео и *Радојичић*, Српски књижевници 84, указао је већ *Lemerle*, Juge général 313, па га је Соловјев и сам опозвао. Cf. *Lemerle*, Tribunal impérial 378, n. 2.

[20] Chil. No 151, 55; Zogr. No 43, 76.

[21] Zogr. No 43, 118: ἀποσταλέντος... ὡς ὀτρόκου τοῦ ῥηθέντος οἰκείου τῇ βασιλείᾳ μου κυροῦ Νικήτα τοῦ Πεδιασίμου. Отрок је извршилац судске пресуде. Уп. *Тарановски*, Историја српског права III/IV, 141, 171 сл. Истина, Тарановски подвлачи и овде да је отрок „роб, свакако приватни слуга господара“ (стр. 72). Појам „отрока“ је свакако генетички везан за представу о личној служби, али управо наш пример показује колико се овај појам може од тог првобитног значења удаљити. Никита Педијасим не само да није роб већ је „господин“ (кир) и деспотов „дворанин“ (οἰκεῖος). Он се увек цитира као такав (тако и у горњем цитату), а то је почаст која припада само властелину. Он извршава пресуду Угљешиног владаочевог суда по личној деспотовој заповести и утолико он, властелин великог утицаја и нарочитог деспотовог поверења, наступа у улози његовог отрока. Називајући га својим отроком, Угљеша наглашава присност свог односа према њему као свом личном повеленику. А. Соловјев, који је већ пре тридесетак година застао пред овим занимљивим и на први поглед изненађујућим податком, сматрао је да Никита Педијасим овде врши функцију пристава и да се у самој радњи која му је поверена садржи извесно деградирање. Уп. *Соловјев*, Судије и суд 160 (уп. и *Lemerle*, Tribunal impérial 378, n. 2). Међутим, видели смо да је по налогу истог деспота Јована Угљеше предају спорног земљишта око Струмице извршио лично васељенски судија (в. стр. 22). Чињеница да је термин „отрок“—ὄτροκος унет у грчки текст Угљешине повеље доказује свакако његову широку употребу.

[22] Cf. *Krumbacher*, 556. *Beck*, Kirche 710 sq.

XIV века у Серу, и његова књижевничка продукција везана је добрим делом за Сер. Поред реторичких списа духовне и световне садржине, писао је о серском храму и о св. Теодору Стартилату и Теодору Тирону, заштитницима града Сера[23]. Да није Угљешин љубимац Никита Педијасим био његов син?

* * *

Посебну пажњу заслужује чињеница да је у Серску државу продрла византијска институција васељенских судија. Као што је познато, реформом цара Андроника III 1329. године створен је у Византији врховни суд тзв. „васељенских судија Ромеја" (καθολικοὶ κριταὶ τῶν 'Ρωμαίων), који се састојао од четири члана, по правилу два световна и два свештена[24]. Васељенске судије Ромеја имали су веома широке компетенције, суверено су доносили судске одлуке и потписивали их сами, њихове пресуде су биле коначне и неопозиве. Првобитно колегијум васељенских судија Ромеја вршио је надзор над правосуђем у целом Царству. Временом, са слабљењем веза између појединих његових делова, појављују се међутим, поред васељенских судија у Цариграду, и посебне васељенске судије у Солуну, у Трапезунтском Царству, на Лемносу и у Мореји. Појављују се и у Серу.

Нема сумње да је установа васељенских судија уведена у Серу тек под српском влашћу, и то онда када је Сер постао престоница посебне државе, па чак и не од почетка постојања те државе већ са њеним постепеним изграђивањем. Старији серски документи не знају за васељенске судије. Нису они споменути ни једном речју ни у акту суда Серске митрополије од октобра 1360. године; а да је ова институција тада постојала у Серу, свакако би били споменути у том врло детаљном, записнички састављеном акту.

Међутим, у акту од августа 1365, наредном сачуваном документу Серске митрополије истог карактера, последњем из времена царице Јелене, међу члановима судског колегијума неведене су на истакнутом месту најблагородније васељенске судије кир Орест, са титулом ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ, и кир Димитрије Комнин Евдемонојоан[25]. Иста двојица васељенских судија учествују и у суду Серске митрополије одржаном октобра 1366. под председништвом деспота Јована Угљеше[26]. Према томе,

[23] Cf. *Krumbacher*, 486. *Beck*, Kirche 700. *Papageorgiou*, Αἱ Σέρραι 247 sq. *Радојичић*, Српски књижевници 84 сл. *Dölger*, Paraspora 299 sq. Његове списе издао је *M. Treu*, Potsdam 1899.

[24] Уп. нарочито *Lemerle*, Juge général и Tribunal impérial.

[25] Esph. No 18, 5 и 99.

[26] Chil. No 151, 54 и 144. Према томе није тачно да је Орест добио звање васељенског судије од Душана, како то тврди у својој корисној расправи *Соловјев*, Греч. архонты 281. Не изгледа да је ова институција у Душановом царству уопште постојала. Колико видим, једини податак који би се у том смислу могао протумачити садржан је у извештају о посланству које је Душан јуна 1354. упутио папи у Авињон: први члан тог посланства био је Bossidarius iudex generalis (Ljubić, Mon. slav. meriod. II, 264). Међутим, *Jireček*, Das Gesetzbuch des Caren Stephan Dušan, ASPh 22 (1900) 179 (уп. и Историја Срба II, 120) види у њему дворског судију о коме је реч у чл. 177 Душановог Законика, и *Соловјев*, Судије и суд 157 прихвата ово тумачење. Мислим да га и треба прихватити док нема доказа да је институција васељенских судија у Душановом царству постојала.

упркос промени на серском престолу, Орест и Евдемонојоан задржавају свој положај, што потврђује горе изнето гледиште (в. стр. 6 сл.) да Угљешин долазак на власт није имао карактер преврата. Може бити уосталом да је институција васељенских судија, са којом се сусрећемо први пут пред сам крај Јеленине владе, уведена у Серу Угљешиним иницијативом, па и избор личности није извршен без његова учешћа.

На жалост, располажемо малим бројем детаљних, записнички тачних извештаја из суда Серске митрополије, али су подаци тих неколико аката тако прецизни да се на основу њих сме закључити да је институција васељенских судија уведена у Серу између 1360. и 1365. године, да су у Серу постојала само двојица васељенских судија и да су обојица били световњаци. Ова два световна достојанственика, природно, нису сачињавали посебан колегијум који би самостално деловао у својству врховног суда, већ су учествовали у мешовитом суду Серске митрополије, поред других световних и духовних чланова, и потписивали судске одлуке заједно са другим представницима овог бројног судског колегијума. Лемерл, који у својим значајним истраживањима о васељенским судијама у Византији није пропустио да се осврне и на серске васељенске судије, с правом је упозорио на ову околност па је изразио мишљење да је серски двор преузео из Цариграда не толико функцију колико титулу васељенских судија[27]. У ствари звање васељенског судије није имало у Серу само титуларни карактер[28]. Међу многобројним члановима суда Серске митрополије васељенске судије су једини прави представници судске власти и у оквиру овог суда врше важне функције. Приликом суђења одржаног октобра 1366, Угљеша поверава извесном броју чланова судског колегијума да спроведу даљу истрагу и да донесу пресуду: од световних представника у тај број улазе само васељенске судије Орест и Евдемонојоан и деспотов љубимац „премудри" Никита Педијасим[29]. Њих тројица су једини световни представници који потписују и акт о том суђењу[30], а акт од августа 1365. од световних представника потписују исте васељенске судије и два царичина рођака, њен зет кефалија Сера Радослав и њен братучед Алексије Асан[31].

О високом угледу који су васељенске судије уживали у Серу сведочи чињеница да је Димитрије Комнин Евдемонојоан, пре него што је постао

---

[27] *Lemerle*, Juge général 321 sq.

[28] Орест је имао титулу ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ, док је звање васељенског судије представљало његову функцију. То се јасно види и из његових потписа на судским актима (Esph. No 18, 99 и Chil. No 151, 144): испред имена долази функција, а иза њега почасна титула: ὁ δοῦλος τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης (одн. τοῦ ἁγίου μου αὐθέντου τοῦ πανευτυχεστάτου δεσπότου) καθολικὸς κριτὴς Ὀρέστης ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ.

[29] Chil. No 151, 54.

[30] Ib., 1. 144.

[31] Esph. No 18, 87, 89, 99, 101.

васељенски судија, био кефалија Сера[32], а врло је вероватно да је тај положај заузимао у своје време и Орест. На горњем граду Сера уздиже се велика кула коју је, како каже натпис, саградио Орест[33]. Већ је Веис у детаљном истраживању о том натпису изнео мишљење да је Орест, градитељ серске куле, исто лице као и Орест, серски васељенски судија из времена царице Јелене и Јована Угљеше[34]. Скоро сви доцнији

[32] В. његов потпис на акту Серске митрополије од новембра 1360 (Chil. No 146, 90): ὁ δοῦλος τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης κεφαλὴ Σερρῶν Κομνηνὸς Εὐδαιμονοιωάννης. И овде се функција кефалије као стварна функција наводи испред имена, док у претходном потпису (ib. 88) Дука Нестонг (бивши кефалија Сера), који има почасну титулу великог папије, ставља ту титулу иза свог имена: ὁ δοῦλος... Δούκας ὁ Νεστόγγος ὁ μέγας παπίας. — Колега Манолис Хадзидакис, директор Византијског музеја у Атини, љубазно ми је скренуо пажњу на један лепи вез са представом епитафија, чији натпис, из 1406/7. године, спомиње као дародавца Николу Евдемонојоана, вероватно потомка нашег серског кефалије и васељенског судије Димитрија Евдемонојоана. Уп. *G. Millet*, Broderies religieuses de style byzantin, Paris 1947, p. 90, pl. CLXXXI, и Catalogue de l'exposition L'Art Byzantin, Art Européen, Athènes 1964, p. 476.

[33] Cf. *Papageorgiou*, Αἱ Σέρραι 236, sq., на табли I и II план града и фотографија Орестове куле. Добре фотографије и цртеже доноси *Дероко*, Неки споменици 61 сл. Уп. такође *Дероко*, Неки споменици у Турској и Грчкој у вези са историјом средњевековне Србије, Зборник Матице српске 13/14 (1956) 293 сл.

[34] *Veis*, Οἱ κτίσται 302 sq. Натпис, израђен од опека, тешко се чита. Сем прве речи: Πύργος, јасно се читају и последње речи: ὃν ἔκτισεν Ὀρέστης. Дешифровање средњег дела, напротив, задаје велике тешкоће, па је скоро свако ко га је проучавао предлагао другачије читање. *Soulis*, City of Serres 377 sq. детаљно обавештава о свим предложеним читањима. Веис је читао Πύργος αὐγούστης Ἑλένης ὃν ἔκτησεν Ὀρέστης, тј. кула би била подигнута за време царице Јелене и носила њено име. Ово читање предлагао је већ *Пападопулос-Керамевс*, Виз. врем. 1 (1894) 675, насупрот читању Πύργος αὐγούστου βασιλέως ὃν ἔκτισεν Ὀρέστης, које је дао *Papageorgiou*, BZ 3 (1894) 239 и које је заступао и после критике Пападопулоса-Керамевса, BZ 10 (1901) 545. Према томе, Веисово читање није било ново (нити тачно), али је његова заслуга што је тачно идентификовао градитеља куле Ореста (Пападопулос-Керамевс видео је у овом имену погрчени облик имена Душановог сина Уроша). *E. Stratis*, Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Σερρῶν, Серес 1926, 33 дао је опет читање, слично Папагеоргиуовом: Πύργος αὐγούστου Βασιλείου ὃν ἔκτισεν Ὀρέστης, али мала модификација коју је он унео значи крупну измену утолико што би се, према таквом читању, натпис односио на цара Василија II, кула би била подигнута у његово време, а Орест би био један од његових војсковођа. На II међународном конгресу византинолога, одржаном 1927. у Београду, A. Xyngopoulos се осврнуо на натпис Орестове куле у специјалном саопштењу. Cf. Deuxième Congrès Intern. des Études Byz. Compte-rendu. Belgrade 1929, 188 sq. Публикација натписа, коју је Ксингопулос наговестио, није до данас угледала свет, али су његова читања саопштена у расправи *Полишиса*, Griech. Handschriften 292, n. 11. Орестов натпис би гласио: Πύργος ἁγίου Βασιλείου ὃν ἔκτισεν Ὀρέστης, и према томе не би садржао владарево име у чије је време кула подигнута. Загонетку је најзад решио *Соловјев*, Душан у Серезу 475 сл., препознавши у средњем делу натписа скраћено име ΣΤ[Ε]Φ[ΑΝ]ΟΥ, исписано слично монограму на Душановом новцу. Натпис би се према томе односио на Душана и гласио: Πύργος Στεφάνου βασιλέως ὃν ἔκτισεν Ὀρέστης, тј. кула цара Стефана коју је подигао Орест. Представа хералдијског шлема у центру натписа одговара сличним представама на Душановом и Урошевом новцу. Ово тумачење прихвата и брани *Дероко*, Неки споменици 61 сл. Прихвата га и сматра врло убедљивим и *Soulis*, op. cit. 379. Штавише, као што ми је саопштио професор Ксиногопулос, и он прима ово читање претпостављајући га ономе које је био раније сам предложио. Посетивши недавно Сер и његов горњи град, уверио сам се, са своје стране, у тачност таквог читања. Оно одговара уз то и вероватном датуму подизања, одн. обнове куле. В. наредну напомену.

истраживачи прихватају ову идентификацију, свакако с правом, тим пре што име Орест није често и што је кула, према Ксингопулосу, изграђена 1350. године[35]. Изгледа ми врло вероватно да је Орест у ово време био кефалија Сера и да је зато управо он подигао кулу на његовој тврђави[36]. Могуће је, на то је лепо упозорио А. Соловјев, да се о истој личности ради и у хрисовуљи Андроника II од августа 1323, која потврђује царевом дворанину севасту киру Јовану Оресту бројне куће, парике и поседе у Мелнику и ван њега[37]. Ако је реч о нашем Оресту, ова хрисовуља би доказивала да је он био велепоседник у крајевима који су пали под Душанову власт, а то би објаснило и његов прелаз у српску службу. Уместо скромне титуле севаста, коју је носио у младим годинама, он је временом добио вишу титулу ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ, постао је, како смо претпоставили, серски кефалија у Душановом царству и најзад, заједно са Димитријем Евдемонојоаном, такође бившим серским кефалијом, први васељенски судија у Серској држави.

После октобра 1366. васељенске судије Орест и Евдемонојоан више се не спомињу. Изгледа да нису доживели на свом положају крај Серске државе, бар не обојица. Из доцнијих година Угљешине владе познат је, наиме, васељенски судија Михалис Иоскулис. Осврнули смо се горе на његову повељу од јануара 1371. године расправљајући о границама Угљешине области (в. стр. 22). Иоскулис сам издаје и сам потписује ову повељу као ὁ δοῦλος τοῦ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου τοῦ πανευτυχεστάτου δεσπότου καθολικὸς κριτὴς Μιχαλὶς Ἰοσκούλης, али овим

[35] На Орестовој кули, ниже великог натписа, налази се и један мањи натпис (в. *Papageorgiou*, Αἱ Σέρραι, tab. II. *Дероко*, Неки споменици, сл. 4 и 8), чије дешифровање представља још веће тешкоће. Ксингопулос је први препознао у њему датум, и то август 6858, тј. 1350. године. Cf. *Politis*, loc. cit. — Накнадно додајем да је наговештена велика Ксингопулосова студија о серским споменицима управо угледала свет: *A. Xyngopoulos*, Ἔρευναι εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Σερρῶν, Солун 1965 (о натписима на Орестовој кули в. стр. 14 сл.).

[36] Већ је *Соловјев*, Греч. архонты 281 исказао мисао да је Орест могао бити серски кефалија, али у чланку Цар Душан у Серезу, 472 сл., говорећи о Оресту као градитељу серске куле, назива га час серским кефалијом, час кастрофилаксом. За кастрофилакса прогласио га је *Веис*, Οἱ κτίσται 315 сл., што су прихватили и многи доцнији истраживачи. Веис је пошао од тога што се Орест у акту Серске митрополије од октобра 1366. назива, у тексту, ὁ ἐπὶ τοῦ κάστρου (Chil. No. 151, 54). Међутим, Орест се на овом акту потписује као ὁ ἐπὶ στρατοῦ (Ib. l. 144). Ова последња титула наведена је и у акту од августа 1365, и то како у Орестовом потпису тако и у тексту (Esph. No 18, 5 и 99). Очигледно је према томе да је ово аутентичан назив и да нема разлога за претпоставку да је Орест био кастрофилакс Сера. Уз то, понављам, ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ у ово време није функција већ почасна титула, коју Орест носи уз своје стварно звање васељенског судије. Нема разлога за веровање да је Орест, упоредо са функцијом васељенског судије, био и заповедник војске или да је водио бригу о наоружању војске (*Соловјев*, Судије и суд 157 и Греч. архонты 281). И кулу на серској тврђави он јамачно није подигао ни као носилац ове или друге сличне титуле нити као судија, већ као тадашњи серски кефалија.

Додајем накнадно занимљиво обавештење које дугујем колеги Ф. Баришићу. Скорашњим проучавањем докумената у архиву Хиландарског манастира колега Баришић је утврдио да је L. Petit објавио акт Серске митрополије од октобра 1366. на основу копије, јер је помешао оригинал и копију овог документа. Орест се наводи као ὁ ἐπὶ τοῦ κάστρου само у тексту копије, у којој има и других грешака. Напротив, у тескту оригинала (l. 30) Орест се цитира тачно као ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ.

[37] *Goudas*, No 11, p. 226 sq. Уп. *Соловјев*, Греч. архонты 281.

актом само предаје Хиландару посед око Струмице, на основу пресуде светогорског протата, сходно наређењу свог господара пресрећног деспота, на које се више пута позива, истичући при томе, што је такође карактеристично, да је предају извршио у присуству епископа Струмице[38].

Нема сумње да васељенске судије у Серској држави нису имали онај суверени положај који је био одређен васељенским судијама Ромеја реформом Андроника III. Међутим, ни у Византији васељенске судије нису тај положај задржали до краја. Пада у очи да документи који сведоче о изванредној улози васељенских судија Ромеја потичу из времена непосредно после реформе. Колико се ситуација временом мења и у самој Византији, најјасније показује неиздати акт из архива светогорске Лавре о суђењу обављеном у Цариграду јуна 1407. поводом спора између Лавре и епископа Имброса, који је саопштио Лемерл. Акт потписују, на првом месту, митрополит Бера, затим два царска дворанина, а на крају васељенски судија Ромеја Георгије Мариот[39]. Дакле, васељенски судија не доноси пресуду сам, већ заједно са другим представницима црквене и световне власти, управо онако као и у Серу. То не значи ипак да положај васељенских судија Ромеја има још само почасни и титуларни карактер. Као и у Серу, он је функционално везан за судство, али је доживео извесну еволуцију и доста изгубио од своје некадашње величине.[39a]

* * *

Серска држава преузела је из Цариграда и установу сената. Ова установа није играла у животу Серске државе већу улогу, али је занимљиво да је Сер осетио потребу да има, угледајући се на Цариград, свој сенат. Без сумње, серски сенат је створен тек онда кад је Сер постао престоница посебне државе. Изгледа да се и он формирао тек између 1360. и 1365. године. У акту Серске митрополије од новембра 1360. нема још помена о сенату. На први податак о његовом постојању у Серу наилазимо тек у акту од августа 1365, у коме се први пут спомињу и васељенске судије. Са постепеним консолидовањем Серске државе све више се испољава и њена тежња да се у свему саобрази византијским узорима.

Из аката Серске митрополије види се да је сенат (ἡ σύγκλητος) окупљао веледостојнике Серске државе, и то само световне. Међутим, у суду Серске митрополије не учествује сенат као такав, већ представници Серске државе који су по свом достојанству чланови сената. У документима се не набрајају, наиме, сви присутни достојанственици, већ се наводе само најистакнутији, па се додаје: „и други чланови сената“, или се пак каже да расправи присуствују „васељенске судије и сви

[38] *Mošin-Sovre*, Supplementa No 8.

[39] *Lemerle*, Juge général 314 sq.

[39a] О васељенским судијама у Серској држави расправљам детаљније у посебној студији која ће се, под насловом „Les Juges Généraux de Serrès“, objавити у Mélanges R. Crozet.

чланови сената".[40] Не морамо веровати да су расправи о којој је реч стварно присуствовали сви достојанственици који су имали ранг сенатора, па чак ни сви они који су се у том тренутку налазили у престоници, али је јасно у сваком случају да је у састав мешовитог суда Серске митрополије улазио већи број световних достојанственика. Ово треба нагласити јер се сматрало да је тај број био ограничен на два до три световна члана[41]. Међутим, у акту Серске митрополије од августа 1365, међу члановима суда, набројано је поименце седам великаша, и то царичин зет Торник Радослав (серски кефалија), њен братучед Алексије Асан, васељенске судије Орест и Димитрије Комнин Евдемонојоан „и други из сената, и то велики чауш кир Кардамис, Палеолог Мавродик и кир Михаил Схолис, и други архонти..."[42] Али и ових седам велможа, како показују речи „и други из сената", „и други архонти", представљају само један део световних достојанственика који су том суђењу присуствовали.

По византијском обичају и тачно према византијском формулару, сви ови представници световне властеле цитирају се у званичним документима као „дворани" моћне и свете наше госпође и деспине, одн. моћног и светог нашег господара пресрећног деспота (οἱ οἰκεῖοι τῇ κραταιᾷ καὶ ἁγίᾳ ἡμῶν κυρίᾳ καὶ δεσποίνῃ, одн. τῷ κραταιῷ καὶ ἁγίῳ ἡμῶν αὐθέντῃ πανευτυχεστάτῳ δεσπότῃ), а потписују се, према истом формулару, као „робови" (οἱ δοῦλοι) деспине, одн. деспота, наводећи опет њихову потпуну титулатуру, тачно према византијским узорима[43]. Бити означен као владарев οἰκεῖος (боље него српско „дворанин" овом појму одговара његов московски еквивалент „ближний человек") посебна је част која доликује само властелину. Ова византијска одлика властелина уведена је већ на Душановом двору, употребљавана је редовно при навођењу имена властеле у његовим грчким повељама, а затим исто тако и у серским документима. Употребљавана је не само за представнике грчког племства који, прешавши у српску службу, постају дворани цара Стефана, а затим царице Јелене и деспота Јована Угљеше, него и за великаше из редова српске властеле који се укључују у новоусвојени византијски систем дворских достојанстава. У серским документима, нарочито у актима суда Серске митрополије, пред нама пролази низ дворана деспине Јелене и деспота Јована Угљеше. Већ смо имали прилике да неке од њих споменемо.

* * *

Поред васељенских судија, нарочито важно место заузимају у суду Серске митрополије кефалије града Сера. Видели смо да је Димитрије Комнин Евдемонојоан, који се у акту од августа 1365. спомиње

[40] Esph. No 18, 7 (авг. 1365): καὶ ἑτέρων τῶν τῆς συγκλήτου. Chil. No 151, 47 (окт. 1366): καὶ πάντων τῶν τῆς συγκλήτου.

[41] Уп. *Соловјев*, Судије и суд 157. *Тарановски*, Историја српског права III/IV, 146.

[42] Esph. No 18, 4—9.

[43] Никада се они не наводе као „дворани", одн. „робови" цара Уроша, како то омашком тврди *Соловјев*, Судије и суд 157. Уп. и Греч. архонты 283.

као васељенски судија, био пре тога серски кефалија и да је као такав учествовао у суђењу серског суда новембра 1360. године. Поред њега, у акту о овом суђењу наводи се само један световни достојанственик: Дука Нестонг, који носи титулу великог папије[44]. Међутим раније, још у Душаново време, и Нестонг је био серски кефалија. Међу члановима посланства које је Душан јуна 1354. године послао папи у Авињон, био је Nestongus cephalia Serrenus[45]. Изгледа, према томе, да је Нестонг био Евдемонојоанов претходник на положају серског кефалије. Нестонг је припадао локалној интелектуалној елити. Познато је да је написао хронику која је ишла од стварања света до његовог доба[46]. Видели смо да је вероватно и васељенски судија Орест, Евдемонојоанов колега, био у своје време кефалија града Сера и да је у том својству подигао кулу на серској тврђави. Ако је ова претпоставка тачна и ако је тачно да је ова кула подигнуа 1350. године (в. стр. 89—90), Орест би био Нестонгов претходник на положају серског кефалије, као што је Нестонг био претходник Евдемонојоанов.

У акту од августа 1365 бивше кефалије Евдемонојоан и Орест су васељенске судије, а положај серског кефалије заузима сада царичин зет Радослав Торник. Овај акт сачуван је само у препису и Радосављев потпис се наводи у грчком преводу: ὁ κεφαλᾶς 'Ραδοσθλάβος, али се и додаје да је он у оригиналу писан σλαβωνιστί[47]. Према томе, функција кефалије престонице прешла је у руке једног српског великаша. Он је, свакако неком женидбеном везом, био у сродству са истакнутом византијско-јерменском породицом Торника. Јиречек га је идентификовао са Радославом Повиком, братом Душанова логотета Ђурђа[48]. Познат је наиме документ са изјавом коју је Радослав Повика дао Дубровчанима 1368. „in domo sua in civitate Serrarum".[49] Логотет Ђурђе умро је пак, 1367, у Солуну, такође у својој кући[50]. Српски Сер и византијски Солун, опет то видимо, блиски су не само географски. Да ли је Радослав остао на положају серског кефалије све до пропасти Серске државе, не знамо. Он је у сваком случају последњи кефалија Сера из времена српске власти који се наводи у документима[51].

---

[44] Chil. No 146, 28 и 88.

[45] Ljubić, Mon. slav. meriod. II, 264. Theiner, Mon. hung. II, 8. Уп. *Соловјев*, Судије и суд 157 и Греч. архонты 282.

[46] На ово је упозорио већ Ducange (Glossarium, s. v. παπίας). Cf. Petit, Chil., p. II.

[47] Esph. No 18, 87.

[48] *Јиречек*, Историја Срба I, 245, нап. 45. Ову идентификацију прихвата *Соловјев*, Судије и суд 157. Радослав Повика спомиње се и у Душановој повељи Хиландару од 17. маја 1355. Уп. А. *Соловјев*, Два прилога проучавању Душанове државе, ГСНД 2 (1927) 28 и 35.

[49] *Јиречек*, Споменици српски, Споменик 11 (1892) бр. 19, стр. 35.

[50] Ib., бр. 18 и 19 и Јиречекове напомене, стр. 8 сл. В. и *Јиречек*, Историја Срба I, 247 сл.

[51] Први серски кефалија после освајања Сера био је Михаило Аврамбаки, који је споменут већ у Душновој простагми од априла 1346 (*Соловјев-Мошин*, бр. 10, 3). Према претпоставци коју смо горе изнели, његов наследник би био Орест, око 1350; јуна 1354, видели смо, забележен је као серски кефалија Дука Нестонг; новембра 1360. Димитрије Комнин Евдемонојоан; августа 1365. Радослав Повика-Торник.

Нема сумње да је кефалија било и у другим градовима Серске државе, мада су директни подаци о томе у расположивим документима веома ретки. У акту суда Серске митрополије од октобра 1366. помиње се узгред Георгије, тада већ покојни, који је био кефалија области Јерисоа (ὁ κεφαλατικεύων ἐν τῷ πρὸς τῷ Ἰερησσῷ μέρει).[52] Овај случајни податак заслужује посебну пажњу. Кад је Душан, освојивши источну Македонију и поставши господар Свете Горе, дао светогорским манастирима, на њихово тражење, одређене привилегије, он се обавезао између осталог да неће постављати кефалије у Јерисоу: једна од тачака у којима је његов договор са Светогорцима фиксиран у општој хрисовуљи од новембра 1345. године, предвиђа изричито да се у Јерисоу никад не поставља краљев кефалија него да тај град буде под влашћу свог архијереја и Свете Горе[53]. Ова специјална повластица, дата граду Јерисоу, као епископском средишту Свете Горе, заједно са значајним привилегијама светогорским манастирима, показује да су по правилу свим већим градовима управљали, као владареви представници, кефалије. Тако је један од кефалија које је Душан поставио у освојеној серској области био Рајко, коме је он још као краљ, тј. још крајем 1345. године, упутио простагму као свом дворанину и кефалији Трилисија и Вронда, два града у северном делу тога краја[54]. Најзанимљивије је пак да се ни привилегија, гарантована Јерисоу Душановом општом хрисовуљом, није одржала. Из поменутог серског акта од октобра 1366. види се да је и Јерисо доцније укључен у општи управни систем и, као сваки важнији град, добио свога кефалију.

Функција градског и обласног кефалије најтипичније је обележје провинцијске управе у позновизантијском царству[55]. Прихваћена са освојеним византијским земљама, ова византијска установа постала је основни облик локалне власти у грчким земљама Душановог царства[56], па се природно одржала и у Серској држави. Као владареви представници кефалије су поглавари локалне административне власти. По правилу они управљају градом и околном облашћу, као поменути кефалија Јерисоа, а понекад налазе се на челу два мања града, као кефалија Трилисија и Вронда Рајко. Јединице провинцијске управе биле су дакле малене, као и у самом позновизантијском царству. На територији Солунске теме Теохаридис набраја десет, на територији теме Сереса и Стримона пет катепаникија[57]. Вероватно је да су се затечене византијске административне јединице — катепаникији — одржале у оквиру Серске државе, како у овим тако и у другим њеним областима. Да ли се одржала такође подела у теме, тешко је рећи. Теме се не помињу ни у Душановим ни у доцнијим серским повељама, и може бити

[52] Chil. No 151, 1—4.

[53] *Соловјев-Мошин*, бр. 5, 54.

[54] *Соловјев-Мошин*, бр. 4.

[55] Cf. *Stein*, Untersuchungen 21 sq.

[56] Уп. *Тарановски*, Историја српског права I, 201, сл., III/IV, 145 сл.

[57] Уп. мапе с приближним границама појединих катепаникија у *Theocharidis*, Katepanikia.

да ово ћутање није случајно. Византијски Солун остао је без своје територије, а његова територија под српском влашћу остала је без свога центра.

Спомињући кефалију Јерисоа Георгија, серска повеља из 1366. наводи да је Георгије био брат покојног „каваларија" Станише (τοῦ καβαλλαρίου τοῦ Στανέση ἐκείνου)[58]. Очигледно његов брат Станиша био је истакнутија личност. Према претпоставци коју ми је саопштио М. Динић, а која ми изгледа више него вероватна, реч је о оном Станиши коме је упућена једна грчка простагма са непотпуно очуваним словенским менологеном, а који је имао високу титулу протостратора[59]. Владар који је издао простагму обраћа му се: Οἰκεῖε τῇ βασιλείᾳ μου πρωτοστράτωρ Στάνησα. Станиша је јамачно био Србин, а према томе Србин је био и његов брат, кефалија Јерисоа Георгије. Јасно је такође да је владар који је издао протостратору Станиши простагму потписану словенским менологеном, био српски владар. Чињеница да се Станиша у повељи из 1366. наводи као покојни иде у прилог прилично јаким разлозима на којима Лемерл и Соловјев заснивају мишљење да је ову простагму издао још Душан (а не Угљеша); с друге стране, идентификација протостратора Станише са Станишом споменутим у повељи из Угљешиног времена пре говори против раног датума (око 1348) који они предлажу.

Мада је ова простагма јако оштећена, што онемогућава њено тачније датовање, основна њена садржина је јасна. Она се тиче не само Кутлумушког манастира, у чијем је архиву сачувана, већ свих светогорских манастира и забрањује протостратору Станиши да у својој жупи тражи од манастира дажбине којих је њен издавач те манастире једном за увек ослободио (по свој прилици, како примећују Лемерл и Соловјев, алузија на Душанову општу хрисовуљу из 1345). Према томе, протостатор Станиша је био управитељ неког округа, који се овде означава српским термином „жупа" (ζοῦπα); термин „жупан" (ζουπάνος) чешће се сусреће у грчким повељама српских владара, упоредо са κεφαλή и κεφαλατικεύων[60]. Како је наша простагма издата на грчком, Станишина жупа се свакако налазила у „странама грчке земље", а како се у њој специјално спомиње ποριατικόν, дажбина за прелаз преко реке, биће да се она налазила негде на Струми.

* * *

Податак о кефалији Јерисоа Георгију, који нас је навео на низ важних закључака, доспео је у акт Серске митрополије од октобра 1366. године само због тога што је Георгијев таст, велики примикирије Исарис, водио пред судом Серске митрополије парницу са хиландарским

[58] Chil. Nr. 151, 1. Ова титула западног порекла првобитно се употребљавала за западне ритере у византијској служби, а доцније и за домаћу властелу. Cf. *Stein*, Untersuchungen 31, n. 5.

[59] *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes, Nr. 1, p. 130.

[60] Уп. *Соловјев-Мошин*, индекс s. v. ζουπάνος.

монасима. Овај угледни велможа појављује се, наиме, у поменутом акту суда Серске митрополије не као члан судског колегијума већ као парничар, врло упоран и безобзиран. Његова каријера може се међутим пратити неколико деценија унатраг. Исарис је имао земљишне поседе у источној Македонији, па је после њеног пада под српску власт, прешао, као и толики други велепоседници из македонских крајева, у Душанову службу. На византијском двору имао је титулу епарха[61] и ову титулу задржао је и на двору српског цара: у хрисовуљи Ватопеду од априла 1348. Душан га спомиње као свог дворанина епарха Исариса[62]. У српској

[61] Он се наводи као дворанин византијског цара епарх Георгије Исарис у синодалној повељи од септембра 1350 (MM I, 298) и у простагми Јована V од децембра 1350 (*Dölger*, Facsimiles No 51, где је погрешно речено: vom Dezember 1350 oder wahrscheinlicher 1365). Датуми ових аката не треба да нас буне, јер се оно што се у њима говори о епарху Исарису не односи, ни у једном ни у другом случају, на време у коме су ове повеље издате. У првој реч је о једној ранијој истрази која је била поверена царским дворанима епарху Георгију Исарису, Николи Кавасили и Марку Анђелу Вардалису у вези са старим оптужбама хиландарских калуђера против јеромонаха Нифонта, подигнутим поново када је овај постао светогорски прот, а Нифонт је заузимао положај светогорског прота у првој половини 1347. године (уп. *Мошин*, Светог. протат 91). У простагми од децембра 1350. саопштава се да је цар био наредио својим дворанима епарху Исарису и орфанотрофу Мануилу Хагерису да пронији Димитрија Кокале, такође царевог дворанина, додају једно имање код Рендине, као и неколико других поседа који се ту набрајају а који су се такође налазили на Халкидици. То је и учињено, а сада је Кокала замолио цара да му то потврди својом простагмом. Јасно је да предаја имања на Халкидици по наређењу византијског цара пада још у време пре српског освајања, јер после 1345. није ни могла бити извршена. Биће да је Димитрије Кокала, изгубивши те поседе у међувремену, а сада охрабрен успесима офанзиве Јована Кантакузина у Македонији (1350), сматрао за корисно да добије из Цариграда формалну потврду својих некадашњих права.

[62] *Соловјев-Мошин*, бр. 18, 45. У овој хрисовуљи спомињу се, као дародавци Ватопедског манастира, и други дворани цара Стефана, који се, свакако случајно, не цитирају у доцнијим серским актима (не би био у њима цитиран ни Исарис, да се није парничио са Хиландарцима). Тако његов дворанин кир *Марко Анђео* поклања Ватопеду куће, њиве и винограде у области Зихне. То је јамачно онај исти Марко Анђео који је 1347. године, као дворанин византијског цара, заједно са Георгијем Исарисом и Николом Кавасилом, водио истрагу поводом оптужбе српских монаха против Нифонта (в. претходну прим.). Као и Исарис и он је, дакле, у међувремену (тј. крајем 1347. или почетком 1348. г.) прешао у службу српског цара. И Кавасила се помиње у овој хрисовуљи као један од дародаваца Ватопеда, али њега Душан не назива својим дворанином и, као што се види из других докумената, он је стварно остао у византијској служби. Душанов дворанин *велики хетеријарх Јован Маргарит*, истакнути властелин, дарује манастиру у истој области, у Кесаропољу и Хрисопољу поседе које је имао на основу хрисовуља византијског цара и самог Душана; већ у Душановој хрисовуљи од октобра 1345. спомињу се његови замашни дарови манастиру Јована Претече на Меникејској гори (Guillou, No 39, 61). *Судија фосата Маврофор*, опет дворанин цара Стефана Душана, дарује Ватопедском манастиру куће у Хрисопољу и многобројне поседе у његовој околини, на које такође има царску хрисовуљу. Фокопул, који се овде не назива Душановим дворанином, али се као такав цитира у другим Душановим повељама, дарује куће у самом Серу и млинове, винограде, њиве и друге земље у његовој околини. *Георгије Фокопул* се јавља као Душанов дворанин већ у простагми од априла 1346. (*Соловјев-Мошин*, бр. 10, 1; уп. и бр. 24 са вероватно погрешним датумом); у овој простагми споменут је као Душанов дворанин и кефалија богоспасног града Сера кир Михаило Аврамбаки, први серски кефалија после пада Сера под српску власт; спомињу се овде „и други архонти царства ми". Уп. *Соловјев*, Греч. архонты 275 сл., који се осврће на све поменуте Душанове дворане. Расправљајући о „војном судији" Маврофору, *Соловјев*, н. д. 282 сл.

служби Георгије Исарис је лепо напредовао. На Угљешином двору, двадесетак година доцније, он носи високу титулу великог примикирија, титулу коју у Византији у то време има чувени царев зет Јован Палеолог, брат великог стротопедарха Алексија. Јован Палеолог је велики примикирије на двору византијског цара у Цариграду, а Георгије Исарис велики примикирије на двору српског деспота у Серу[63]. Октобра 1366. велики примикирије Исарис се парничио пред судом Серске митрополије са Хиландаром због неких вредности које је његов покојни зет, бивши кефалија Јерисоа Георгије Станиша, био предао српском светогорском

изражава мишљење да је овај грчки властелин пришао Душану више година пре тога, јер га цар Јован V у својој хрисовуљи од новембра 1344 (Phil. No 8, 23 и 36) назива „неверним" Маврофором (ὁ ἄπιστος Μαυρόφορος) и предаје његове поседе Јовану Хумну. Међутим, неверство о коме је реч састојало се свакако у томе што се у византијском грађанском рату Маврофор определио за Кантакузина. Није ми познат ни један византијски документ који би прелаз локалне властеле у службу Душанову квалификовао као неверство. Сигурно је да су сви Душанови дворани, набројани у ватопедској хрисовуљи, прешли у његову службу после освајања источне Македоније. Све су то грчки аристократи који имају поседе у источној Македонији и који их задржавају под српском влашћу, па од њих понешто прилажу и манастирима, следећи пример свог новог господара.

[63] Један од списа Макарија Хумна, које је издао *V. Laurent*, Ecrits spirituels inédits de Macaire Choumnos († c. 1382), fondateur de la „Nea Moni" à Thessalonique, Ἑλληνικά 14 (1955) p. 68, 1. 260, помиње τὸν μέγαν πριμμικήριον τὸν Ἴσαριν: Макарије подсећа монахе Новог манастира у Солуну, који је основао, да им је често говорио о пријатељству и искреној љубави коју гаји према Исарису. У својим ученим излагањима о Макарију Хумну и његовим списима Лоран се, у вези са овим податком, осврће и на личност великог примикирија Исариса, па се пита да није Исарис био велики примикирије у српској служби, али је, изгледа, склон да на ово питање да негативан одговор: cf. *Laurent*, op. cit. 49 sq. и Une nouvelle fondation monastique des Choumnos: la Nea Moni de Thessalonique, REB 13 (1955) 144 sq. Уп такође *R. Guilland*, Le Primicier 156. Лоран не објашњава зашто би Исарис, ако је био велики примикирије византијског цара, изнео свој спор са Хиландарцима пред деспота Јована Угљешу и суд Серске митрополије. Уз то је и чињеница да је Исарис још 1348. био Душанов дворанин (идентичност великог примикирија Исариса с епархом Исарисом Лоран не доводи у питање, као што је не доводи у питање ни Гилан). Међутим, *Laurent*, Ἑλληνικά 14 (1955) 49, n. 3 каже да сумња да је Исарис икада био у Душановој служби („Je doute toutefois que ce dignitaire ait jamais été au service d'Etienne Dušan"). Али ту нема шта да се сумња или да се не сумња, јер се у Душановој хрисовуљи Ватопеду од априла 1348, као што смо малочас напоменули, Исарис наводи изричито као Душанов дворанин: ὁ οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου ἔπαρχος ὁ Ἴσαρις. О неоспорној аутентичности ове хрисовуље в. *Dölger*, Schatzk. No 125, p. 337, и нашу напомену стр. 39, прим. 88). И тако нема потребе ни да се расправља о томе да ли је Исарис могао бити велики примикирије истовремено са Алексијем, доцнијим великим стратопедархом, одн. његовим братом Јованом, који је имао ово достојанство у Византији од 1358. па све до своје смрти после 1386 (*Guilland*, op. cit. 156 мисли да је то сасвим могуће, *Laurent*, Ἑλληνικά 14, 1955, 50, мисли да је то немогуће, али у REB 13, 1955, 115, n. 3, нагиње изгледа супротном мишљењу). Топлину са којом Макарије Хумн говори о Исарису, Лоран објашњава претпоставком да га је Исарис нечим задужио када је био епарх града Солуна. У ствари, достојанство епарха које је Исарис имао у своје време — и на византијском и на српском двору — чисто је титуларног карактера, што уосталом не искључује да је Исарис Хумна нечим задужио. Карактеристично је у сваком случају да Макарије Хумн тако пријатељски говори о Исарису, и поред тога што је овај прешао на српску страну, и да га спомиње са титулом великог примикирија, коју је Исарис добио од Срба. То нас подсећа на ласкаве речи, пуне поштовања и признања, које је један други Солуњанин, Димитрије Кавасила, изговорио о Угљешином миленику Никити Педијасиму (в. стр. 85—86).

манастиру. Исарис је изгубио парницу и суд га је оштро одбио забранивши му да поново покреће ствар, пошто се показало да је тестамент његовог покојног зета, који је он поднео као доказ својих права, био фалсификован[64].

Исарисов зет по кћери Георгије Станиша био је, као што смо већ напоменули, свакако Србин. Синови тог византијског аристократе звали су се међутим Михаило Анђео Исарис и Теодор Комнин Исарис, били су дакле у женидбеним везама са породицама везаним за старе царске династије. Сазнајемо за њих из једног доцнијег акта, јер је спор који је Исарис тако неславно изгубио, касније — свакако после 1371 — ипак обновљен, па су се 1374. године, већ после Исарисове смрти, његова удовица и синови нагодили са Хиландарцима и добили од њих двесто дуката[65]. Исарис се уосталом и даље пео по хијерархијској лествици дворских достојанстава и, као што видимо из тог акта, завршио је живот као велики контоставл; биће да је ову нову почаст добио од византијске власти после пропасти Угљешине државе и насталих промена у Серу, које су вероватно омогућиле и обнављање старог спора[66].

Кроз једну парницу упознајемо ближе и другог једног угледног велможу Серске државе, великог доместика Алексија Раула. Његови преци, некада западног порекла, играли су у Византијском Царству већ неколико векова видну улогу и заузимали високе положаје. Крупни велепоседник у области Зихне, Алексије Раул, пришао је Душану и вероватно је од њега добио и своју високу титулу[67]. Ову титулу, једну од највиших у хијерархији византијских достојанстава,[68] Алексије Раул је задржао и у Серској држави. Он се дуго и жестоко парничио са својим пријатељем, дворанином византијског цара паниперсевастом Стефаном Калотетом, и захваљујући томе ми га срећемо у повељи васељенског судије Ромеја Дермокаита од јула 1366. године[69]. Одмерени, званично суви извештај ове веома занимљиве повеље, на коју ћемо се још вратити, даје доста драстичну слику о окрутности и овог великаша,

[64] Chil. No 151.

[65] Chil. No 154 од априла 1374. Исарисова удовица потписује акт овако: Ξένη μοναχὶ υ μεγάλη κοτοστάβλησα ἡ Ὑσαρίνα. Не до те мере, али врло неписмени су и потписи њених синова. Ни они не знају тачно да потпишу своје име.

[66] Очигледно велики контоставл има у ово време виши ранг од великог примикирија, док је према Кодину редослед био обрнут. Познато је међутим, и добро се види и из самог Кодина, да ред у хијерархији титула није био увек исти и да су га владари мењали по свом нахођењу. Уп. и *R. Guilland,* Le grand domesticat 63 sq.

[67] Cf. *Guillou,* No 25. Према овој простагми, вољени дворанин царев велики доместик Алексије Раул поклонио је једном метоху манастира Јована Продрома на Менikejској гори земљу у области Зихне. На његову молбу цар потврђује тај дар својом простагмом. У чланку Alexios Raul, 340 sq. указао сам на то да ову простагму, супротно дотадашњем гледишту, није издао Андроник III у времену од 1329 — 1341. него Душан после 1345. године и да је велики доместик Алексије Раул о коме је у њој реч идентичан са великим доместиком Србије Раулом из Зихне у повељи васељенског судије Ромеја Дермокаита из 1366. године (в. прим. 69).

[68] Према Кодину, титула великог доместика следи непосредно иза титуле деспота, севастократора и кесара, које се дају по правилу само члановима династије.

[69] Изд. *Мошин,* Акти 155 сл.

иза кога, истина, не заостаје ни његов исто толико угледни противник, нити славни царев зет велики примикирије Јован, који је такође имао удела у овој немилој афери. Како било, Алексије Раул уживао је висок углед и у Душановом царству и у Серској држави. На то указује његова висока титула и чињеница да га Душан назива својим вољеним (πεφιλημένος) дворанином, што је доста неуобичајено: у византијским царским повељама епитет „вољени" (обично περιπόθητος) даје се по правилу само царевим рођацима.

На примеру Исарисовом упознали смо грчког аристократа који је, пришавши Душану, у почетку задржао своју доста скромну титулу, а затим се у његовој служби и на серском двору постепено попео до врло високих достојанстава. Алексије Раул је добио од цара Стефана, изгледа, одмах готово највишу могућу титулу и задржао је у Серској држави, до њених последњих година, ако не и до њеног краја.

* * *

Личностима које су прошле пред нама исцрпљује се број великодостојника Серске државе, дворана деспине и деспота Србије, који су нам данас познати по имену. На примеру овог сразмерно малог броја добијамо ипак доста јасну слику о карактеру серског двора и његовом изразито византијском изгледу. Упознали смо се са серским кефалијама и васељенским судијама, са велможама који носе почасне титуле великог папије, великог чауша, великог доместика, великог примикирија. Нема сумње да је у Серској држави било и других достојанстава, уобичајених у тадашњој Византији. У актима из ранијег времена, из Душановог доба, срели смо и великог хетеријарха, епарха и судију фосата[70]. Наглашавали смо више пута колико су наша обавештења непотпуна: углавном зависи од случаја да ли је нека личност оставила трага у сачуваној изворној грађи. Ни наш најсадржајнији извор, грађа суда Серске митрополије, не пружа много имена. Јасно је уосталом да се достојанственици Серске државе нису сви стално бавили у престоници и већ због тога нису сви ни присуствовали расправама престоничког суда. Не спомињу се међу члановима судског колегијума, у малобројним актима који су сачувани, ни велики доместик Раул ни велики примикирије Исарис, два највиша достојанственика Серске државе које смо упознали. Не спомиње се у актима Серске митрополије из времена царице Јелене ни сам Угљеша, мада је јамачно био најистакнутија личност тадашње Серске државе.

Релативно малобројна, али врло инструктивна обавештења серских докумената несумњиво доказују да је на серском двору постојао исти систем достојанстава као и у тадашњем Византијском Царству. По цариградском узору створен је на Душановом двору а затим на двору Серске државе хијерархијски ред почасних титула, па су дворани деспота и

[70] В. стр. 96 и прим. 62. Поред виших достојанственика, царевих дворана, у низу грчких повеља из Душановог времена сусрећу се, као сведоци, чиновници и племићи са скромним титулама или само са ознаком „кир". В. нпр. Chil. No 143, 52 од марта 1355. и No 144. 24 од јуна 1355. Уп. *Соловьев*, Греч. архонты 284 сл.

деспине Србије пролазили кроз исте ступњеве исте хијерархијске лествице као и дворани византијских царева. Било је византијских и српских великих доместика, византијских и српских великих примикирија итд.

Како у самој Византији тога времена, тако и у Серској држави ови називи имају претежно почасни карактер. То нису функције већ титуле. Познато је да су се у Византији многе функције током времена претвориле у почасне титуле, те су сасвим природно као титуле прихваћене и у Српском царству и Серској држави. Разуме се, кефалије имају своје одређене функције, исте које имају и кефалије у византијским градовима. Имају их и васељенске судије. Али се разуме исто тако да велики доместик Србије Раул није био врховни заповедник Душанових, односно Угљешиних оружаних снага, да Исарис као епарх није био префект града итд. То су дворски достојанственици и чланови серског сената. Титуле које им се додељују одређују њихов ранг у хијерархији дворских достојанстава, али не и њихове стварне функције. Сталних функција они по правилу и немају, као што их немају више ни носиоци истих титула у тадашњој Византији. Они извршавају задатке које им владар повери, на првом месту задатке војне природе, примарне задатке властеле у феудалној држави.

Како међу Душановим, тако и међу Јелениним и Угљешиним великанима видимо угледне Грке. О улози представника грчког племства у Серској држави није се још посебно расправљало, али се више пута претресала њихова улога у Душановом царству. Закључци најпозванијих старијих стручњака били су врло различити, па чак и супротни. Флорински је дошао до уверења да је у јужним областима Душановог царства целокупна управа остала у рукама локалне грчке аристократије, која је задржала своје раније положаје[71]. Ово уверење заснивало се пре свега на документима Меникејског манастира Јована Претече. Међутим, Флорински је доцније сам утврдио да меникејске повеље приписане Душану у ствари знатним делом потичу од византијских царева Андроника II и Андроника III[72]. Доцнија истраживања доказала су то за још већи број меникејских исправа[73]. Насупрот Флоринском, Јиречек је сматрао да „међу чиновницима Стефана Душана Грци беху велики изузетак", мислећи при томе свакако на више и највише чиновнике. „Нова влада, каже Јиречек, истиснула је из свих градова грчку странку."[74] Ни ово гледиште неће се моћи одржати. Извесна ограничења унела је већ расправа А. Соловјева о грчким архонтима у Српском царству, коју смо више пута цитирали. Тачно је и ван сумње

---

[71] *Флоринский*, Южные славяне 112 сл.

[72] Т. *Флоринский*, Памятники законодательной деятельности Душана, Киев 1888, 121 сл.

[73] Cf. *A. Soloviev*, Les diplômes grecs de Menoikeon attribués aux souverains byzantins et serbes, Byz. 9 (1934) 297—325 и Encore un recueil de diplômes grecs de Menoikeon, ib. 11 (1936) 59—80; *St. Kyriakidis*, Τὰ χρυσόβουλλα τῆς περὶ τὰς Σέρρας μονῆς τοῦ Προδρόμου, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου (1935) 529—44; *F. Dölger*, Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bie Serrai, S. B. der Bayer. Akad. d. Wiss., Philos.-hist. Abt. 1935, и ново критично издање A. *Guillou*, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955.

[74] Јиречек, Историја Срба I, 221.

да је у освојеним градовима противничка странка била сузбијана, али нису сви Грци припадали противничкој странци. Добро је познато — и наше истраживање је то јасно показало — да су се многи грчки архонти ставили у службу нове владе. Међу највишим достојанственицима Серске државе које смо упознали има више Грка него Срба. Ова чињеница заслужује пажњу, мада то не значи да је однос био управо онакав какав се одражава у расположивим документима. Сетимо се речи византијског великаша Димитрија Кавасиле који је Угљешиног сарадника Никиту Педијасима називао дивним и мудрим Ромејем. Значи, Угљешини сарадници нису били сви Ромеји. Рекло би се, штавише, да би се из наведених речи могло закључити да они то по правилу нису били, бар на најодговорнијим положајима. Упознали смо кефалију Сера Радослава Површу-Торника, брата Душановог логотета Ђурђа, који је после 1360. постављен за кефалију престонице Серске државе и који се на грчком акту Серске митрополије од августа 1365. потписао словенски. Наишли смо и на кефалију Јерисоа Георгија Станишу у акту од октобра 1366. Споменули смо већ и кефалију из серске области са несумњиво словенским именом Рајко, коме Стефан Душан, још као краљ, тј. још крајем 1345. године, упућује простагму ословљавајући га: Οἰκεῖέ μου 'Ράϊκο, κεφαλὴ Τριλισίου καὶ Βροντοῦς[75].

Према томе, мишљење да су положај градских кефалија у Српском царству увек заузимали Грци није тачно[76]. Напротив, врло је карактеристично да Душан непосредно после заузећа Сера доводи на положај кефалије у градовима серске области Србина Рајка. Исто тако је значајно да и на положај кафелије у самом Серу, који у Душаново време остаје у рукама Грка, у Серској држави, после 1360, долази Србин Радослав, тако да ова у суштини најважнија функција у управи Серске државе прелази у српске руке. То је утолико упадљивије што се на вишим дворским положајима и даље јављају махом Грци. Ослањајући се на оно што се види из наше истина врло непотпуне изворне грађе, не могу да одолим утиску да су руководеће функције у државној управи најрадије повераване представницима српске властеле, да ова тенденција временом јача и постаје у Серској држави још изразитија, док грчки архонти и даље заузимају високе, али најчешће почасне дворске положаје.

---

[75] *Соловјев-Мошин*, бр. 4, 1. У једном приватном акту од априла 1355. спомиње се у Зихни кефалија кир Михаило (Chil. No 143, 54). О његовој народности не може се ништа закључити јер црквена имена не дају за то основа. Не даје за то основа ни честица „кир", јер мишљење да се она употребљава само за Грке није оправдано. Она се додаје нпр. и серском кефалији Радославу.

[76] Ово мишљење изнео је *Соловьев*, Греч. архонты 285, нарочито категорички у француском резимеу, ib. 286. Оно је прихваћено и од других стручњака, cf. *Lemerle*, Juge général 312. *Соловјев*, Душан у Серезу, 473 као да опозива ово мишљење кад каже да је Душан „за кефалије постављао и Грке и Србе — кир Михаила Аврамбаку, логофетова брата Радослава Повичу, ученог историчара Дуку Нестонга којег је 1354. г. послао као поклисара папи у Авињон", али ни то није тачно, јер је Радослав постао серски кефалија тек у време између 1360. и 1365. године. Душан је несумњиво постављао за кефалије Србе, као што то показује пример Рајка. Али све кефалије Сера које познајемо из Душановог времена, били су још Грци.

Ови грчки архонти махом потичу из редова највише локалне аристократије. Неки се диче родбинским или женидбеним везама са царским династијама Комнина, Анђела и Палеолога. То су крупни велепоседници, и где год има о томе података, види се да се њихове земље налазе у Македонији. Ступајући у службу српског владара, они задржавају или чак повећавају своје поседе, задржавају и своје титуле, ако не добијају од свог новог господара и још виша достојанства. Они се придружују победничкој српској властели и деле с њом плодове њене победе на рачун оних својих сународника који остају на супротној страни и губе своје поседе у освојеним крајевима. А продревши у горњи слој српско-грчког царства, остају на врху и у Серској држави.

Нема сумње да је на серском двору било много више веледостојника Грка но што их налазимо у сачуваним документима. Сигурно је исто тако да је било и више достојанственика из редова српске властеле чија су имена остала незабележена у документима. Треба уз то још једном подвући да се народност оних лица која се у документима цитирају не може увек сигурно одредити. При њеном одређивању полазимо углавном од њихових имена, а ако су сачувани њихови потписи, и од тога да ли су ти потписи грчки или словенски. Ни један ни други критериј није сасвим сигуран. Словенско име свакако је доказ словенског порекла, али грчко име, па чак и презиме не доказује увек припадност грчкој народности. Ступајући у женидбене везе са грчким породицама, угледни људи радо примају звучна византијска презимена. Онај ко на грчком документу ставља словенски потпис, очигледно је Словен, али онај ко га потписује грчки, не мора да буде Грк. Видећемо да је, на пример, светогорски прот Србин Доротеј у ранијим годинама своје управе потписивао акте протата грчки, а у доцнијим годинама српски (в. стр. 109, нап. 27). Па и сам Душан је своје грчке повеље потписивао понекад српски, али већином грчки. Од четири сачуване Угљешине грчке повеље, само једна је потписана српски. Синиша се потписивао увек грчки.

Неоспорно је да је у администрацији и судовима Серске државе грчки језик сасвим доминирао, и према томе се и чиновнички апарат у надлештвима највећим делом састојао од Грка. Међутим, како је Угљеша издавао повеље и на српском, он је морао имати и српску канцеларију у којој су те повеље састављали и писали српски чиновници. Тако је нпр. његову повељу манастиру св. Арханђела код Габрова од маја 1369. писао, „повелѣниемь господина ми деспота Углеша", неки Θωδωрь[77]. Хрисовуљу од јануара 1366. писао је дијак Меликем, а као „милостник" појављује се у овом документу војвода Жутко, за кога ништа не знамо из наше претежно грчке грађе[78].

[77] Ross. No 29, стр. 370.

[78] *Новаковић*, Зак. спом. 510. Одговарајућу хрисовуљу Вукашинову писао је, повелѣниемь господина краља, Косањ, а „милостник" јој је био прилепски кефалија Милош. Ib. 509. — Има и других примера да се у српским повељама „интервенти" спомињу као „милосници"; у византијским повељама њихова имена се наводе са формулом διά. О овој формули *Dölger*, Facsimiles, Sp. 7 и BZ 27 (1927) 295 и 28 (1928) 340 sq.

Серска држава наслањала се на византијске традиције и у свему се угледала на византијске узоре. Наше истраживање показало је колико су јаке и многоструке биле њене везе са Византијским Царством. Али то не значи нимало да у „странама грчке земље" под српском влашћу нису наступиле битне промене. Још нико није ратовао и освајао да би у освојеним областима све остало онако како је било.

Душанов законик (чл. 39) гарантује земљишне поседе властели и властеличићима свога царства, и то како Србима тако и Грцима. Но ова одредба одражава положај после већ насталих промена. Права оних грчких архоната који су прихватили Душанову власт морала су, наравно, да буду обезбеђена. Али пре свега морали су да буду задовољени интереси његових сарадника и саратника, представника српске властеле. Стварни покретачи освајачких ратова против Византије, они су пожњели плодове победе, дошли до нових положаја и нових поседа. Правни ред и управни систем који се био формирао под византијском влашћу, остао је непромењен, али су се на челу управе појавили нови људи из редова српске властеле, и световне и духовне[79].

[79] Уп. *Г. Острогорски*, Душан и његова властела у борби са Византијом, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, I, Београд 1951, 79 сл.

V

СЕРСКА МИТРОПОЛИЈА И СВЕТА ГОРА ПОД СРПСКОМ ВЛАШЋУ

Документи суда Серске митрополије који, приказујући рад овог мешовитог црквено-државног суда, бацају светлост на односе у Серској држави, обавештавају природно и о организацији управе у самој митрополији. Прилике у црквеној управи веома су важне за упознавање карактера Серске државе, односа врховне власти према цркви, као и улоге српског и грчког елемента у црквеном руководству. Избијање српске властеле на руководеће положаје у црквеној управи много је изразитије него у државном апарату, бар у самој престоници државе, Серу, и главном њеном духовном центру, Светој Гори.

Већ на акту суда Серске митрополије од октобра 1348, најстаријој сачуваној пресуди тог суда из времена српске власти, испод грчког текста судске одлуке налази се српски потпис председника суда митрополита Јакова[1]. То је чувени Јаков, истакнута фигура српске црквене и културне историје тога времена, Душанов лични пријатељ, први игуман његове задужбине — манастира св. Арханђела код Призрена[2]. Према томе, ускоро, а може бити и непосредно после пада Сера, Душан је довео за серског митрополита свога старог пријатеља и сарадника у кога је могао имати поверење[3]. Овај образовани и енергични представник српске цркве остао је на положају серског митрополита и после Душанове смрти кад је Сер постао престоница посебне државе и кад је његов значај као црквеног центра постао још већи. За време владе царице

---

[1] Kutl. No 21.

[2] Уп. *Ст. Станоевич*, Серский митрополит Иаков, Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 95 сл. *Ђ. Сп. Радојичић*, Јаков серски, књигољубац и песник српски XIV века, Летопис МС 390 (1962) 327 сл. (прештампано у Творци и дела старе српске књижевности, Титоград 1963, 125 сл.).

[3] У простагми краља Стефана Душана кефалији Трилисија и Вронда Рајку, издатој првих месеци после заузећа Сера, спомиње се Кипријан, ἐπίσκοπος Φερεμῶν (*Соловјев-Мошин*, бр. 4, 3 и 12 = *Guillou*, *No* 37,2 и 8). *Soulis*, City of Serres 375 сматра да је овај Кипријан био епископ Сера и Јаковљев претходник. Ова идентификација није оправдана. Реч је о епископском граду на горњој Бистрици који је потпадао под митрополију Мелника. Уп. акт истог феремског епископа Кипријана из 1333. и акт митрополита Мелника Митрофана: *Guillou*, No 30 и 33; в. такође напомену издавача (стр. 100) и карту (стр. 6).

Јелене, са којом је такође био везан старим пријатељством,[4] Јаков и даље руководи Серском митрополијом, председава њеном суду и потписује, увек на српском, његове одлуке, све до новембра 1360[5]. Вероватно је Јаков умро ускоро после тога. Њега је наследио Сава, такође Србин. Као и његов претходник, и Сава је српски потписивао грчка акта своје митрополије. Попевши се на серску столицу за време царице Јелене, Сава је остао на свом положају и под Јованом Угљешом[6]. Следећи серски митрополит који нам је познат, Теодосије, опет је Србин. Занимљиво је да је овај последњи серски митрополит Србин задржао свој положај више година после маричке катастрофе и успостављања византијске власти у Серу. Сачуван је само његов акт од августа 1375. године, и овај акт, издат под византијском влашћу, Теодосије потписује српски[7]. Према томе, најдоцније од 1348. године и кроз цело време постојања српске власти у Серу на челу Серске митрополије налазе се Срби. Каже се да је митрополитов клир остао грчки, а да су само митрополити били Срби[8]. Међутим, ово „само" политички је решавало све.

Митрополитов клир је посебно тело које се састоји од сталних митрополитових службеника. Ово тело, од давнине познато у Византији, сачувало је своју структуру у српском Серу без битних промена. Чланови митрополитовог клира су и овде на првом месту његов економ, сакеларије, хартофилакс одн. скевофилакс, начелник сакелија, протекдик или дикеј и протонотар[9]. Овај стални кадар митрополитових службеника

---

[4] В. повељу Стефана Душана из 1352/3: *Новаковић*, Зак. спом. 701. Уп. *Станоевич*, н. д. 96 сл.

[5] Chil. No 140 (окт. 1353) и 146 (нов. 1360); Zogr. No 39 (јуна 1357); Esph. No 17 (дец. 1359). На овој последњој повељи издавачи зачудо наводе грчки потпис: ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Σερρῶν Ἰάκωβος, позивајући се при томе на фотографије Севастијанова и на издање *Флоринског*, Афонские акты 87—88; међутим, *Флоринский*, н. д. даје словенски потпис: смѣрени митрополить Сѣрскы Иаковь, а на стр. 50. и наглашава: „подпись по славянски вязью".

[6] Esph. No 18 (авг. 1365) и Chil. No 151 (окт. 1366). На првој повељи, сачуваној у препису, његов потпис је преведен на грчки, али је и додато: μὲ σλαβωνικὰ γράμματα ὑπογεγραμμένος. *Мошин-Пурковић*, Хил. игумани 83 идентификују серског митрополита Саву са доцнијим хиландарским игуманом Савом. Знају чак да је митрополит Сава морао да напусти свој положај, и то „као Србин, као претставник Душанове политике", јер је после Угљешиновог измирења са цариградском црквом „завладао други курс верске политике" (колико је ова тврдња далека од историјске стварности, видеће се из нашег даљег излагања). *Soulis*, City of Serres 376 прихвата ову идентификацију, а *Радојичић*, Развојни лук 159 сл. не само прихвата већ и развија даље све ове комбинације. Морам да кажем да ми ни сама идентификација не изгледа нимало убедљива. Митрополит Сава се спомиње, видели смо, 1365. и 1366. године, док се хиландарски игуман Сава јавља тек од 1380 (в. *Мошин-Пурковић*, н. д. 81 сл.), а ради се о имену врло честом у српској духовној средини.

[7] Kutl. No 33, 85. Пошто се Сава после октобра 1366. не спомиње, не може се утврдити када га је Теодосије наследио, и да ли је био његов непосредни наследник, али је сигурно у сваком случају да је Теодосије постављен за серског митрополита још за време српске власти. О Теодосију в. напомене *Радојичића*, Развојни лук 159 сл. Под утицајем комбинација о којима је била реч у претходној примедби, Радојичић претпоставља да је Теодосије био Бугарин.

[8] Уп. *Соловјев*, Судије и суд 155.

[9] Cf. *Beck*, Kirche 101 ff. *Соловјев*, Судије и суд 149 сл.

састоји се већим делом од свештених лица, али делом и од световњака. То су у ствари функционери митрополије који воде све њене послове, нарочито и судске. Они се јављају стално и углавном истим редом у судским актима митрополије које састављају и чије одлуке оверавају својим потписима. Ови потписи показују велику сталност њиховог службовања. Многи остају на својим положајима дуги низ година. Нарочито то важи за световне службенике. Њихова презимена откривају уз то да се неки од њих налазе у међусобном сродству. Представници извесних породица чврсто држе своје утицајне и уносне положаје[10].

Реч је, разуме се, о локалним грчким породицама. Иза словенских потписа митрополита чланови његова клираређају своје грчке потписе. Међутим, чак и у овај затворени и првобитно искључиво грчки круг митрополитових сарадника почињу временом да продиру Словени. Око 1365. један Србин постаје дикеј митрополије, тј. правни саветник и секретар митрополитов, његова десна рука. У акту Серске митрополије од августа те године, сачуваном у препису, његов потпис се наводи у преводу: ὁ δικαῖος τῆς μητροπόλεως Νικόλαος Ἐλεήμων, али се и напомиње да је у оригиналу писан словенски.[11] Разуме се, он се у ствари није звао овако. На оригиналном акту од октобра наредне године он се потписује: дикеистіе митрополіе сѣрскіе Николаіе Мильць[12]. То је, дакле, његово право име, које је преписивач акта од августа 1365. наивно превео са ἐλεήμων (милостиви).

Слична тела постојала су и при другим митрополијама Серске државе. О томе сведоче подаци које имамо нарочито за митрополије у Зихни, Мелнику, Јежеву и Кесаропољу[13]. Међутим, дубљег увида у односе у овим митрополијама расположиви подаци не дају. Свакако су, као у Серу, и у низу других градова грчки митрополити били замењени Србима. Позната жалба Данилова настављача на то да је Душан одагнао митрополите Цариградске патријаршије из градова своје области, наводи на закључак да је руководство прешло из грчких у српске руке у већини црквених центара, бар у већини митрополија. Али не бисмо смели да то тврдимо поуздано, јер директних доказа за то нема. Најмање смемо да тврдимо да је до смене црквене власти дошло у свим освојеним градовима, мада је ово мишљење у нашој историографији распрострањено и мада га је Јиречек врло категорички заступао.[14]. Видели смо да су многи световни грчки архонти остали на освојеној територији у служби српског цара, који их је радо прихватао, па и богато награђивао. Не знам због чега бисмо претпоставили да је ње-

[10] В. нпр. економа Манојла Кувараса 1348, 1353, 1357. и 1360. године и протекдика, одн. скевофилакса Николу Кувараса 1353. и 1357; скевофилакса Сергија Синадина 1348. и 1353. и протонотара Јована Синадина 1357. и 1360 (све су то лаици): Kutl. No 21, Chil. No No 140 и 146; Zogr. No 39.

[11] Esph. No 18. Преведен је и потпис самог митрополита Саве, такође са напоменом да је писан словенски (в. прим. 6).

[12] Chil. No 151, 135. На првом месту (l. 126) потпис митрополита Саве: смѣрени митрополитъ сѣрски Сава.

[13] Ове податке брижљиво је прикупио *Соловјев*, Судије и суд 153 сл.

[14] *Јиречек*, Историја Срба II, 222: „Митрополити цариградске патријаршије беху одасвуд протерани и на њихово место постављени српски епископи."

гова политика према грчким црквеним достојанственицима била друкчија или чак и супротна. Сетимо се само познате Филотејеве приче о томе како је Душан за време свог боравка на Светој Гори упорно настојао да придобије за себе Григорија Паламу, који, постављен за солунског митрополита, није могао да уђе у зилотски Солун, и да му је нудио „и градове и цркве и земље, набрајајући годишње приходе и богатства која би из тога проистекла"[15]. Сетимо се и његовог више него предусретљивог става према светогорским и другим грчким манастирима.

Насупрот Јиречековом гледишту о протеривању свих грчких митрополита са освојене територије, већ је Мошин указао на неколико црквених поглавара са територије Душанова царства и Серске државе који су по свој прилици били Грци. На актима од марта и априла 1355. налазе се грчки потписи митрополита Зихне Софронија, а на акту од јуна исте године грчки потпис митрополита Мелника Кирила[16]. Један акт од јуна 1357. има на првом месту словенски потпис серског митрополита Јакова, а иза њега грчки потпис потчињеног му епископа Кесаропоља Јеротеја.[17]. Да ли се епископ Јежева и Стефанијане Матија стварно грчки потписао на есфигменском акту од фебруара 1358, није сасвим сигурно[18]. Али је сасвим сигурно да је Грк био епископ Јерисоа Давид из доба Јована Угљеше, о коме ће бити још говора у вези са приликама на Светој Гори. Као што видимо, подаци у документима о митрополитима и епископима Грцима из времена српске власти оскудни су, а њихова доказна снага је само релативна, јер су се и Срби понекад потписивали грчки; али су исто тако оскудни и документарни подаци за митрополите Србе, сем за митрополите самог Сера.

* * *

Обилнијом грађом располажемо само за Свету Гору. Ова значајна и врло занимљива грађа даје стварно известан увид у прилике на Светој Гори у доба српске власти и доста јасно одражава промене које су настале на Атосу његовим укључењем у Српско царство и Серску државу.

---

[15] P. G. 151, col. 614 CD. Cf. *J. Meyendorff*, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris 1959, p. 137. И поред свог панегиричког одушевљења према вођи исихаста, ова прича патријарха Филотеја заслужује пажњу. Свакако Палама није био једини грчки прелат кога је Душан желео да придобије, мада је сигурно да му је до Паламине сарадње било нарочито стало, не због своје наводне наклоности према исихазму већ због Паламиног угледа.

[16] Chil. No No 142, 70; 143, 67; 144, 45 (сви су ови документи сачувани у оригиналу). Уп. *Мошин*, Патр. Калист 196.

[17] Zogr. No 39, 50. Уп. и No 42, 27. *Мошин*, Патр. Калист 197.

[18] Тај потпис налази се на акту Esph. No 16, 49. Међутим, на наредном акту збирке есфигменских повеља штампан је грчки и потпис серског митрополита Јакова (Esph. No 17), мада је Јаков, који се увек потписивао српски, у ствари, као што смо видели (в. прим. 5), и овај акт потписао српски.

Разуме се, то треба нарочито нагласити, ове промене не задиру у сам начин светогорског живота, ни у његов основни ред. Не само монашки живот као такав остаје у свему веран својим традицијама него и цео управни систем, у појединим манастирима као и у централном светогорском савету, чврсто се држи старodревних правила и ни у чему од њих не одступа. У својој суштини све остаје византијско. Уосталом, све ће овде остати византијско и под турском влашћу, а и у модерном свету до дан-данас.

Промене које наступају одражавају се пре свега у саставу светогорске управе и улози коју игра српски елеменат, коме сами догађаји и подршка државне власти осигуравају ново место у животу Свете Горе. Срби почињу да избијају на врх светогорске управе и да долазе на положај прота, председника централног светогорског савета — протата. На овом положају видимо већ маја 1348. Хиландарца Антонија[19]. Једна повеља од овог датума има потпис прота Антонија писан словенским словима, док је сама повеља наравно писана грчки, као и сви светогорски документи. Прота Антонија В. Мошин убедљиво идентификује са хиландарским старцем Антонијем који је дуги низ година, све до 1348, управљао хиландарским пиргом.[20]. Нема сумње да је Антоније постао светогорски прот још у времену кад се Душан — од августа 1347. па изгледа све до априла 1348 — бавио на Светој Гори[21]. Словенски потпис прота Антонија налази се и на једној повељи издатој око 1350. године, испред низа грчких потписа представника појединих светогорских манастира[22]. Међутим, управа овог првог прота Србина, који је дошао на свој положај у врло поодмаклим годинама, није трајала дуго[23]. После њега — не знамо тачно од када јер су наша обавештења врло фрагментарна и хронолошки често несигурна — положај светогорског прота заузимао је Грк Теодосије, бивши игуман Алипијског

---

[19] Zogr. No 38, 62. Уп. врло користан списак светогорских прота код *Мошина*' Светог. протат 91. В. сада и списак који је недавно дао *Darrouzès*, Liste des Prôtes 427 sq. С овим изврсно израђеним списком упознао сам се кад је ово поглавље мога рада било већ завршено.

[20] Уп. *Мошин-Пурковић*, Хил. игумани 62, прим. 265.

[21] О времену Душановог боравка на Светој Гори уп. *Мошин*, Житие Исаии 136 и Патр. Калист 197.

[22] Kutl. No 23, 32.

[23] *Мошин*, Светог. протат 91 и Патр. Калист 194 претпоставља да је Србин био и прот Арсеније 1347. године, али ја за ову претпоставку не видим довољно основа. Потпис прота Арсенија — на грчком језику — наведен је, и то само у једном од два постојећа преписа, у хиландарском акту од децембра 1347 (Chil. No 135, прим. уз ред 43). Арсеније се помиње још само, као покојни, у повељи патријарха Калиста (MM I, 376), свакако из његовог првог патријарховања (1350—1353). *Darrouzès*, Liste des Prôtes 427 ставља прота Арсенија у 1350. годину уз знак питања, подвлачећи да је његов потпис на поменутом хиландарском акту врло сумњив.

манастира[24]. Њега је заменио — свакако за кратко време — Силван[25], јер се Теодосије поново вратио на свој положај, али ни овог пута није га дуго задржао[26].

Међутим, најкасније 1356. године управу Свете Горе преузео је Србин Доротеј, који је остао на челу протата најмање десет година[27]. Његов наследник Сава био је такође Србин и изгледа да је руководио

[24] Теодосије је споменут као светогорски прот у априлу 1353 (*Eustratiadis*, Ἑλληνικά 2, 1929, 377) и у једној повељи патријарха Калиста без датума (M M I, 375—79) која вероватно пада у време првог Калистовог патријарховања (1350—1353); према *Мошину*, Светог. протат 91: „око 1351". *Darrouzès*, Liste des Prôtes 428 ставља прву Теодосијеву управу у 1353. годину, а Калистову повељу у друго његово патријарховање.

[25] Из Kutl. No 31 види се да се Теодосије налазио на положају светогорског прота два пута, а да је Силван заузимао тај положај у време између прве и друге Теодосијеве управе. Cf. *Lemerle*, Kutl. p. 122. *Мошин*, Светог. протат 91, између Теодосија и Силвана ставља Теодула, позивајући се на хиландарски акт од јуна 1353. на коме се налази потпис прота Теодула (*Mošin-Sovre*, Supplementa No 7, 62) и изражава мишљење да је овај био Србин (уп. и Патр. Калист 202). Међутим, његови аргументи не изгледају ми довољно убедљиви не само што се тиче народности него и самог постојања овог прота. Акт о коме је реч сачуван је само у препису, потпис прота Теодула налази се на крају, иза имена представника појединих манастира, тј. очигледно је додат доцније. Издавачи примећују да његов потпис није писан истом руком као остали потписи и текст повеље и из тога закључују да је писан руком самог прота Теодула (*Mošin-Sovre*, p. 28), али такав закључак није неопходан. Мошин је раније сам сматрао да је име Теодула дошло грешком преписивача, уместо имена Теодосија, који је био прот 1353. године (уп. Житие Исаии 148, прим. 1). Ја бих се сложио с овим закључком. У другим изворима прот Теодул се не спомиње. *Darrouzès*, Liste des Prôtes 429 увиђа тешкоће које изазива наведени потпис Теодулов, али не доводи у сумњу постојање прота овог имена па датује његову управу у јун 1353.

[26] Децембра 1356. Теодосије се већ јавља као бивши прот, поред прота Доротеја: Chil. No 145, 61.

[27] Сачувани су потписи прота Доротеја на светогорским актима од децембра 1356 (Chil. No 145, 59), априла 1363 (Ross. No 9 и 10), октобра 1364 (Chil. No 148, 35), јануара 1366 (Ross. No 11) и новембра 1366 (Chil. 152, 31). Сем тога, Доротеј је споменут као светогорски прот у хрисовуљи Јована V од априла 1357 (Pant. No 2, 4; в. и *Binon*, Xéropotamou et Saint-Paul 262, акт бр. 7, који је свакако хронолошки близак овој хрисовуљи, док га Бинон, под утицајем својих погрешних представа о Доротејевој хронологији, датује „око 1365"). Повељу из 1356. Доротеј потписује грчки; од два сасвим слична документа из 1363. један је потписан грчки (Ross. No 9), други словенски (ib. No 10), али је аутентичност словенског потписа врло сумњива (в. нап. издавача стр. 108, прим 4). Остали Доротејеви потписи, из 1364—1366. године, словенски су. Стога се на први, површни поглед може учинити да се ради о две личности, једном Грку и једном Србину. Такав закључак је направио *Binon*, Xéropotamou et St. Paul 262 sq., према коме је Доротеј Грк био прот 1356—1357, а Доротеј Србин 1364—1366. године. Међутим, у акту Kutl. No 31, 5, који Бинон још није познавао, речено је директно да је Теодосијев наследник Доротеј био Србин (ὁ ἐκ τῶν Σέρβων κῦρ Δωρόθεος). С друге стране, видели смо да је Доротеј још 1363. потписао грчки повељу Руском манастиру, што је Бинону измакло. Нема, дакле, никакве сумње да је у ово време постојао само један светогорски прот Доротеј који је био Србин, мада је потписивао и грчки, а који се налазио на челу светогорске управе најдоцније од децембра 1356. и све до новембра 1366, ако не и још дуже (његов наследник је посведочен тек у фебруару 1369, в. наредну напомену). *Darrouzès*, Liste des Prôtes 430 sq. такође одбацује дуплирање прота Доротеја, које је предложио, Бинон, и ставља управу прота Доротеја, Србина, у 1356—1366. Међутим, он допушта, мада и само хипотетично, могућност извесног прекида у Доротејевој управи и поновног доласка Теодосија, који би негде пре 1363. још једанпут, дакле и трећи

протатом све до катастрофе 1371. године[28]. Према томе, после низа кратких управа и честих промена, у којима се по свој прилици одражава борба утицаја грчке и српске струје, положај светогорског прота коначно прелази у српске руке. У току петнаест година, за цело време по-

---

пут, дошао на чело протата, што не изгледа убедљиво. *Lemerle*, Kutl., p. 8, n. 51 указује на извесне хронолошке тешкоће у вези са каријером кутлумушког игумана Харитона, али не доводи у сумњу сукцесију Теодосије-Силван-Теодосије-Доротеј, посведочену актом Kutl. No 31.

У записима из времена царице Јелене које је објавио *Politis*, Griech. Handschriften, више пута се спомиње јеромонах Доротеј, који очигледно има присних веза са царицом, као и с аутором тих записа, свакако светогорским монахом (Cf. p. 290—291, No No 4, 7 и 12). Вероватно је, како то претпоставља и *Politis*, p. 297 sq., да је реч о нашем светогорском проту Доротеју. Што се пак тиче прота Доротеја који потписује један акт од августа 1384 (Pant. No 15, 75) и кога је Бинон сматрао трећим светогорским протом овог имена, њега треба, наравно, разликовати од нашег Доротеја, који се спомиње као покојни већ у Kutl. No 31 из 1375. Уп. *Мошин*, Светог. протат 92.

Из акта прота Доротеја од окт. 1364. види се да је он био Хиландарац (cf. Chil. No 148,9). Међутим његова идентификација с хиландарским игуманом Доротејом (*Мошин-Пурковић*, Хил. игумани 78) наилази на тешкоће, јер се хиландарски игуман Доротеј спомиње још 1359/60. године (Записи и натписи I, бр. 69), а светогорски прот Доротеј, како смо малопре видели, не само између 1363. и 1366. него већ децембра 1356. Пурковић нагађа да је он после 1356. „морао да напусти тај положај, да је постао игуман у Хиландару и доцније поново прот“ (и то „ускоро после 1360/61, ако не баш и те године“). Међутим, ове комбинације не помажу много, јер се прот Доротеј спомиње и априла 1357, а хиландарски игуман Доротеј већ јуна 1355 (*Новаковић*, Зак. спом. 428; уп. *А. Соловјев*, Два прилога проучавању Душанове државе, ГСНД 2, 1927, 26 сл.), што зна и Пурковић (стр. 77); према томе, да би се предложена идентификација одржала, не би остало ништа друго него да се претпостави да је Доротеј прво био хиландарски игуман, па онда светогорски прот, па онда поново хиландарски игуман, па поново прот, а то би ипак значило и сувише претпостављати.

Грчки потписи Доротејеви су савршено писмени. Разуме се, ни серски митрополити Срби о којима смо горе расправљали, нису се потписивали словенски зато што не би умели да се потпишу грчки. Митрополит Јаков јамачно је знао грчки, а свакако и његови наследници Сава и Теодосије. Исто важи и за Доротејева наследника светогорског прота Саву и друге светогорце Србе на чије ћемо се словенске потписе још осврнути. Потписујући се српски, они су очигледно желели да истакну да су Срби. Свакако, нећемо да приписујемо људима XIV века националну свест у модерном смислу, али сумње нема да су људи оног, па и још много ранијег времена, имали свест о својој народности, да су се поносили својим језиком и да су своју народност и језик супротстављали народности и језику других. Као што се зна, и сам цар Стефан и деспот Јован Угљеша на неким својим грчким повељама стављали су словенски потпис.

[28] Сава је споменут као светогорски прот први пут фебруара 1369: Zogr. No 43, 8. Његови потписи — увек словенски — налазе се на више докумената у времену од почетка 1369. до децембра 1370. године: Kutl. No No 25, 22; 27, 29; 28, 19; 29, 76; 30, 106; Chil. No 153, 28. *Darrouzès*, Liste des Prôtes 431 указује на његов потпис, такође словенски, и на једном неиздатом акту Ксенофонтовог манастира од јануара 1371. После тога тек на једном документу од јуна 1374 (Chil. No 155, 72) наилазимо на грчки потпис прота Герасима, који је био сигурно Грк. (В. и две његове повеље од јануара 1375: Chil. No 156 и Kutl. No 31). Међутим, свакако пре њега, а после Саве светогорски прот био је Теофан, који се не спомиње у документима, али се наводи као бивши прот у животопису старца Исаије (Гласник 56, 1884, 75) и код Данилова настављача (Изд. *Даничића*, 381 сл.), у вези са преговорима о црквеном измирењу 1375. године. Уп. *Мошин*, Светог. протат 92.

стојања Серске државе, на челу светогорског протата налазе се Срби[29]. Српски утицај, већ у Душаново време несумњиво јак, али несталан, у периоду Серске кнежевине још се појачао и усталио. Ситуацију која се створила у овом периоду, карактерише израз σερβοπρῶτοι који је тада настао на Светој Гори[30]. У свести светогорских монаха то је био период „прота Срба".

Слично као и у Серској митрополији, Срби постепено продиру и у управни апарат светогорског протата. Занимљиво је да се и овде ради пре свега о положају дикеја, правног саветника и пословође протовог. На актима протата из 1369. и 1370. године, поред словенског потписа прота Саве, видимо и словенски потпис његовог дикеја. Макаріе іеромонахъ дикеи прωтωвъ ставља свој потпис одмах после игумана појединих манастира, односно после самог прота, а испред свих осталих функционера протата, чак и испред еклесијарха.[31]. На акту прота Доротеја од јануара 1366, сем грчког потписа еклесијарха карејског Кирила, налази се на крају словенски потпис протовог „црковника" Јоба[32].

Упоредо са порастом српског утицаја на врху светогорске управе расте и број монаха Срба на Светој Гори. Упознаћемо се мало доцније са жалбама епископа Јерисоа Давида да прот — Србин — доводи на Свету Гору јереје рукоположене у Србији. Расте утицај Хиландара, а расту и његова материјална средства. Хиландарски монаси преузимају и обнављају запуштене келије на Светој Гори. Светогорски манастири били су јако заинтересовани за такве келије, па чак су се око њих и отимали, нарочито у ово време. Учестали турски напади водили су разарању великог броја светогорских келија, па су манастири тражили и добијали од протата порушене келије ради њиховог обнављања (в. стр. 112 и 127). Добијали су их и други, али Хиландарци највише. Из доцнијих докумената види се да је начин на који су делили келије проти Срби изазивао огорчење, тако да су Светогорци, после успостављања византијске власти, издејствовали у Цариграду анулирање оног што је било подељено под српском управом (в. стр. 125).

---

[29] Теодосије се помирио са својом судбином. Пошто је у кратком размаку два пута заузимао положај светогорског прота и пошто га је два пута изгубио, он је и даље, кроз дуги низ година, присуствовао седницама светогорског протата под управом својих српских наследника, Доротеја и Саве, и потписивао његове акте као „бивши прот", стављајући свој грчки потпис иза њихових словенских потписа. Cf. Chil. No 45, 61 (дец. 1356); Ross. No 10 (апр. 1363); Kutl. No 25, 23 (фебр. 1369). Споменут је као некадашњи прот у Kutl. No No 29, 9 и 30, 17 из 1370, као покојни у No 31, 1 и 36, 17 из 1375. и 1378.

[30] Kutl. No 31, 14 (акт прота Герасима од јан. 1375).

[31] Kutl. No No 25, 25 и 27, 30; Chil. No 153, 46. Већ и акт прота Доротеја од децембра 1356. потписује ὁ ἐλάχιστος ἐν ἱερομοναχοῖς Μακάριος καὶ δικαίω τῆς ἱερᾶς λαύρας τῶν Καρεῶν (Chil. No 145, 72). Да ли је то иста личност тешко је рећи, тим пре што се на акту од октобра 1364. појављује потпис Пахомија δικαίω τοῦ πρώτου (ib. No 148, 42). С друге стране, треба имати у виду да је акт од децембра 1356. и сам Доротеј потписао грчки, док је доцније потписивао најчешће словенски, па не би било чудно кад би то исто учинио и његов дикеј.

[32] Ross. No 9.

Запуштене и порушене келије на Светој Гори преузимали су не само светогорски манастири него и световни феудалци, и византијски и српски. Велики примикирије Алексије и његов брат протосеваст Јован добили су од светогорског прота Србина Доротеја, 1356. или почетком 1357. године, келију Равдуха, уништену за време турског напада[33], и на њеном темељу су подигли своју славну задужбину, манастир Пантократора. После 1360. два српска великаша, Герасим Радоња, брат Вука Бранковића, и Антоније-Арсеније Пагаси, откупили су од монаха Ксиропотама за 24.000 аспра опустели манастир св. Павла, који је био спао на положај келије, да би га обновили и изградили. Напорима и средствима ових великаша, којима се ускоро придружио и Арсенијев брат Никола Пагаси Балдуин, зет господара Бера Хлапена, настао је значајан манастир. Тако почиње српски период у историји светогорског манастира св. Павла, период његовог цветања[34]. Сам деспот Јован Угљеша обновио је и изградио манастир Симопетру на високој стени изнад југозападне обале Свете Горе[35].

---

[33] Pant. No 2.

[34] *Binon,* Xéropotamou et Saint-Paul 185 sq., 260 sq. Да је Герасим Радоња био брат Вука Бранковића види се из Вукове повеље Хиландару из 1376/7. године (*Новаковић,* Зак. спом. 451) и повеље кнеза Лазара истом манастиру из времена после 1379 (*А. Соловјев,* Једно суђење из доба кнеза Лазара, Архив за правне и друштвене науке 35, 1929, 190). Уп. о томе *Ђ. Сй. Радојичић,* Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара, ГСНД 21 (1940) 36. сл. Герасим Радоња (Ῥαδώνιας) свакако је идентичан са оним Радохном (Ῥαδόχνας) који се више пута помиње у документима Кутлумуша као један од његових дародаваца, упоредо са царем Стефаном, царицом Јеленом-Јелисаветом, деспотом Јованом Угљешом, кесаром Војихном и Вуком Бранковићем: Kutl. No No 29, апарат; 30, 110; 38, 33, 51. Изгледа да су његова даривања спадала у најзначајнија: сигилиј патријарха Нила од октобра 1386, којим се решава спор између Кутлумуша и Лавре, наводи да су кутлумушки монаси доказивали своја права даровницама цара Стефана, Радохне и деспота Угљеше (ib. No 38, 33, 51). Герасим је његово монашко име, као што је Антоније монашко име његовог „духовног брата" Арсенија Пагасија, првог и дугогодишњег игумана обновљеног манастира Св. Павла (Cf. *Binon,* op. cit. 267).

[35] Хрисовуља коју је Угљеша дао Симопетри позната је само према препису цариградског патријарха Кирила Лукариса из око 1622/3. године, изд. *G. Smyrnakis,* Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Атина 1903, 93—94. Патријарх Кирил Лукарис начинио је тај препис на молбу монаха Симопетре, како он сам наводи (loc. cit. 93), због тога што је оригинал био јако истрошен, па изгледа да је он, односно чиновник његове канцеларије, допуњавао оно што се није могло више прочитати онако како је знао и умео. Тиме се свакако објашњава погрешно наведени датум (октобар 6872, тј. 1363. године, што је наравно немогуће) и много шта у тексту што није могло да гласи овако у оригиналу. Занимљиво је између осталог да се Јован Угљеша и у тексту и у уводној патријарховој напомени назива δεσπότης πάσης Σερβίας καὶ Ῥωμανίας (у неким доцнијим записима Угљеша се наводи чак и као βασιλεὺς Σερβίας καὶ Ῥωμανίας: cf. *Millet-Pargoire-Petit,* No 527). Неће бити да је оригинална Угљешина хрисовуља била писана на српском и да патријархов препис у ствари представља превод, како то претпостављају *Lemerle-Soloviev,* Trois chartes 139. Јасно је у сваком случају да Угљешина хрисовуља Симопетри није плод Лукарисове маште. Уосталом, ми смо већ могли да се уверимо у веродостојност сведочанства истог Кирила Лукариса о томе да је Угљеша поклонио Ватопеду манастир Спилеотисе (в. стр. 23). Традиција у којој се одразила Угљешина веза са манастиром Симопетром пуна је доцнијих легенди, али није ни у њој све легендарно, како тачно истичу *Lemerle-Soloviev,* op. cit. 139, n. 53, позивајући се на епиграфске податке у *Millet-Pargoire-Petit,* No 525 и 527.

Срби продиру и у друге манастире, и словенске и грчке, заузимају у њима понекад и руководеће положаје. Још за време свог боравка на Светој Гори цар Стефан је довео на чело Руског манастира Св. Пантелејмона, који се тада налазио у опадању, Србина Исаију. Старац Исаија, истакнута фигура у историји Свете Горе тога времена, обдарен књижевник, аутор чувеног записа о српском поразу на Марици, врло дуго је управљао Руским манастиром на Светој Гори и, уз знатну материјалну помоћ владара, много допринео његовом поновном процвату[36].

Нарочиту пажњу заслужује јачање које је у доба Серске државе доживео српски елеменат у Ватопеду. Овом угледном манастиру, једном од најугледнијих и најбогатијих на Светој Гори, деспот Јован Угљеша указивао је посебну наклоност и подршку. Јасно је да оних неколико Угљешиних повеља које су се сачувале само слабо одражавају подршку коју је деспот пружао светогорским манастирима. Светогорски прот и митрополит Угровлахије Харитон, бивши игуман Кутлумушког манастира, у својим тестаментима јако истиче Угљешине дарове Кутлумушу[37]. Судећи по Харитоновим речима, ти дарови су били много замашнији него што се то могло одразити у оној јединој Угљешиној повељи Кутлумушког манастира која се сачувала из времена његовог деспотства[38]. Сачувала се само једна Угљешина повеља и са дарива-

---

Фалсификована хрисовуља Андроника II Ксиропотамском манастиру — на коју смо се већ раније осврнули (стр. 73 сл., нап. 93) подвукавши да њени наводи, и поред свих својих анахронизама, већином нису лишени стварне основе — повезује са Србима управо манастире св. Павла и Симопетре, који су се, према њој, захваљујући српском „краљу" и „народу Срба", проширили на рачун Ксиропотама. Cf. Xer., p. 234, 1. 36 sq. На овај навод обара се жестоко Никодим са Наксоса у 12. тачци своје критике (в. у истој напомени) истичући његов анахронизам у документу који се издаје за хрисовуљу Андроника II. Вреди навести његове примедбе, занимљиве и у оном што је у њима тачно и у ономе што је погрешно. Никодим примећује да је манастир Симопетре (τῆς Σίμωνος Πέτρας) основан у доба Јована Палеолога, бар шездесет година после хрисовуље потписане именом његовог прадеда Андроника старијег. Јер је тај манастир „подигао Јован Угљеша, назван деспот и цар Србије, из самих темеља, због неког чуда светог Симеона (τοῦ ἁγίου Σίμωνος) учињеног над кћерком Угљешином у коју је био ушао ђаво, како то износи оснивачка повеља тог манастира и житије светог Симеона. А Угљеша је био син Стефана Силног (τοῦ σίλην Στεφάνου) који је владао Србијом и ратовао са Јованом Кантакузином у Солуну. Кад је умро, његов син Угљеша преузео је управу над Србима. У време када је писана хрисовуља, у Србији је владао деда или прадеда Угљешин, па како је Симонов манастир постојао кад се његов оснивач још није био ни родио?"

[36] Уп. детаљну студију *Мошин*, Житие старца Исаии, који је пажљиво прикупио и претресао све изворне податке о Исаијиној делатности.

[37] Kutl, No 29, 54 и апарат; 30, 109.

[38] *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes, 134/5. Повеља великог војводе Угљеше из 1358. само потврђује један ранији дар (в. стр. 14), а Угљешина хрисовуља од априла 1369. поклања Кутлумушу село Неохори на Мавровом пољу. Међутим, као што смо малопре напоменули (прим. 34), монаси Кутлумушког манастира позивали су се на Угљешине даровнице и у једном спору са Лавром, који се односио на поседе у Струмској области. Те даровнице до нас нису дошле, као ни даровнице Душанове и Радохнине на које су се Кутлумушци у том спору такође позивали. Споменули смо исто тако да Харитон, поред Угљешиних, истиче и даривања цара Стефана,

њима Хиландару[39], док велика већина светогорских манастира није сачувала у својим архивима ни једну његову даровницу. Слика је дакле врло непотпуна, али ипак није можда сасвим случајно да од веома малог броја сачуваних Угљешиних повеља две припадају Ватопеду. Посебна Угљешина приврженост Ватопедском манастиру нарочито јасно се огледа у другој од ове две повеље, издатој априла 1371, кад је Угљеша, спремајући се да зарати против Турака, посетио Свету Гору и обишао Ватопед (в. доле стр. 141). Поред дарова и привилегија о којима је реч у ове две сачуване повеље Ватопеда о нарочитој деспотовој наклоности према овом манастиру сведочи и чињеница да је он, као што смо већ напоменули, поклонио Ватопеду угледни манастир Богородице Спилеотисе у околини Мелника (в. стр. 23). Споменик те нарочите наклоности је најзад и његова задужбина, црква Св. Бесребреника у Ватопеду[40]. У параклису ове црквице је насликан, али средином XIX века на жалост пресликан, деспот Јован Угљеша као ктитор, у владарској одећи, с круном на глави и моделом црквице у испруженој левој руци. Поред његове главе је натпис: Δέησις τοῦ δούλου θεοῦ εὐσεβεστάτου δεσπότου Ἰωάννου τοῦ Οὐγγλεση[41].

У овој светлости врло је занимљиво да се међу члановима судског колегијума који је новембра 1366. заседавао у Серској митрополији, као представник Ватопедског манастира појављује Србин. Он потписује акт о суђењу словенски: Θеодωсиĸ ватопедьски[42]. Случај је хтео да је истог месеца те исте године заседавао и светогорски протат и да се сачувала и његова повеља: њу између осталих потписује, и то грчки, игуман часне царске обитељи Ватопеда јеромонах Јосиф.[43] Према томе, Теодосије није био игуман Ватопедског манастира, шта више, слично Исаији, није био ни јеромонах већ обичан монах. Али је уживао деспотову благонаклоност и имао великог утицаја, већег него и сам његов игуман. То се лепо види из Угљешине повеље Ватопеду од новембра 1369. године: деспот поклања Ватопеду годишњи приход од 120 перпера на језеру Пору, јер га је о томе замолио пречасни монах кир Теодосије са осталим монасима из свете обитељи Ватопедске[44]. Није чудо да А. Соловјев и В. Мошин кажу у регесту ове повеље да је издата „на молбу игу-

---

царице Јелене, ћесара Војихне, Вука Бранковића и Радохне, а од њих свију није се сачувао у архиву Кутлумуша ниједан документ, сем Душанове простагме (Kutl., App. II, A = *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes, p. 130) која се односи на метохе свих светогорских манастира. За историју тадашње источне Македоније нарочито је велика штета што се није сачувала ни једна једина повеља ћесара Војихне, а свакако је он даривао не само Кутлумуш већ и друге манастире.

[39] *Новаковић*, Зак. спом. 445—56. Повеља манастира Св. Пантелејмона од јануара 1346 (Ib. 509—10), истоветна са Вукашиновом повељом истог датума (в. стр. 18), само потврђује дар једног властелина; повеља Зографу од фебруара 1369 (*Соловјев-Мошин*, бр. 36) није даровница већ судска одлука.

[40] Уп. *В. Ђурић*, Фреске црквице Св. Бесребреника деспота Јована Угљеше у Ватопеду и њихов значај за испитивање солунског порекла ресавског живописа, ЗРВИ 7 (1961), 125 сл.

[41] *Ђурић*, н. д.., сл. 1. *Millet-Pargoire-Petit*, No 105.

[42] Chil. No 151, 134.

[43] Chil. No 152, 35.

[44] *Соловјев-Мошин*, бр. 37, 11.

мана Теодосија и свих ватопедских калуђера": први утисак је стварно тај да је Теодосије старешина Ватопедског манастира. Међутим, он је само „пречасни монах" (ὁ ἐν μοναχοῖς τιμιώτατος κῦρ Θεοδόσιος), а манастир је имао наравно и свог игумана, иако се он овде ни једном речју не спомиње. Фебруара исте године седници деспотовог суда у Серу присуствовали су и игуман свете царске обитељи Ватопедске јеромонах кир Игњатије и монах кир Теодосије[45]. Игуман се, дакле, у међувремену променио, Јосифа из 1366. године наследио је Игњатије, али изгледа да је и један и други био у сенци монаха Србина Теодосија. Додајмо томе да је повељу Серске митрополије од новембра 1366, поред самог митрополита Саве и ватопедског монаха Теодосија, потписао словенски и игуман манастира Богородице Спилеотисе, архимандрит и протосинкел Григорије[46], јер, као што смо већ видели, овај значајни манастир из околине Мелника постао је, даром Јована Угљеше, метох Ватопеда (в. стр. 23). Његов тадашњи игуман Србин био је истовремено и протосинкел серског митрополита. Према томе, Срби су не само освојили прво место у протату него су стекли велики утицај и у појединим манастирима. Тај утицај није увек везан за одређену функцију него је и резултат личних односа и владарева поверења.

Велика улога Срба на Светој Гори за време српске власти често је у науци наглашавана. Уосталом она је очевидна и нико ко је упознат са изворном грађом не може у то посумњати. Али се она обично везује пре свега за Душаново време[47]. У ствари, процес који је започео у Душаново доба наставља се у Серској држави. У оквиру Серске државе српски утицај на Светој Гори стално јача и за време владе Јована Угљеше достиже врхунац. То је утолико значајније што је Света Гора у Угљешиној држави заузела још истакнутије место но што га је имала у Душановом царству и што су контакти између ње и Угљешине престонице Сера постали живљи и интензивнији. Већ смо напоменули да је Угљеша увео њене представнике у судски колегијум Серске митрополије, коме они раније нису припадали, и да се и лични деспотов суд састојао великим делом од Светогораца. Сада треба да видимо и који су то били Светогорци који су учествовали у престоничком суду Серске државе. Два опширна акта о суђењима која су се сачувала из времена Угљешине владе, из 1366. и 1369. године, дају о томе веома речите податке.

Суђење у Серској митрополији новембра 1366, покренуто тужбом великог примикирија Исариса против хиландарских монаха, отпочело је пред ширим судским форумом коме је председавао сам деспот. Пошто је пак Исарис изнео своју оптужбу, деспот је наредио митрополиту да

[45] Исто, бр. 36, 11 и 25.
[46] Chil. No 151. 129.
[47] Тако и *Soulis*, Dušan and Mount Athos, сматра да српски утицај на Светој Гори није надживео Душана, и на крају свог иначе врло корисног и документованог чланка изричито наглашава да после Душанове смрти тај утицај почиње да опада (р. 139). Неки научници сматрају чак, изгледа, да је српски патронат над Светом Гором престао са Душановом смрћу. Cf. *G. Theocharides*, Kurze geschichtliche Übersicht des Heilligen Berges Athos, Balkan Studies 1 (1960) 107.

размотри и пресуди спор, заједно са четири представника светогорских манастира, три световна веледостојника (двојицом васељенских судија и Никитом Педијасимом) и члановима свога клира. Занимљиво је да се митрополит, тако бар тврди састављач акта, прихватио ове одговорности са извесном зебњом, док је претходне године, за време владе царице Јелене, исти митрополит Сава сам председавао и сам руководио сличним суђењем. Разуме се да је пресуда поднета затим на одобрење деспоту. Најинтересантнији је састав судског одбора који је Угљеша одредио. Од четири представника манастира само један је Грк: игуман Лавре Јаков Приканас. Остала тројица су Срби. Ми смо се са њима малопре већ упознали: то су старац Исаија, као представник Руског манастира, монах Теодосије, представник Ватопеда, и архимандрит Григорије, игуман Спилеотисе и митрополитов протосинкел[48].

Исто тако је карактеристичан састав деспотовог владаочевог суда који је заседавао у Серу фебруара 1369. године[49] Поред охридског архиепископа, који му је овом приликом присуствовао и у њему играо истакнуту улогу (в. стр. 84 сл.), у деспотов синод улазе на првом месту представници Свете Горе, на челу са светогорским протом Србином Савом, који се наводи с поштовањем као деспотов духовни отац. Нарочито упадљиво је међутим ово: присутни су игумани јеромонаси Игњатије из Ватопеда (в. стр. 115), Доротеј из Ксенофонта и Григорије из Каракале[50], тј. из свега три грчка манастира, док је сам Хиландар заступљен са три лица: ту је и његов игуман јеромонах Јован, и проигуман јеромонах Калист, и башта хиландарског пирга монах Макарије (τοῦ τιμιωτάτου ἐν μοναχοῖς μπαστᾶ τοῦ Πύργου κυροῦ Μακαρίου)[51]. На крају се напомиње да су били присутни и многобројни други монаси и деспотови архонти. Од световних архоната није споменут поименце ни један. Од монаха двојица: Теодосије и Григорије Опареша (Γρηγορίου τοῦ 'Οπάρεση). Првог смо идентификовали с ватопедским монахом Србином Теодосијем, други, судећи по презимену, био је свакако такође Словен[52]. Угљеша је свесно фаворизирао Светогорце, проширио је сферу њиховог утицаја, али је при томе и врло свесно одабирао личности које су биле њему по вољи[53].

---

[48] Chil. No 151, 52. Као што смо већ напоменули, архимандрит Григорије и Теодосије Ватопедски потписали су овај акт словенски (l. 129 и 134). Исаијина потписа на овом акту нема.

[49] *Соловјев-Мошин*, бр. 36. Zogr. No 43.

[50] Јеремонах Григорије из Каракале потписао је — грчки — и акт о суђењу од новембра 1366: Chil. No 151, 131. То је сигурно иста личност и свакако Грк. Његово поновно присуство у Серу и учешће у оба суђења показује да је уживао посебну деспотову наклоност.

[51] *Соловјев-Мошин*, бр. 36, 13, 19, 21. Zogr. No 43, 11. 15. 17.

[52] Уп. у *Новаковића*, Зак. спом. 608: Никола Опареша. На овај податак скренули су ми пажњу колеге С. Ћирковић и J. Ферлуга.

[53] Истичући улогу Срба на Светој Гори за време српске власти у више радова који се дотичу овог проблема а које смо овде често цитирали и користили, *Мошин* радо говори о „словенизацији Свете Горе", што му *Soulis*, Dušan and Mount Athos, 138 sq. много замера. Уколико тај израз сугерира представу о бројчаној превази, Сулисове резерве су свакако оправдане, али оне не тангирају саму чињеницу јаког утицаја словенског елемента на тадашњој Светој Гори, чињеницу о којој јасно све-

Предмет расправе пред Угљешиним владаочевим судом фебруара 1369. био је спор између епископа Јерисоа Давида и монаха Зографског манастира. Спорови између епископа Јерисоа и светогорског протата, па и појединих светогорских манастира ни раније нису били ретки и нису се ограничавали, као у овом случају, на сукобе због имовинских интереса, јер су епископи Јерисоа, надлежни и за Свету Гору, бранили према њој своја епископска права, док је Света Гора, свесна свог значаја и положаја, увек тежила за извесним осамостаљењем. Под српском влашћу, са јачањем српског елемента на Светој Гори и преласком протата у српске руке, односи су се још заоштрили.

Из повеље цариградског патријарха Филотеја од априла 1368. види се да је епископ Јерисоа и Свете Горе био упутио патријарху представку у којој се жалио да му прот светогорских манастира чини велике сметње и присваја себи његова архијерејска права[54]. Доводи, наиме, на Свету Гору јереје који су рукоположени од Срба; преотео му је столицу у Кареји и пастирско жезло и не даје му ни да обавља службу божју на Светој Гори; не дозвољава да се на Светој Гори прво спомиње епископово, а тек онда протово име, већ је увео обрнути ред; брани епископу уопште да уђе на Свету Гору без његове дозволе и да врши хиротоније.

Као што видимо, сукоб је добио озбиљне размере, и патријарх Филотеј је и узео ствар веома озбиљно. Жалба јерисоског епископа разматрана је пред партијарховим синодом, и разуме се да су патријарх и његов синод пружили епископу пуну подршку. Позивајући се на канонске одредбе, патријарх истиче да епископ Јерисоа има на Светој Гори сва епископска права, може да долази на Свету Гору као у своју епископију кад год жели, да треба да се прво спомиње епископово име а онда протово, да се хиротоније врше по обичају, тј. игуман и остали јереји у манастирима да бирају кандидата а хиротонију да врши епископ.

Питање јереја рукоположених у српској цркви довело је патријарха у деликатан положај, јер му је било познато да су преговори о измирењу са српском црквом били у току, па је он на ово питање одговорио са много више уздржљивости но што је показао темпераментни и свакако недовољно обавештени јерисоски епископ изневши га на првом месту. У суштини пак патријарх и у овом погледу даје за право

доче документи и на које с правом указује и Мошин. Чини ми се међутим да оно што он назива словенизацијом Свете Горе Мошин схвата исувише као једну свесну акцију која се спроводила према одређеном плану и с наглашено етничким циљем (в. нпр. Патр. Калист 197: „Напоредо с тим води се шира акција за словенизацију Атоса уопште“; Житие старца Исаии 142: „Весьма вероятно, что именно здесь, в келлии старца Арсения, разрабатывался план славянизации Афона“). Тешко да је тако нешто могло уопште бити посреди. И Душан и Угљеша подржавали су своје људе и поверавали важније функције, како у државној тако и у црквеној управи, првенствено онима које су сматрали својим присталицама, а то су, сасвим природно, већином били Срби. Већином, али, као што смо видели, нимало не искључиво.

[54] ММ I, 555—57.

епископу и позива Светогорце да не примају оне који су хиротонисани од Срба „док се не врате тамо упућени наши посланици да знамо да ли су се ујединили и потчинили нашој пресветој великој цркви"[55].

Јерисоски епископ који се жалио цариградском патријарху на своје невоље са светогорским протом, исти је онај епископ Давид који се фебруара 1369. парничио пред судом деспота Јована Угљеше са монасима Зографа и који је изгубио парницу, мада је бранио своје интересе упорно и бескомпромисно; а светогорски прот кога је тужио, био је Србин Доротеј или Сава, такође Србин[56].

Епископа Давида и светогорског прота Доротеја сусрећемо заједно у акту од новембра 1366, приликом једне расправе пред светогорским протатом о старом спору између Зографа и Хиландара око млина у Хандаку[57]. У овом акту доиста се прилично јасно испољава подређен положај у који је у то време доспео јерисоски епископ на Светој Гори. Додуше, поред светогорског прота, и он се издваја из масе присутних представника светогорских манастира и као да с њим дели председништво. Али само поред њега и иза њега. Прво се наводи преблагочастиви прот Свете Горе јеромонах кир Доротеј, а онда (са једним ἔτι τε) преосвештени епископ Јерисоа и Свете Горе кир Давид. У ствари епископ Давид само присуствује суђењу, па чак и не потписује донете одлуке. Суде и потписују пресуду на првом месту председник светогорског савета смѣрени прωтъ святые горы Аθωна іеромонахъ Дорωθеи, а затим његови чланови, бројни представници светогорских манастира (деветнаест потписа).

Интересантан је овај документ и у другом погледу. Спор који се овде решава, познати спор између Зографа и Хиландара, односно његовог пирга, око млина код Хандака, који се водио већ деценијама и који ће се још дуго настављати, изнет је пред суд светогорског протата по наредби „пресрећног деспота Угљеше". Међутим, на крају акта, пошто је одлука пала у корист хиландарског пирга, наглашено је да зографски монаси немају право приговора против ове одлуке, јер их је „божанствена наредба моћног и светог нашег господара и цара кира Јована Палеолога упутила на наш суд с тим да после пресуде немају права да иду на други суд".[58] Према томе, светогорски монаси обраћају се византијском цару, а цар одређује како ће се њима судити и да ће тај суд бити коначан. Он је за светогорске монахе још увек њихов моћни и свети господар и цар, као да се ништа није променило (једино што се наводи и царево име, док прави византијски поданици никад не наводе име владајућег цара већ само његову титулу).

---

[55] Ib. 556 (уп. и стр. 557, у додатом делу). У ствари споразум је већ тада био постигнут. В. доле стр. 134 сл.

[56] О њима и њиховом времену в. стр. 109—110 са прим. 27 и 28.

[57] Chil. No 152.

[58] Ib., 1. 23.

* * *

Тиме се пред нас поставља сложено питање односа српске и византијске власти у освојеним грчким областима. Недавно сам се на другом месту осврнуо на ово важно и нерасветљено питање указавши на компликован положај који се у том погледу створио у тадашњој источној Македонији[59]. Морамо настојати да схватимо историјске појаве у свој њиховој стварној сложености, па чак и противречности. Јер стварност је пуна противречности, и није задатак историчара да их усклађује и прикрива привидно логичним комбинацијама, већ да их уочава и истиче.

Сложеност настале правне ситуације нарочито се јасно испољава у савременим светогорским повељама, и није то случајно. Од кад је источна Македонија пала под српску власт, највећи део светогорских поседа нашао се на српској територији. Међутим, светогорски манастири имали су поседе и на територији која је остала Византији, нарочито у Солуну. Већ сама ова чињеница приморавала је Светогорце да одржавају везе и са једном и са другом влашћу. Но тиме се питање нимало не исцрпљује, јер и на територији под српском влашћу остаје жива традиционална представа о врховним правима византијског василевса. У поменутој расправи навео сам више примера који показују да се у „странама грчке земље", сем српске, стално некако осећала и присутност византијске власти. Сада ћемо ово посматрање проширити и допунити новим материјалом.

Добро је познато из „опште хрисовуље", коју је краљ Стефан Душан новембра 1345. дао манастирима на Светој Гори, да су Светогорци пристали да се његово име помиње „по целој Светој Гори и у Јерисоу и у целој његовој околини" — под условом „да се никада не спречава помен цара Ромеја, него да се на првом месту помиње његово име а онда име нашег краљевства"[60]. Оваква концесија често изненађује модерне коментаторе и изненађиваће их докле год буду видели у Душану само срећног освајача а у византијском цару само пораженог противника. Додуше, ми не знамо да ли је овај договор остао на снази и после Душановог крунисања за цара. Наравно, после његовог крунисања, коме су присуствовали представници светогорских манастира са својим протом на челу, Светогорци су признали Душана за цара и називали га царем. Називали су га чак својим царем и господарем, али не и царем Ромеја[61]. У једној повељи од децембра 1347, из времена кад се Душан бавио на Светој Гори, савет светогорских игумана у Кареји, поклањајући му келију коју је желео да купи за манастирчић Светог Саве, стално га назива својим моћним и светим господарем и царем кир Стефаном[62]. У једном купопродајном акту од јуна 1355. продавац се

[59] *Острогорски*, Радоливо 78 сл.
[60] *Соловјев-Мошин*, бр. 5, 29.
[61] На ово је лепо указао већ *Динић*, Душанова царска титула 99 сл.
[62] Chil. No 135, 1, 18, 26.

позива на ,,божанствену и поштовања достојну простагму моћног и светог нашег господара и цара кира Стефана''[63]. Преузети су и епитети којима су Византинци изражавали своје страхопоштовање према исправама својих владара. А ово страхопоштовање према повељи српског цара утолико је упадљивије што се у истом документу повеља византијског цара (Андроника III), истина покојног, цитира просто као простагма покојног цара Палеолога (τοῦ βασιλέως τοῦ Παλαιολόγου ἐκείνου)[64]. Очевидно је кога је састављач овог акта сматрао својим владарем. Исправу је оверио митрополит Мелника са својим клиром. У горе анализираном акту Серске митрополије од августа 1365. Душан се такође спомиње као моћни и свети наш господар и цар покојни кир Стефан, што није ни уобичајено према умрлом цару[65].

Међутим, у повељи светогорског протата од новембра 1366, код које смо застали, чланови светогорског савета својим моћним и светим господарем и царем називају Јована V Палеолога и говоре о његовој божанственој и поштовања достојној наредби, а испред тога само кратко спомињу наредбу пресрећног деспота Угљеше. Додуше, више докумената, и серских и светогорских, спомињу Угљешу као свог господара и деспота, а његови великаши редовно се називају дворанима, односно слугама свог светог господара и пресрећног деспота, као што су се у Јеленино време називали дворанима, односно слугама моћне и свете своје деспине. И суд светогорског протата који се новембра 1366. позива на божанствену и поштовања достојну наредбу византијског цара, у ствари се састаје по наредби Угљешиној. Његова наредба и дозвола је зато неопходна, док наредба византијског цара то наравно није. Тако, на пример, у наредном акту збирке хиландарских повеља суд светогорског протата ни једном речју не спомиње византијског цара, већ само истиче да се састао према наређењу пресрећног господара нашег кира Јована Угљеше[66]. Може бити да је извесну улогу играло и време: 1366. године Угљеша је био још нов владар, па су се очи његових поданика, а нарочито конзервативних Светогораца чешће обраћале према Цариграду; временом се његова власт учврстила, његов ауторитет је порастао, његов утицај је постао доминантан. Како било, веома је карактеристично да Светогорци, и после двадесет година српске власти, не престају да се обраћају византијском василевсу као свом цару и господару и да траже његова наређења. И исто тако је карактеристично да се византијски цар томе одазива и издаје тражена наређења.

Светогорски манастири спремно су прихватили власт српског цара, који их је обасуо даровима и привилегијама. Душан често истиче у својим повељама да су му Светогорци „свом душом притекли“, да су му „указали поштовање и благонаклоност“ итд[67]. Светогорски монаси су

---

[63] Chil. No 144, 19.

[64] Ib. 1. 17.

[65] Esph. No 18, 34. Византијски цар (реч је вероватно о Јовану Кантакузину) наводи се у овом акту просто као „ондашњи цар“ (l. 20: ὁ τότε βασιλεύς).

[66] Chil. No 153, 1 (дец. 1370).

[67] *Соловјев-Мошин*, бр. 6, 8; бр. 8, 10.

брзо схватили да се повластице сада морају тражити од српског цара и да се од њега могу лако добити. Видели смо на другом месту колико су се монаси Ивирона журили да добију од Душана привилегију за своје село Радоливо, које је било оптерећено високом дажбином од 400 перпера. Међутим, добивши од српског цара већ у јануару 1346. ослобођење од те дажбине, као и потврду свих својих поседа и ранијих привилегија, они су потражили и добили исте привилегије прво од Јована VI Кантакузина (јула 1351) а онда од Јована V Палеолога (августа 1357), и то не као потврду Душанове хрисовуље него као формално нову повластицу[68].

Колико су светогорски монаси и у доба српске власти ценили повеље византијских царева, показује нарочито јасно овај пример. Монаси Алипијског манастира, поред хрисовуља и простагми Анроника II и Андроника III, којима су били ослобођени свих намета, сем уобичајеног давања светогорском протату, имали су и простагму Јована VI Кантакузина који им је те привилегије потврдио. Ова простагма им се изгубила. Међутим, њима је толико било стало до ове потврдне повеље да су се обратили цариградском патријарху Калисту с молбом да им са своје стране изда потврду која би им заменила изгубљени документ. Патријарх Калист се одазвао њиховој молби и 1350. године или нешто касније (свакако између јуна 1350. и новембра 1353) издао тражени акт који је доспео и до нас[69]. У овој повељи, издатој светогорском манастиру у доба кад се Света Гора налазила под влашћу Стефана Душана, цариградски патријарх изјављује, позивајући се на изгубљену простагму византијског цара и хрисовуље и простагме његових претходника, да је манастир ослобођен свих намета на вечита времена, па наређује да га нико, а то значи ни један порески чиновник, не узнемирава својим потраживањима и да ни прот не тражи од њега ништа преко уобичајеног. Другим речима, доноси одлуке које задиру у унутрашњи живот Свете Горе, а и државе на чијој се територији она тада налазила. Исто тако и Јован V у поменутој хрисовуљи од августа 1357. не само ослобађа Ивирон дажбине за село Радоливо, чега га је Душан већ пре више од десет година ослободио, него и одређује — на молбу једног од његових монаха — да известан део новца који је манастир раније дуговао држави (којој?) припадне лично томе монаху као његов аделфат[70]. А хрисовуља Јована VI Кантакузина од јула 1351. одређује на молбу Ивирона и то да се манастиру врати земља која је била дата пронијарима, а која се налазила у области Сера, тј. на српској територији[71]. Што је можда још упадљивије, велики примикирије Алексије и протосеваст Јован добијају од светогорског прота Доротеја келију на Светој Гори, а византијски цар Јован V Палеолог потврђује овај дар својом хрисовуљом,[72] и све се то догађа у време кад браћа Алексије и Јован воде рат против Серске државе и освајају њене градове на пиеријској обали.

[68] *Острогорски*, Радоливо 72 сл.
[69] Kutl. No 22.
[70] Уп. *Острогорски*, Радоливо 77.
[71] Исто 75.
[72] Pant. No 2.

Да ли да повежемо тражење повеља из Цариграда са извесним политичким догађајима и надама које су они може бити рађали на Светој Гори? Да претпоставимо, рецимо, да су се Светогорци обраћали Јовану VI Кантакузину и патријарху Калисту, подстакнути успесима Кантакузинове офанзиве у Македонији 1350. године, а доцније Јовану V Палеологу, охрабрени распадом Душановог царства, а може бити и успесима војних операција браће Алексија и Јована? Таква домишљања, на први поглед можда и примамљива, не би у ствари много објаснила, јер дајући једно хипотетично тумачење извесним појавама, не би могла да објасне и извесне друге чињенице и да у целини расветле проблем пред који нас је ово посматрање ставило.

Најзанимљивије је и у први мах највише изненађује да се византијским царевима обраћају не само светогорски манастири него и сами српски владари. И цар Стефан и деспот Угљеша траже њихове хрисовуље. Моћ вековних традиција опчињава и њих. Као што су у стара времена, кад се Атос налазио под византијском влашћу, српски краљеви молили византијског василевса да потврди својим хрисовуљама поседе и привилегије српског манастира на Светој Гори, тако се и Душан, сада господар Свете Горе, на врхунцу своје моћи, обраћа с истом молбом јадном цару Јовану Палеологу, с којим је успоставио пријатељство ради борбе против Јована Кантакузина. И Јован V на молбу „преузвишеног цара Србије, свог вољеног ујака кира Стефана", издаје тражену хрисовуљу и потврђује Хиландару право власништва на све његове поседе. Набројени поседи налазе се у Каламарији, на Касандри, на Вардару, на Струми у граду Серу и његовој околини[73]. На први поглед то може да збуни и да наведе на нестварне закључке. Тако, на пример, В. Мошин, изврстан познавалац ове епохе, закључује да је Душан, склопивши споразум са Јованом Палеологом и решивши наводно да га ожени својом рођаком, био спреман да му уступи оне области у којима се налазе набројени поседи (а они се налазе, видели смо, између осталог и у самом Серу, и на Струми, па чак и на Вардару!)[74]. Међутим, и Угљеша моли истог Јована V да потврди Хиландару два његова нова села, која се такође налазе на територији Серске државе, једно у Каламарији, друго у околини самога Сера[75]. Други светогорски манастири сами се обраћају византијском цару са сличним молбама. Тако хрисовуљом од септембра 1356. Јован V потврђује Ватопеду његове поседе и ослобађа га свих дажбина[76], мада је Душан то учинио већ хрисовуљом од маја 1346. и априла 1348,[77] и опет се набрајају поседи на српској територији, у серској области па и у самом Серу. С друге стране, и Душан, потврђујући право власништва и привилегије појединих манастира, наводи поседе и на

[73] Chil. No 138, од јула 1351.

[74] *Мошин*, Патр. Калист 198 сл. Само омашком могло је доћи до тврђења да Јован V у овој хрисовуљи назива Душана својим вољеним тастом и тиме „сведочи да се намеравани брак већ сматрао свршеним чином". Уствари млади цар Јован V, на уобичајени начин, зове Душана θεῖος, тј. ујак, односно стриц (oncle).

[75] Chil. No 149, од септембра 1365.

[76] Goudas, No 15 (уп. и No 16 и 17.)

[77] *Соловјев-Мошин*, бр. 7 и 18.

својој и на византијској територији, тј. и у самом граду Солуну (ἐντὸς τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης) и забрањује чиновницима улазак на сва манастирска имања[78].

За прилике у „странама грчке земље", које је Душан освојио и над којима је доцније Угљеша владао, карактеритично је извесно двојство власти. Ове области налазе се под непосредном влашћу српског владара и ова се власт признаје и поштује. Али и представа о врховним правима византијског цара остаје жива и долази до изражаја на врло непосредан начин. Поданици српског цара и српског деспота обраћају се у Цариград и због ситних, свакидашњих својих брига и жеља, обраћају се византијском василевсу, цариградском патријарху, а каткад и византијским установама.

У овој светлости посебан значај добија и иначе врло занимљива повеља васељенског судије Ромеја, Дермокаита, од јула 1366,[79] коју смо већ имали прилике да споменемо (стр. 98). Између два великаша, великог доместика Раула из Зихне и паниперсеваста Стефана Калотета, избио је спор, у који се ускоро нашао умешан и Ватопедски манастир. Од ова два и тазбином везана властелина (Калотетов покојни син Анђео био је ожењен Рауловом кћерком), један се налазио у српској, а други у византијској служби. Васељенски судија Дермокаит назива паниперсеваста Калотета дворанином моћног и светог нашег господара и цара, а Раула великим доместиком Србије. Прво је царица Јелена издала наређење паниперсевасту Калотету — дворанину византијског цара — да врати Раулу оно што је овај био дао његовом сину а своме зету покојном Анђелу, али Калотет то није учинио. Дошло је до суђења пред судом светогорског протата, па је и тај суд дао за право Раулу и донео одлуку да му Калотет исплати 2.100 перпера. Калотет је дуго затезао ствар и најзад је исплатио само 1.600 перпера, а како су монаси Ватопеда били преузели за њега јемство, Раул је почео да врши на њих притисак, и то врло грубо и безобзирно. Тако је из спора између Раула и Калотета израсла распра између Калотета и Ватопеда, и ову распру имао је да реши васељенски судија Ромеја Теофилакт Дермокаит. Вероватно су се ватопедски монаси надали да ће његова пресуда јаче деловати на упорног Калотета. У сваком случају, ствар је изнета пред њега не због тога што су у њу били умешани и византијски и српски поданици и што је имала „међународни карактер"[80]. Видели смо да су спор између великог доместика Србије и паниперсеваста византијског цара решавали и владарка Сера, царица Јелена, и суд светогорског протата на челу са протом Србином. Овај случај је, напротив, само једна нова илустрација уске повезаности између византијских и српских установа у „странама грчке земље". Сетимо се парнице између епископа Јерисоа и зографских

[78] Ib., бр. 7, 46; 8, 43; 11, 62; 18, 98 и др.

[79] Изд. *Мошин*, Акти 156—63. Васељенски судија Теофилакт Дермокаит био је један од два посланика које је Јован V октобра 1362. послао у Венецију: MM III, 129. Cf. *Lemerle*, Juge général 312. О угледној породици Дермокаита уп. и *M. Gedeon*, Βυζαντινὰ συμβόλαια, BZ 5 (1896) 113 и 114.

[80] Уп. *Мошин*, Акти 156 и Патр. Калист 204. *Lemerle*, Juge général 312.

монаха која је отпочела пред судом деспота Јована Угљеше, настављена пред судом Солунске митрополије, а завршена опет пред деспотовим судом.

* * *

Присна веза између Угљешине државе и Византијског царства, као и између архоната српске „Политије" и византијске „Василије", свакодневна сарадња Срба и Грка у самој Политији, и у државној и у црквеној сфери, спремност са којом су се многи грчки архонти и најславнији грчки манастири ставили у службу цара Стефана, а затим царице Јелене и деспота Јована Угљеше — све ове појаве које смо истакли као битно обележје јавног живота у „странама грчке земље", нису искључивале и постојање извесног антагонизма између грчког и српског елемента. Огорчење против српске превласти нарочито се осећа у црквеним круговима. Оно се испољавало ту и тамо још за време постојања српске власти. Сетимо се опет жалби јерисоског епископа против светогорског прота Србина (стр. 117).

Осећања горчине која су тињала у Душановим и Угљешиним данима избила су отворено када је после пораза на Марици успостављена у Серу византијска власт. Истина, слика није јединствена, ни једноставна. Има и из времена после успостављања византијске власти у документима изјава пуних поштовања и признања према српским владарима и њиховој дарежљивости. Игуман Кутлумушког манастира Харитон истиче доброчинство српских владара према свом манастиру у сва своја три тестамента (два прва су из 1370. а трећи из 1378. године). У првом спомиње дарове пресрећног деспота кира Јована Угљеше, његовог оца кесара (Војихне) и Вука (Бранковића)[81]. У другом говори о даровима благоверних царева ромејских и српских и опет пресрећног деспота, његовог оца кесара, Вука и Радохне[82]. Харитон је откупљивао монахе пале у турско заробљеништво. О томе говори на више места, а посебно у трећем свом тестаменту који је писао већ под византијском влашћу као светогорски прот и митрополит Угровлахије. Овде напомиње да је због потреба Кутлумушког манастира одлазио и Ромејима и Трибалима и Бугарима, а нарочито истиче да је због откупа заробљеника одлазио благоверној и блаженој деспини госпођи Јелисавети[83]. Из једног још доцнијег акта патријарха Нила, који потиче из времена после пада Сера у турске руке, види се да су Кутлумушци у једном спору са Лавром

---

[81] Kutl. No 29, редакција A и B. У редакцији C споменути су дарови „благоверних царева кира Стефана и монахиње Јелисавете, пресрећног деспота кира Јована Угљеше, његовог оца кесара, Вука, Радохне и других Срба и Ромеја."

[82] Kutl. No 30, 108. Све повеље о овим даровима које су се некада чувале у манастирским архивима, временом су нестале. В. стр. 138 и прим. 38.

[83] Kutl, No 36, 28 (јул 1378). Cf. *Lemerle*, p. 12.

поднели као доказни материјал, на првом месту, оверене копије даровница цара Стефана, Радохне и деспота Угљеше[84]. Према томе, повеље српских владара задржале су и после слома српске власти своју правну важност.

Ни промене које су наступиле после успостављања византијске власти у самом Серу нису биле онако радикалне како би се могло очекивати. Известан континуитет власти се одржао. Остао је на свом положају чак и серски митрополит Србин Теодосије. Још августа 1375. Теодосије председава суду Серске митрополије и потписује акт о суђењу словенским словима, као у најбоље дане српске власти[85]. Потписује тај акт, као слуга византијског цара, и Алексије Асан[86], који је пре десет година потписао један акт као слуга и братучед царице Јелене (в. стр. 88). Међутим, овај документ је пун тешких израза о минулој српској власти, којој су председник суда митрополит Теодосије и Алексије Асан недавно служили, толико тешких да митрополитов словенски потпис на овој повељи делује доиста чудновато. Расправу је покренуо Алипијски манастир због старог спора око једног земљишта код Сера о коме је васељенски судија Ромеја Никола Матаранг донео пресуду још 1341. године[87]. Али, као што каже акт митрополита Теодосија, одлука није извршена због тога што је „државу Ромеја задесила невоља и пометња у овоземаљским стварима и што је законита власт и царевина пала под противзаконито господство Трибала. Но, пошто је сада", наставља акт, „божјом милошћу мрак нестао и правда засијала и моћни и свети наш господар и цар поново преузео власт које је био лишен, тражи и манастир да преузме своје".[88] Пресуду Матаранга потврђује и царска канцеларија повељом од октобра 1375, веома важном за историју институције васељенских судија,[89] па се овде каже да су и сами цареви одредили да пометња из времена српског господства не сме да штети ономе коме се чини неправда ни да помаже оне који чине неправду[90].

Слично је и на Светој Гори период српске превласти у протату под протима Србима изазивао извесне горке успомене. О томе сведочи акт прота Герасима од јануара 1375, сачуван опет у архиву Кутлумуша,[91] чије повеље бацају највише светлости на занимљиви проблем односа према српској власти после њене пропасти. Герасим је, као светогорски прот, добио од цара и од цариградског патријарха писмене наредбе (ἔγγραφοι ὁρισμοί) да све келије подељене за време прота Срба (τῶν

---

[84] Ib. No 38, 33 и 51 (окт. 1386).

[85] Ib. No 33, 85.

[86] Ib. No 33, 87.

[87] Ib. No 19. О хронологији *Lemerle*, ib. p. 88. О васељенском судији Матарангу *Lemerle*, Juge général 302 sq., 309 sq.

[88] Ib. No 33, 11—15. Мало даље (l. 56) исто и са још појачаним изразима о паду „законите власти и царства под противзаконито и тиранично господство Срба" (εἰς τὴν παράνομον καὶ τυρανικὴν τῶν Σέρβων δυναστείαν).

[89] Ib. No 34. Cf. *Lemerle*, Juge général 307 sq.

[90] Ib. No 34, 112.

[91] Ib. No 31.

σερβοπρώτων) буду одузете онима којима су дате и враћене протату. Сигурно су те наредбе уследиле на тражење самих Светогораца, јако заинтересованих за поделу напуштених келија и озлојеђених тиме како и коме су их делили проти Срби. Време кад су протатом управљали Срби остало је у њиховом сећању као епоха српске превласти, многим неугодна, па се, као што смо већ напоменули (стр. 111), створила и карактеристична кованица σερβοπρῶτοι. Акт о коме је реч настао је међутим због тога што је Теодосије, некадашњи игуман Алипијског манастира и светогорски прот, добио у своје време келију од прота Србина Доротеја: Доротеј му је одузео келију коју је Теодосије добио од прота Силвана, а затим му је дао у замену другу, те би сада, према поменутим наредбама цара и патријарха, Алипијски манастир имао да врати протату келију добивену од прота Срба. Разуме се, нашли су се разлози са којих је протат дозволио манастиру да келију задржи.

Акт истог прота Герасима, издат у исто време, чини сличан изузетак за Хиландар[92]. Занимљиво је међутим да овај акт, намењен српском манастиру, не показује оно нерасположење према српској власти које се тако јасно испољава у акту истог прота Герасима издатом Алипијском манастиру. Чак напротив. Герасим се и овде позива на царску наредбу о повратку келија (патријархову наредбу не спомиње), али, према његовом дипломатски опрезном излагању у овом акту, та наредба не би се односила на келије које су делили проти Срби већ на келије које су давали „неки проти, пре свега они под српском управом[93].“ Келију Плака, која је у питању, Хиландарци су, према њему, добили од покојног прота Нифонта (не каже да ли је био Србин), на молбу блаженог цара Србије кира Стефана[94]. Сходно царској наредби, Герасим је намеравао да је врати протату, али су му Хиландарци више пута долазили и молили да то не чини „подсећајући га на многа и велика добочинства благоверног блаженог цара кира Стефана и замонашене благоверне деспине“[95] и на њихову посету Светој Гори. И прот Герасим, заједно са својим клиром, одлучује да се молба Хиландараца задовољи „ради успомене на светог покојног цара и због побожности и мудрости благоверне госпође и деспине наше, да не би се она и сувише ражалостила чувши за одузимање те келије“.[96] Ако је подела келија за време српске власти узбуђивала Светогорце, то је и царска наредба о њиховом повратку изазвала, као што видимо, не мале тешкоће.

---

[92] Chil. No 156 (јан. 1375).

[93] Chil. No 156, 5.

[94] Акт о предаји ове келије Хиландару је сачуван (Chil. No 135), и ми смо о њему говорили на свом месту. Предаја је стварно извршена на тражења цара Стефана Душана, децембра 1347, за време његовог боравка на Светој Гори. Акт је сачуван само у преписима. Копија A нема уопште протовог потписа, док копија B, уместо три прва потписа наведена у A, наводи потпис прота Арсенија (а не Нифонта, како би требало према акту прота Герасима). *Мошин*, Светогорски протат 91 и Патр. Калист 194 наводи да се Нифонт јавља у овом акту као бивши прот; у ствари копија B наводи — и то на последњем месту — потпис који гласи само ὁ ἐλάχιστος ἐν ἱερομοναχοῖς Νίφων. Светогорски прот Нифонт свакако није био Србин већ су га српски калуђери оптужили због богумилства: MM I 296—300. Уп. *Мошин*, н. м.

[95] Chil. No 156, 16.

[96] Ib. No 156, 22.

VI

ВЕЛИКИ РАТ ПРОТИВ ТУРАКА

ПРИПРЕМЕ И ПОСЛЕДИЦЕ

Ст. Новаковић рекао је тачно и лепо да је „све што је Угљеша радио било прожето једном јединoм мишљу, великим ратом против Турака, мишљу да турску навалу и Муратово напредовање устави".[1] Треба додати да Угљеша није тежио само за тим да турску навалу заустави већ је настојао да против Турака покрене велики офанзивни рат. Његова замисао била је, како то каже старац Исаија, „изгнање Турака"[2] — замисао потекла из сазнања да опасност која се надвила над његовом земљом, и не само над њом, неће престати докле год непријатељ држи одсудне положаје у Тракији и само се може отклонити његовим коначним протеривањем. Ову мисао гајио је и његов брат краљ Вукашин, једини његов велики савезник. Проширено гледиште да нико у то време није био довољно свестан опасности и није видео њену тежину, не изгледа према томе оправдано. Тачно је међутим да се господари осталих угрожених земаља нису придружили Угљешином походу, и ово је свакако утицало на његов исход.

Мишљу о предстојећем рату против Турака руководио се свакако Угљеша и када је, крајем шездесетих година, проширио границе своје државе на западну Тракију (в. горе стр. 32 сл.). Тиме се притисак на централне области Серске државе донекле смањио, али се повећавала и могућност сукоба на новим истуреним границама. Не треба мислити да пре битке на Марици између Турака и Серске државе није долазило до непријатељстава. Напротив, упади Османлија били су изгледа честа појава, али података о томе има само онда кад су од тих упада страдали и светогорски манастири, па се у светогорским повељама помињу последице непријатељских разарања.

Сачувало се више вести о томе да је и Света Гора, од средине XIV века, у више махова, страдала од јаких турских напада. Тако светогорски протат с протом Антонијем на челу, око 1350. године, даје Алипијском манастиру келију Гомата да би је манастир обновио, јер је ова келија,

---

[1] *Новаковић*, Срби и Турци 184.
[2] *Стојановић*, Записи и натписи III, бр. 4944, стр. 43.

која је припадала протату, као и толике друге келије протата, била сасвим разорена „од безбожних Агарена".[3] На одјек овог разорног турског напада наилазимо још у једном акту од априла 1363: протат потврђује манастиру св. Пантелејмона права на један мањи манастир који му је доделио исти прот Антоније, пошто је тај манастирић био спаљен за време разарања и пустошења која је Света Гора доживела од Агарена[4].

Веома занимљив је и податак једног хиландарског акта од јуна 1353. године из кога се види да су хиландарци после „велике, дуготрајне и јаке навале Агарена", подигли пирг у Кареји ради одбране своје тамошње келије[5]. Реч је вероватно о истом нападу, ако не и о више њих. У сваком случају ова повеља показује да се на Светој Гори у то време стално рачунало с могућношћу препада турских гусара. Постављен на високо место, овај пирг, тако се даље објашњава, служи као осматрачница и користи целом карејском насељу.

Податак хрисовуље цара Јована V од априла 1357. којом се великом примикирију Алексију и његовом брату протосевасту Јовану потврђује власништво келије Равдуха, односи се, изгледа, на један нешто доцнији турски напад. Алексије и Јован добили су ову келију од прота Доротеја да би је поново изградили, јер је она била „сравњена са земљом и потпуно уништена најездом безбожних Агарена".[6] На темељу ове порушене келије они су доцније подигли своју славну задужбину, манастир Пантократора.

О нарочито снажним нападима говоре документи из краја шездесетих година. Према једном акту од децембра 1369, монаси Зографског манастира тражили су од светогорског протата келију Камилавха да би је обновили, јер је „и она сасвим напуштена, као и остале келије, како знају сви, због најезде безбожних Турака."[7] Други акт протата истог датума додељује Кутлумушком манастиру две келије које су „пре више година потпуно уништене бројним нападима безбожних Турака."[8] Очевидно су турски напади временом бивали све жешћи и све чешћи. Случајне вести о тим жестоким нападима, који су захватили чак и Атос, дају да се осети крајња несигурност и напетост у којој се налазила источна Македонија дуги низ година пре него што је дошло до одлучујућег судара.

---

[3] Kutl. No 32.

[4] Ross. No No 9 и 10. О Антонију који нам је познат као светогорски прот из једног документа од 1348. и из малопре поменутог акта издатог око 1350. године, в. стр. 108.

[5] *Mošin-Sovre*, No 7.

[6] Pant. No 2, 5. О светогорском проту Доротеју (1356—1366) в. стр. 109. Поменуту горе повељу прота Антонија из времена око 1350. потписао је између осталих игуман манастира Равдуха монах Јакинт (Kutl. No 23, 34). Према томе јасно је да је келија, одн. манастирић Равдуха наджвео напад о коме је реч у Антонијевој повељи, а да је после тога дошло до новог турског напада који га је „сравнио са земљом."

[7] Zogr. No 45, 3.

[8] Kutl. No 28, 12.

* * *

У дипломатској акцији коју је водио Јован Угљеша, припремајући рат против Турака, посебно место заузима питање измирења са византијском црквом. Историја раскола изазваног проклетством које је цариградска патријаршија бацила на српског цара и српског патријарха, има више колико занимљивих толико и изненађујућих црта. Разуме се, Византија није могла да призна ни Душаново крунисање за цара Срба и Грка ни стварање српске патријаршије. И једно и друго противречило је најосновнијим начелима њене политичке и црквене идеологије. Ипак, раније у сличним ситуацијама Цариград није прибегавао одлучењу, ни према Симеону, ни према Самуилу, ни према царевима Другог Бугарског Царства. Нарочито је упадљиво да ни на Душана анатема није бачена непосредно после његова крунисања за цара и оснивања српске патријаршије него више година доцније. Међутим, управо ова околност објашњава због чега је до тога чина уопште дошло.

Према Даниловом настављачу, одлучење српског цара, патријарха и његових архијереја изрекао је цариградски патријарх Калист,[9] а Калист је заузимао патријаршијски престо од 10. јуна 1350. до новембра 1353. и затим поново од јануара 1355. до августа 1364. године[10]. Нема сумње, и у томе се сви истраживачи слажу, да одлучење српског цара и српске цркве пада у време првог Калистовог патријарховања. Оно се ставља обично у 1352. годину, али, као што је с правом истакао В. Мошин, без стварног образложења. Опширно претресавши ово питање, Мошин је, са своје стране, суптилним аргументима дошао до закључка да је анатема на Душана и српску патријаршију бачена у времену између јесени 1352. и пролећа 1354. године[11]. Највероватније изгледа међутим да је до таквог оштрог иступања Цариграда против српског цара и његове цркве дошло у време кад је између Византијског и Српског царства постојало отворено ратно стање, а такво стање владало је на почетку Калистова патријарховања. Као што је познато, у јесен 1350. године, док је Душан ратовао у Босни, Јован Кантакузин је отпочео у Македонији војну акцију већег замаха. Лако је заузео Бер и Воден, па је изгледало да је куцнуо час велике византијске контраофанзиве. Чак у Скопљу грчка странка је очекивала успостављање византијске власти. Закаснела анатема васељенског патријарха требало је да подупре ову контраофанзиву и да помогне византијском василевсу у обарању српске власти у некадашњим византијским областима. Карактеристично је да је, према Даниловом настављачу, одлучење било уперено у првом реду против самог цара Стефана (отълоучаѥть цара с патриѩрхомь и

---

[9] Животи краљева 381.

[10] Cf. *Grumel,* Chronologie 437, чије наводе треба међутим утолико исправити што Калист није умро 1363. него 1364. године, као што је доказао *Јиречек*, ASPh 14 (1892) 256, н. 2 и 17 (1895) 260 f. (= ЈЗ I, 395, прим. 2 и 451).

[11] *Мошин,* Патр. Калист 202: „Између битке код Димотике (у касну јесен 1352) и одступања Калистова у пролеће 1354“. У ствари, као што је малопре речено, Калист је напустио престо новембра 1353.

ıговы арьхиıреı). Међутим, велике наде које је Кантакузиново ратовање изазвало у Византији и код њених присталица у македонским градовима, брзо су се изјаловиле. Његова полетна и у почетку успешна офанзива заустављена је код Сервије противнападом ћесара Прељуба, а у то се и сам цар Стефан изненада појавио са својом војском пред Солуном. Кантакузин тврди, додуше, да је, приликом преговора до којих је тада дошло у солунској околини, Душан пристао да врати Византији Епир, Тесалију и извесне делове Македоније, али, као што каже Јиречек, „тешко ће то бити истина". У ствари Душан не само што није ништа вратио него је већ јануара 1351 поново заузео Воден, а ускоро после тога је Хлапен запосео и Бер, тако да се у постојећем стању није променило ништа[12].

Према томе, Калистова анатема промашила је свој непосредни циљ. Али једанпут изречено проклетство из уста највишег представника православне цркве није могло да остане без последица. Да је оно одјекнуло и код самих Срба, нарочито у српским духовним круговима, одгојеним у византијским схватањима, најбоље показује осуда са којом Данилов настављач говори о томе како се Душан, зажелевши царско достојанство, венчао на царство, ,,оставивши прародитељску власт краљевства'', а напустивши ,,од прародитеља и светога Саве предано му архиепископство од патријарха цариградскога, постави себи насиљем патријарха Јоаникија''[13]. И сам Душан је тражио излаза из настале мучне ситуације, желећи да изглади сукоб и да добије ,,разрешење за ово зло''. Али до споразума није могло да дође, како то Данилов настављач несумњиво тачно преноси, ,,сана ради и градовь[14].

Питање ,,сана и градова'' било је доиста срж сукоба како између византијске и српске цркве тако и између византијске и српске државе. Јер оно је имало и политички и црквени аспект. Било је то, с једне стране, питање Душанове царске титуле и градова које је он од Византије освојио, а с друге стране, питање уздизања Пећке архиепископије на степен патријаршије и одвајања црквених центара на освојеној територији од цариградске патријаршије, често уз замену грчких архиепископа и митрополита српским црквеним достојанственицима. Душан је, како каже патријарх Филотеј, ,,заузевши земљу Ромеја, одузео њене цркве саборној цркви и матери и предао архиепископу Пећи и Србије;''[15] он је, како то још жешће и реторички заносније изражава Угљешина повеља о црквеном измирењу, ,,створио неканонски саморукоположеног патријарха и, дрско откинувши не малобројне митрополије од саборне Христове цркве, предао њему''[16]. При томе је, према Даниловом настављачу, по савету свога патријарха, одагнао цариградске митрополите из градова своје области, те је настала ,,бѣда и зьлоба не мала''[17].

[12] *Јиречек*, Историја Срба I, 229 сл. *Lemerle*, Philippes, 201 sq.

[13] Животи краљева 380—381; прев. *Л. Мирковић*, Београд 1935, 289. О Угљешиној повељи о црквеном измирењу в. доле стр. 135 сл.

[14] Ib. 381.

[15] M. M. I, 553.

[16] *Соловјев-Мошин*, бр. 35, 85.

[17] Животи краљева 381.

Потчињење освојених земаља Пећкој патријаршији било је несумњиво једна општа мера, а смењивање грчких црквених поглавара и њихова замена српским црквеним старешинама једна честа појава. То не значи међутим ни да су у освојеним областима сви митрополити Цариградске патријаршије изгубили своја седишта (в. горе стр. 106 сл.), ни да је освојена територија стварно у целини прешла под јурисдикцију српске патријаршије. Нема сумње да је највећи део територије на коју се простирала Угљешина власт био још од Душановог времена потчињен Пећкој патријаршији[18]. Али, се, супротно постојећем мишљењу[19], ни из чега не види да је српској патријаршији била икада потчињена Света Гора, ни епископија Јерисоа под коју је Света Гора спадала. Претресајући светогорске документе, видели смо да су се Светогорци за време српске власти обраћали и византијским царевима и византијским патријарсима, али нисмо могли да констатујемо да су се икада обраћали Пећкој патријаршији. Видели смо такође да је епископ Јерисоа Давид упутио жалбу цариградском патријарху и тражио његову заштиту у свом спору са светогорским протом, и да је цариградски патријарх сматрао себе надлежним да са својим синодом решава о тој жалби и пружа епископу Јерисоа тражену заштиту. Штавише, јерисоски епископ је у својој жалби на првом месту протестовао против тога да светогорски прот доводи на Свету Гору јереје рукоположене у Србији, што свакако не би могао да чини да је и сам био потчињен српској цркви. Света Гора је прва признала Душана за цара, а град Јерисо је са својом градском облашћу, мимо некадашње гарантије у Душановој општој хрисовуљи светогорским манастирима, временом укључен у административни систем Серске државе и добио је, као и остали градови, свог кефалију. Међутим, упркос потчињењу српској власти, положај Свете Горе и јерисоске епископије у црквеној сфери није претрпео ма какве правне промене.

С друге стране, пада у очи да сем повеље патријарха Филотеја из 1368, која нас обавештава о жалбама јерисоског епископа Давида, нема ни једног документа из кога би се видело да је расцеп између грчке и српске цркве био узрок сукоба између Грка и Срба на Светој Гори. Светогорски документи и не спомињу постојање црквеног раскола. Не спомиње се овај моменат ни једном речју чак ни у оним огорченим изјавама које су даване у грчким црквеним круговима о времену српске власти после њеног пада. Реч је само о тиранском српском господству и о светогорским протима Србима који су се били осилили (в. стр. 124 сл.).

---

[18] Хипотеза *И. Снегарова,* История на охридската архиепископия I, Софија 1924, 334 сл., према којој је Угљеша своје земље ставио под црквену власт Охридске архиепископије, настала је, као штосмо већ видели (стр. 85, нап. 16), због погрешне интерпретације текста Угљешине повеље из 1369 (при томе Сњегаров и не покушава да објасни зашто је онда Угљеша настојао да добије за своју цркву разрешење од Цариградске патријаршије). Ова хипотеза ипак је утицала на историографију. Уп. *Р. Грујић,* Охридска архиепископија, Нар. Енц. III (1928) 251.

[19] Уп. *Р. Грујић,* Пећска патријаршија, Нар. Енц. III, (1928) 371.

Ма колико да је помутило званичне односе између византијске и српске цркве, Калистово проклетство фактички није дубље утицало на односе између Грка и Срба у свакидашњем узајамном животу. Диктовано потребама тренутне политичке ситуације, оно ни код самих Византинаца није поколебало од давнина укорењено веровање у припадност Грка и Срба једној те истој црквеној заједници.

У свом више пута цитираном говору из 1366. године, позивајући Цариграђане да се споразумеју са Латинима како би заједничком борбом против Турака спасли своје изнемогло и раскомадано Царство коначне пропасти, Димитрије Кидон инсистира на томе да нико сем западних хришћана није у стању да пружа Ромејима потребну помоћ. Да би ову тезу доказао, беседник прво жели да одстрани веровање у могућност помоћи са друге стране, па вели, прибегавајући реторичкој фигури питања и одговора: „Можда ће неко рећи: а шта би ти имао да пребациш Мизијцима и Трибалима, људима сличним нама и оданим богу, који кроз многа времена у многим стварима беху у заједници с нама", а и не живе далеко тако да не би требало много времена посланицима за међусобне преговоре[20]. Кидон не пориче оправданост таквих речи о суседним јужнословенским народима, чак и потврђује са своје стране да су то побожни народи. Његови аргументи иду у другом правцу: он истиче да су то сиромашни и недовољно јаки народи, уз то су Срби освојили византијске градове у Македонији[21], Бугари су се пак показали незахвални према цару који је свога сина и наследника оженио кћерком њиховог архонта, „а сви знају колико понижење представља за цара овај брак, а за онога колику част[22]." Узалуд је, према томе, надати се савезу са њима, закључује Кидон, те сада опширно и са реторичким заносом износи аргументе у прилог савеза са западним хришћанима, који су према њему такође Ромеји. Τίνες Ῥωμαίοις Ῥωμαίων οἰκειότεροι σύμμαχοι; Тако изражава суштину своје тезе сам Кидон[23], који воли не само реторичко многоглаголање него и звучне кратке формуле, а уме и да их нађе.

Тенденција његовог списа је дакле у томе да одврати Цариграђане од идеје о савезу са Србима, као и са Бугарима. Утолико је упадљивије оно што се у њему износи о њиховој побожности и блискости са Грцима, износи се очигледно као позната ствар, као опште мишљење у које не сумња нико, па ни он сам. Ни речи о расколу који одваја српску цркву од Цариграда. Кидон не заборавља да су Срби одузели Византинцима Македонију и не пропушта да на то подсети, али као да сасвим заборавља да се српска црква налази под анатемом цариградског патријарха.

Најзанимљивије је да преко тога прелази исто тако сам Јован Кантакузин. У јуну 1367. бивши цар, на челу царске породице, у присуству дворских достојанственика и виших представника грчке цркве, примио је папског легата Павла који је дошао на Исток ради преговора

[20] Demetrii Cydonii Oratio pro subsidio Latinorum, P G. 154, col. 972 C.
[21] Ib. 973 C.
[22] Ib. 976 AB.
[23] Ib. 977 D. Cf. 980 B.

о црквеној унији[24]. Доминантна фигура на овом скупу и једини говорник са грчке стране, „царев отац" Јован Кантакузин почиње своја излагања занимљивим посматрањем о узроцима непријатељства међу људима: једни су непријатељи хришћана и душом и телом — то су неверници и следбеници Мухамедови; други су жељни њихових блага, а понекад и живота — то су једноверници наши и следбеници цркве (οἱ ὁμόπιστοι ἡμῖν καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ ἀκολουθοῦντες), Бугари, Срби и њима слични[25]. Кантакузин инсистира пре свега на томе да о питању црквене уније може решавати само васељенски сабор. Тражи да се такав сабор састане у Цариграду и да на њега буду позвани епископи потчињени васељенском патријарху, и блиски и далеки, тако и митрополит Русије са својим епископима, митрополити Трапезунта, Аланије и Зихије, епископи патријараха Александрије, Антиохије и Јерусалима, као и католикоса Иберије (Грузије), патријарха Трнова и архиепископа Србије[26]. Разуме се само собом да српску цркву Кантакузин не назива патријаршијом већ архиепископијом, али је веома упадљиво да је убраја у пуноправне православне аутокефалне цркве и тражи да и она буде као таква заступљена на весељенском сабору — као да се ништа није десило, као да је цариградски васељенски патријарх није, на његов сопствени захтев, искључио из црквене заједнице. Слично Кидону, и он пребацује Србима ратовање против Византије и отимање византијских земаља („блага" и „живота"), али ни једном речју не спомиње црквени расцеп, подвлачи штавише верско јединство Грка и Срба.

У светлости таквих изјава тешко је отети се утиску да су историчари, импресионирани покајним речима Данилова настављача и Угљешине повеље о измирењу са свим њеним реторичким неумереностима, приписали одлученьу српске цркве већи значај него што га је оно у ствари имало, већи но што га је оно имало и у очима самог Јована Кантакузина, па и самог патријарха Калиста.

За личност патријарха Калиста везана је, као што је познато, дипломатска мисија у циљу византијско-српског зближења. И поред тога што у ствари није имало дубљег дејства, проклетство бачено на српску цркву, све док није било и формално опозвано, није престајало не само да узнемирује побожне душе верника него и да представља сметњу у званичним односима између српске и грчке цркве, па према томе и између српске и византијске државе. Зато је већ Душан тражио његово опозивање. Зато су и доцније, и на једној и на другој страни, чињени покушаји измирења, чим би се осетила потреба за побољшањем међусобних односа.

Иницијативу преузела је сада Византија, а њен извршилац био је сам патријарх Калист. Политичке рачунице изазвале су црквени расцеп, из политичких разлога дошло је и до покушаја измирења, па

[24] В. интересантан извештај о овом састанку који је недавно објавио J. *Meyendorff*, Projet de Concile oecuménique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul, DOP 14 (1960) 147—77.
[25] Ib., Texte, l. 44—48.
[26] Ib., l. 127—33.

најзад и до његове ликвидације. Почетком шездесетих година Турци су освојили највећи део Тракије, заузели Димотику (1361), Једрене (1362), Пловдив (1363). Тражећи помоћ на свим странама, влада цара Јована V Палеолога обратила се Серској држави, па је у пролеће 1364. године упутила у Сер, на двор царице Јелене, посланство са патријархом Калистом на челу. И ето, патријарх Калист, који је бацио проклетство на цара Стефана, одлази у Сер његовој удовици, а ова га врло пријатељски дочекује. Описујући ову епизоду на последњим страницама своје историје, Кантакузин нарочито истиче благонаклоност и предусретљивост с којом су царица и њене велможе дочекали патријарха[27]. Циљ Калистове мисије, био је, према Кантакузину, склапање савеза са Србима ради заједничке борбе против Турака[28], и ово је сигурно тачно. Али чињеница да је тај задатак био поверен патријарху, свакако упућује на закључак да је приликом склапања савеза требало да дође и до црквеног измирења[29]. И можда је управо зато Душанова удовица тако благонаклоно дочекала патријарха. Међутим, случај је хтео да се Калист у Серу изненада разболео и умро (у лето 1364)[30]. Сахрањен је у цркви Серске митрополије са великим почастима, у присуству светогорских калуђера[31].

Преговори које је изненадна Калистова смрт прекинула, нису са византијске стране обновљени. Цар Јован V кренуо је у Угарску да тражи помоћ тамо, а затим се, у истом узалудном тражењу, упутио у Италију. Преговоре је обновио, припремајући офанзиву против Турака, деспот Јован Угљеша. Нема сумње да је Угљеша већ у преговорима са патријархом Калистом 1364. године имао свог удела као тада најјача личност на серском двору. Тражећи сада савезнике за велику борбу на коју се решио, деспот је покушавао да за њу придобије Византију, па се пред њега поставило питање измирења са Цариградском патријаршијом.

Као што се види из његове доцније повеље о измирењу[32], Угљеша је упутио цариградском патријарху посланство[33], па је патријарх, Калистов наследник Филотеј, прихватио његову иницијативу и послао у

---

[27] Cant. III, 360—362.

[28] Ib. 361, 2.

[29] На ово указује и *Мошин*, Патр. Калист 205.

[30] О хронологији в. горе (прим. 10) цитиране напомене Јиречека. Јиречеков закључак да је Калист умро јуна 1364. и да је Филотеј поново дошао на патријаршијску столицу 8. октобра те године (а не 1363) као да се не слаже са актом Цариграске патријаршије од септембра III Индикта који ММ I, 477 стављају у септембар 1364. Тај акт могао би да буде од септембра 1364. само ако је Филотеј постао патријарх 8. октобра 1363. и према томе Калист умро јуна те године. Ако је Јиречекова хронологија тачна, а по свему изгледа да јесте, патријаршијски престо био је у септембру 1364. вакантан, па би се датум поменутог акта морао померити за петнаест година унапред или унатраг.

[31] Cant. III, 361, 23.

[32] *Соловјев-Мошин*, бр. 35, 106—112.

[33] Извештавајући о успостављању црквеног мира, патријарх Филотеј у својој повељи од марта 1371. такође саопштава да се Угљеша обратио њему и његовом синоду: ММ I, 553.

Сер никејског митрополита[34]. О току преговора између деспота и овог патријарховог изасланика није ништа познато. Познат је само резултат: Угљеша је прихватио захтеве Цариградске патријаршије, и тако је постигнуто црквено измирење за којим је он тежио и које је прогласио повељом од марта 1368. године[35].

Ова повеља, сва у византијском реторичком духу и стилу, после дугог патетичног увода верско-етичке садржине, осуђује најжешћим речима Душана због тога што се прогласио самодршцем Србије и Романије, „заневши се у своме срцу висином достојанства и величином власти", што је туђе градове „лакомим очима гледао и неправедни мач против најнедужнијих дигао", што је „чак и у област божјега унео неправду, усудио се да старе црквене одредбе и прописе отаца злобно гази, разбија и разара. . . па је створио неканонски саморукоположеног патријарха, и дрско отевши не малобројне митрополије од саборне Христове цркве, предао њему, због чега се и десило да је настала не мала схизма у цркви"[36].

Овој схизми деспот сада чини крај, јер не жели да види под својом влашћу „овакву новину и неправду. . . и пропаст душевну толиких људи"[37]. Насупрот тешким Душановим гресима истиче се, са истим реторичким патосом, у исто тако неумереним изразима, чистота његових побуда. Стављају му се у уста и такве речи: „кад не бих Ромејима вратио стару слободу, да опет живе по светим и божанским законима царева и посве ослобођени варварске тираније и неправде, беживотан би ми изгледао живот"[38]. Ова неоспорно ефектна фраза са реторски успелим завршетком — ἀβίοτον εἶναί μοι τὸν βίον δοκεῖ — не подразумева у ствари оно што привидно каже, јер наравно Угљеша није ни помишљао на повратак свега онога што је Византинцима било одузето, а ни никејски митрополит није био тако наиван да то од њега очекује. Ова фраза има чисто реторичку функцију: њоме се поставља антитеза између Душана који је Ромејима слободу одузео и Угљеше који је њима враћа. Шта се и коме стварно враћа, речено је при крају у диспозицији: враћају се саборној цркви и васељенском патријарху „све отете цркве и митрополије и сва патријаршијска права"[39].

Анализирајући овај покајни документ са његовим необуздано тешким речима о Душану и његовом делу, Ст. Новаковић примећује

[34] То је посланство о коме говори патријарх Филотеј у повељи од априла 1368. поводом жалбе јерисоског епископа против светогорског прота: MM I, 556 sq. Филотеј не наводи чланове свог посланства. Никејски митрополит, који је, као што се види из Угљешине повеље, ово посланство предводио, био је у ствари само титуларни митрополит Никеје и егзарх Битиније, јер се Никеја већ од пре скоро пола века налазила у рукама Турака. Он се бавио у Цариграду, био је један од најугледнијих чланова патријархова синода и као такав често се спомиње у актима Цариградске патријаршије овог времена упоредо с другим, делом такође титуларним митрополитима.

[35] *Соловјев-Мошин*, бр. 35.

[36] Ib., l. 71—88.

[37] Ib., l. 91—94.

[38] Ib., l. 94—98.

[39] Ib., l. 117—22.

„да је чудо како га је Србин уопште потписао"[40], и ову примедбу није тешко разумети. Међутим, правила византијске реторичке игре била су Угљеши боље позната него нама, па је он знао да у реторици звучност речи значи више него садржина, да речи треба да импресионирају, али не морају да се схвате буквално и у суштини мало обавезују. Он је потписао овај документ, али, што је упадљиво, потписао га је српски[41].

Ову повељу саставио је — у то нико не може посумњати — реторски школовани Византинац. Међутим, текст није послат из Цариграда него је састављен, како су претпостављали већ Соловјев и Мошин, на лицу места, у околини патријарховог изасланика, никејског митрополита[42]. Ово је и више него претпоставка, јер је документ објављен марта 1368, а видели смо да у априлу те године патријарх Филотеј и његов синод још нису знали да је споразум постигнут[43]. Упадљиво је и изванредно страхопоштовање са којим се никејски митрополит овде цитира: деспот га назива „господин мој и отац мој и предстојник и лекар моје душе"[44]. Исто тако наметљиво велича се и његова улога у постигнутом измирењу и цела заслуга приписује се њему: он је „дошавши и порушивши преградни зид, многим знојем и напорима смирио расцеп силом пресветог духа и измирио децу са заједничком мајком"[45].

Угљеша је пожурио да објави свој проглас о успостављању мира са Цариградском патријаршијом. Показало се међутим да тиме ствар још није била свршена. Цариградски патријарх је са своје стране прогласио црквено уједињење тек више од три године доцније, маја 1371[46]. Због чега се његово званично објављивање од стране васељенског патријарха толико одложило, није нам познато. Јиречек је веровао, изгледа, да се чекало на повратак цара Јована V из Италије. Са повратком Јована V повезује коначно измирење и Халецки[47]. Грујић претпоставља, што свакако изгледа вероватније, да су у међувремену вођени — безуспешно — преговори са пећким патријархом Савом IV

---

[40] *Новаковић*, Срби и Турци 179.

[41] Остале грчке повеље Угљешине познате из времена његовог деспотства, потписане су грчки. Уп. *Соловјев-Мошин*, бр. 36, 37 и 38.

[42] *Соловјев-Мошин*, стр. LXIV.

[43] В. горе, стр. Документ се назива у тексту *γράμμα* (*Соловјев-Мошин* бр. 35, 145: *τὸ παρὸν γράμμα τῆς βασιλείας μου*). Из тога је *Новаковић*, Срби и Турци 179, закључио да је то писмо упућено цариградском патријарху. Исто погрешно мишљење заступају *Соловјев* и *Мошин*, стр. LXIII, иако се патријарх у овом документу спомиње у трећем лицу. Упоређујући његов формулар са формуларом који се употребљавао у „писмима страним владарима, високим личностима и папама" издавачи констатују низ одступања, па покушавају да објасне како је дошло до „збрке у формулару овог документа" (стр. LXIV). Међутим, формулар Угљешиног прогласа сличан је формулару прогласа патријарха Филотеја од маја 1371. о истом предмету, који се такође зове (*σιγιλλιῶδες*) *γράμμα* (ММ I, 553—55), па и других сродних докумената Цариградске патријаршије, са којима га и треба упоређивати.

[44] *Соловјев-Мошин*, бр. 35, 110.

[45] Ib., l. 113.

[46] ММ I, 553—55.

[47] *Јиречек*, Историја Срба I, 247. *Halecki* 241. Међутим, данас је, на основу кратке хронике *Lambros-Amandos*, No 47, 32, познато да се Јован V вратио у Цариград тек 28. октобра 1371, а не у мају, како су још сматрали Јиречек и Халецки.

који се успротивио таквом решењу[48]. Садржински Филотејев проглас се углавном подудара са Угљешиним, али је по тону много уздржљивији. И он прво говори опширно, али у знатно умеренијим изразима о свему што је за време Душаново изазвало црквени расцеп, а затим прелази на то како је тај расцеп отклоњен. Улога и заслуга Угљешина јако је наглашена. Промена је наступила пошто је господар у земљи најближој Византијском Царству постао пресрећни деспот Србије кир Јован Угљеша, „човек мудар и честит, добре нарави и савести, пун страха божјега", који је желео уједињење цркве. Обратио се патријарху и његовом синоду, па је ово велико и достојно дело извршено. „И сјединиле су се ове митрополије са великом саборном црквом" и — то је важан моменат који у прогласу од марта 1368. уопште није споменут — „примили смо њихове архијереје у заједницу"[49]. Ово је била концесија, додуше неизбежна, коју је са своје стране учинила Цариградска патријаршија.

Истог месеца, маја 1371. године, патријарх Филотеј издао је акт којим је митрополиту Драме поверио управу над митрополијом Филипија и, што је нарочито важно, одредио митрополита Драме за свог егзарха у области деспота Србије кира Јована Угљеше, пренevши на њега сва патријаршијска права у тој области[50]. Упадљиво је да цариградски патријарх ову улогу није поверио митрополиту престонице Угљешине, свакако због нарочито присних веза серског митрополита са српском патријаршијом. На жалост, ми ништа не знамо ни о личности ни о народности митрополита Драме који је цариградском патријарху уливао више поверења. Треба обратити пажњу и на то да се Филотејевом наредбом делокруг митрополита Драме као патријарховог егзарха изричито ограничава на територију Угљешине државе, додуше далеко најважније за Цариградску патријаршију. Из тога је већ Новаковић, вероватно с правом, закључио да се и само измирење односило само на ту територију[51], мада треба подвући да ни у Угљешином прогласу ни у прогласу самог патријарха Филотеја о таквом ограничењу нема ни речи; штавише, Угљешина повеља говори о повратку свих цркава одузетих Цариградској патријаршији[52], а патријарх Филотеј подвлачи да је уједињењем успостављен ред који је постојао пре тога[53].

* * *

Преговори о црквеном уједињењу били су увод у политичке преговоре. Измирење са цариградском црквом требало је да утре пут политичком споразуму и војном савезу са Византијским Царством. Из говора који је Димитрије Кидон одржао у лето 1371. године, сазна-

[48] Уп. *Р. Грујић*, Нар. Енц. III, 391.
[49] ММ I, 554.
[50] ММ I, 558—560.
[51] *Новаковић*, Срби и Турци 183.
[52] *Соловјев-Мошин*, бр. 35, 121. В. горе стр. 135.
[53] ММ I, 554: καὶ γέγονεν ἕνωσις καὶ ἀποκατάστασις ὡς τὸ πρότερον.

јемо да су у Цариград дошли српски посланици да позову Византинце ,,да се заједнички иступи против заједничких непријатеља[54]. Кидон, коме дугујемо овај драгоцени податак, додаје да су српски посланици нудили Византији и склапање династичких брачних веза, па чак и новац ,,којим су мислили да нас покрену''[55].

Док је пре пет година Кидон инсистирао са таквом искључивошћу на једино спасоносном савезу са Западом, одбијајући и побијајући све што би се могло навести у прилог савеза са сиромашним Србима и незахвалним Бугарима, сада се он у свом говору залаже за прихватање српских понуда, јер ,,треба сматрати да ће нам они бити сигурни савезници пошто и они трпе зло од варвара''[56]. Пут цара Јована V у Италију очигледно је отрезнио латинофила Кидона, који је, налазећи се у царевој пратњи, доживео заједно с њим сва горка разочарења и тешка понижења овог путовања[57]. Показало се, како то сам Кидон каже у једном писму, да је ово путовање, у које је цар полагао толике наде, било само ,,један узалудан замор без икакве користи за нашу отаџбину''[58].

---

[54] Demetrii Cydoni Oratio de non reddenda Gallipoli, P. G. 154, 1033 A: καὶ παρὰ τῶν Τριβαλλῶν ἥκουσι πρέσβεις, ἀξιοῦντες κοινῇ τοὺς κοινοὺς πολεμίους ἀμύνασθαι. Као што је утврдио *R. Loenertz*, Les receuils des lettres de Démétrius Cydonès, Città del Vaticano 1947, 112, Кидон се с пута у Италију, на коме је пратио цара Јована V, раставши се од њега у Венецији на пролеће, вратио у Цариград у лето 1371. године, па је по свом повратку одржао овај говор. *Halecki*, 241 sq. такође ставља овај говор у лето 1371. Ова хронологија је свакако највероватнија, као што ће се видети и из даљег нашег излагања. У сваком случају не може се, по мом мишљењу, сумњати у то да су српски посланици о којима је у њему реч долазили од Угљеше, и већина научника се у томе слаже. Пре би се могло питати да ли је то било једино посланство које је Угљеша упутио у Цариград са сличним предлозима. Друкчије мишљење заступају *Ћирковић*, Допуне 451, сл. и нарочито *Charanis*, Palaeologi and the Ottoman Turks 297, који датира Кидонов говор у почетак 1377. године, у време у које ставља предају Галипоља (уместо у септембру 1376) јер полази од претпоставке да је Галипољ после Кидонова говора и предат Турцима. Међутим, из Кидонова говора сазнајемо само да су Турци предају Галипоља тражили, а то не значи да је до ње тада стварно и дошло. Познато је да је Андроник IV задовољио турске захтеве и септембра 1376, непосредно после преузимања власти (12. августа), предао Галипољ, а то опет не значи да Турци нису тражили његову предају и претходних година. В. и прим. 61.

[55] Да ли се разговарало о конкретним брачним плановима и о каквим, тешко је и нагађати јер о Угљешиној породици није познато ништа, сем што је имао сина Угљешу који је умро у најранијем детињству (пре априла 1371). В. прим. 64. Ако је узимана у обзир веридба једног од царевих синова с неком Угљешином или Јефимијином рођаком, примамљива би била претпоставка, коју износим наравно са свим резервама, да се можда већ овом приликом помишљало на Манојла (II), који се, као што је познато, двадесетак година доцније, оженио Српкињом, ћерком Константина Драгаша. Старији царев син, Андроник (IV), био је већ дуже ожењен ћерком бугарског цара.

[56] P. G. 154, 1033 A.

[57] Cf. *Halecki* 242, који је међутим сматрао да су вести о томе да је Јован V био задржан у Млецима због својих дугова, производ доцнијих легенди (p. 334 sq). Ово мишљење, на коме је *Halecki* и доцније инсистирао (Byz. 17, 1944/5, 313 sq.), побили су већ *F. Dölger*, Johannes VII., Kaiser der Rhomaer, BZ 31 (1931) 22 sq. (Уп. и BZ 33, 1933, 134 и 43, 1950, 441) и *Charanis*, Palaeologi and Ottoman Turks 285 sq., а коначно је цело ово питање расветлио *R. J. Loenertz*, Jean V Paléologue à Venise (1370—1371), REB 16 (1958) 217 sq.

[58] D. Cydonès Correspondance, ed. Loenertz, I, No 37, 5.

Постало је и сувише јасно да је с те стране узалудно очекивати „сигурне савезнике". А може бити да је на промену Кидоновa става утицао и пораст моћи Серске државе, која је последњих година осетно ојачала, па чак и проширила своје границе према Тракији, у сусрет турском освајању. „Сиромашни" Срби нудили су сада Царству новац. Порасла је у међувремену и опасност од турског освајања: Турци су захтевали предају Галипоља, који је Амадео Савојски 1366. од њих освојио и вратио Византији. Наговорити Цариграђане да на тај захтев никако не пристану, био је главни циљ овог Кидоновог говора. О појачаном турском притиску управо у лето 1371. говори и један западни податак: папа је, негде у јулу те године, добио обавештење од Ђеновљања да се очекује нов напад Турака[59].

Кидонова вест о српском посланству у Цариграду најјаснији је доказ Угљешиних настојања да окупи угрожене народе ради борбе против турске наваде — „против заједничких непријатеља". Врло је вероватно да су слична посланства одлазила и Бугарима и појединим српским феудалним господарима, али је то остало незабележено. Ни Бугари ни Срби нису имали свога Кидона. Понуде српских посланика Византинцима показују колико је Угљеши било стало до тога да за своје ратовање придобије савезнике. О томе сведочи уосталом и његово упорно тражење измирења са цариградском црквом. Међутим, сва су настојања остала безуспешна; узалудна су се показала и понижења којима је било купљено измирење са византијском црквом. Положај Византије био је међутим такав да њен пасиван став много не изненађује. Цар Јован V још се није био ни вратио са свог несрећног пута. На врховима владала је дубока неслога[60]. Цариградско становништво било је сасвим обесхрабрено. Многи, према Кидону чак и већина, нагињали су предаји Галипоља и споразуму са Османлијама[61].

---

[59] Cf. *Halecki* 284—51, на основу папиног писма од 1. августа 1371, које говори о тим вестима и одаје велику узнемиреност.

[60] Поред познате јаке затегнутости односа између цара Јована V и његовог најстаријег сина Андроника IV, треба обратити пажњу на белешку једне кратке хронике — *Lambros-Amandos* No 47, 32 — према којој је Јован V, ускоро по свом повратку, дао да се похапси више архоната. На овај податак указује и даје и иначе добре напомене о тадашњој ситуацији у Византији *Charanis*, Palaeologi and Ottoman Turks 292.

[61] Не изгледа ипак вероватно да је Галипољ тада и предат Турцима, мада један податак познате Бугарске хронике може навести на такве закључке. Ова хроника, састављена почетком XV века (после 1413), каже наиме да су Турци после победе на Марици однели плен у Галипољ (ed. *J. Bogdan*, ASPh 13, 1891, 528). Јиречек сматра овај податак веродостојним (Ib. 14, 1892, 264 = Јиречеков Зборник I, 401). *Halecki* 246 прихвата га такође, па чак и изражава мишљење да је предаја Галипоља Турцима уочи Маричке битке морала имати знатне последице за целокупно српско-турско ратовање и утицати на његов исход. Чињеница је међутим да је Галипољ предао Турцима септембра 1376. Андроник IV. Ако је податак Бугарске хронике тачан (а има у њој доста нетачности), требало би претпоставити да су Византинци успели да после 1371. још једном поврате град, а о томе се не само ништа не зна него је и врло тешко у то поверовати. Као што је познато, Турци су помогли Андроника IV да се дочепа власти зато што је он био спреман да им преда Галипољ, а то значи да претходна влада Јована V то ипак није учинила.

Једини који се Угљеши придружио био је краљ Вукашин. То је био, истина, и најјачи савезник кога је он могао наћи у тадашњим балканским земљама. Говорили смо већ о томе да је погрешно видети у Вукашину удеоног господара с ограниченим територијалним поседом. Краљ Вукашин био је савладар цара Уроша, његова власт се простирала на сву територију која је цару Урошу остала, и на тој територији он је био стварни господар. Вукашиново учешће у Угљешином подухвату према томе није значило само ангажовање снага са некадашње његове удеоне области у западној Македонији него и са целе преостале територије тадашњег Српског царства. У овој светлости ратовање браће Мрњавчевића добија много шири и већи значај. Утолико је далекосежнија и историјска одлука која је у бици на Марици пала, већа је и тежина маричке катастрофе.

* *
*

Угљешина иницијатива у покретању великог рата одражава се јасно у изворним вестима. За савременике, и домаће и византијске, то је био његов рат. Исаија каже у свом запису: „и покрене (подвиже) деспот Угљеша све српске и грчке војнике, и брата свога Вукашина краља, и друге велможе многе"[62]. Цар Манојло II говори о тешким невољама и турским најездама до којих је дошло после Маричке битке као о времену које је наступило „после смрти деспота Србије, покојног Угљеше"[63]. Нема сумње међутим да су Угљеша и Вукашин припремали своју офанзиву споразумно. Ма да о томе нема директних вести, заједничко ратовање било је јамачно, да ли само преко посредника или и на личним састанцима, предмет дужег претходног договарања. Охридски архиепископ Григорије, кога смо фебруара 1369. године срели на деспотовом двору, био је свакако један од посредника, и то најистакнутији, преко којих су се одржавале везе између српског краља и серског деспота.

---

[62] Помен грчких војника не значи наравно учешће Византије. Реч је о грчким становницима Серске државе, тј. Угљешиним поданицима. То је тачно протумачио већ *Новаковић*, Срби и Турци 198. Уп. и *Lascaris*, Actes serbes de Vatopédi, 196, n. 6. — Под велможама подразумевају се Угљешини и Вукашинови великаши, вође пронијарске војске (в. горе, стр. 63). *Новаковић*, Срби и Турци 199 сл. био је у заблуди када је сматрао да је реч о браћи Дејановићима и о Богдану и да су они учествовали у Угљешином и Вукашиновом ратовању. Тачније тумачење дају *Томац*, Битка на Марици 67, и *Шкриванић*, Битка на Марици 84.

[63] Простагма Манојла II од децембра 1408, изд. *Мошин*, Акти 165. Кратке византијске хронике (*Lambros-Amandos*, Βραχέα χρονικά, у белешкама о турској победи 1371. спомињу само Угљешу и његову погибију. Тако хроника бр. 48, 8 каже: ἐνίκησαν οἱ Τοῦρκοι τὸν Οὔγκλεζη τὸν δεσπότη ἔτους ,στωοθ'. Уп. и бр. 33, 1. Колико је Угљешина личност била позната у Византији показује чињеница да се његово име наводи без икаквог ближег објашњења. Нарочито карактеристична је међутим белешка у хроници бр. 20, 3, која каже само да је године 6897 (1371/2) погинуо на Марици деспот (ἐτζακίστη εἰς τὴν Μάριτζαν ὁ δεσπότης).

Почетком 1371, ако не и још раније, офанзива је била коначно решена. Ово се види из Угљешине повеље Ватопедском манастиру од априла те године. Спремајући се за велику борбу, деспот је у пролеће 1371. отишао на Свету Гору, обишао и Хиландар и Ватопед, који је био тако близак његовом срцу. У Хиландару посетио је гроб свога таста кесара Војихне и свог прерано умрлог сина, малог Угљеше[64], и, за покој њихових душа, потврдио је све манастирске поседе и привилегије[65]. Ватопеду коме је већ раније дао извесне приходе на језеру Пору, деспот сада поклања цео рибњак Св. Теодора на том језеру. А у уводу повеље која је тим поводом издата, образлажући свој поклон, врло импресивним речима говори о својој намери да зарати против Турака. Емотивна страна предстојећег ратовања јако је изражена у овом уводу, пуном верског заноса: „И претходници моји триблажени и славни цареви, и оци моји, нису с друге стране имали власт да царују и да покоравају непријатеље који би на њих устали него од савезништва и јунаштва пречисте моје госпође Богородице. Стога је и царство ми, ношено истом надом, дижући се на оружје против безбожних Муслимана (ὅπλα κατὰ τῶν ἀθείων Μουσουλμάνων αἴρουσα), свесно било да треба да посети Свету Гору и да принесе овој Богородици молитве и ропско поклоњење, а од ње да прими богатство њене милости а преко ње и самог Слова и Бога нашег. Јер њиховом помоћу цареви царују и владари владају земљом. Нашавши, дакле, часну и свету Ватопедску обитељ царства ми, велику, сјајну и преславну. . . и примивши од ње за пут велике молитве, царство ми поклања њеним монасима који у њој подвижнички живе ову хрисовуљу"[66]. . .

Ове речи дају утисак да су писане непосредно пред почетак ратовања. Биће да је Угљеша тада намеравао да ступи у поход још на пролеће. Шта га је побудило да извршење своје намере одложи до у касно лето, не знамо. Да ли само жеља и покушај да за учешће у предстојећем рату придобије Византију? Деспотово посланство морало је кренути у Цариград ускоро после његовог повратка са Свете Горе (в. стр. 137 сл., нап. 54). Нема сумње да је Угљеши било много стало до византијског савезништва, али није оно било за њега неопходан услов, јер је ратовање било и без византијског пристанка одлучено и на крају без њеног учешћа и предузето.

---

[64] Мали Угљеша, изгледа једино дете деспота Јована Угљеше и Јелене-Јефимије, умро је у раном детињству и сахрањен је у Хиландару, у гробу свога деде кесара Војихне. У Хиландару се чува и иконица коју је њему, „младому младенцу Угљеши деспотовићу" поклонио неки „велики и свети муж"; на њој су урезане речи којима је Јефимија дирљиво оплакала прерану смрт свог сина. Види *Стојановић*, Записи и натписи I, 138. Уп. *Радојичић*, Антологија 96 и Развојни лук 157 сл.

[65] *Новаковић*, Зак. спом. 445—6.

[66] *Соловјев-Мошин*, бр. 38, 1—18. *Lascaris*, Actes serbes de Vatopédi p. 178 No 4, 1—13.

Претпоставља се да је Угљеша за почетак своје офанзиве изабрао време кад су турске војне снаге биле јаче ангажоване у Малој Азији[67]. Чињенице говоре друго. Видели смо да је у лето 1371. папа добио од Ђеновљана обавештење да се Турци спремају за нов напад, а из Кидонова говора сазнајемо да су Турци тада тражили предају Галипоља, чији је посед осигуравао прелаз у Тракију. И папино писмо и Кидонов говор, одрази истих збивања и исте опасности, одају озбиљност ситуације која је услед тих турских тражења и припрема управо тада настала. Не би имало користи расправљати о томе да ли би било боље да је до српске офанзиве дошло још у пролеће. Чињеница је у сваком случају да је до ње дошло у моменту заоштравања турског притиска, заоштравања које је може бити управо и подстакло и убрзало коначну деспотову одлуку.

Нема сумње да је иницијатива за одређивање почетка офанзиве припадала Угљеши и да је он имао да изабере тренутак који му је из ових или оних разлога изгледао погодан. Не добивши позив за очекивани покрет на исток, краљ Вукашин је у рано лето 1371. кренуо на другу страну да би, заједно са Ђуром Балшићем, ударио на Николу Алтомановића. У јуну он се са Ђуром Балшићем и сином Марком налазио код Скадра[68]. Међутим, овај поход је изненада прекинут, па је Вукашин, свакако на Угљешин позив, кренуо у рат на другом крају Балканског полуострва, пошавши у сусрет својој погибији[69].

Што су Угљеша и Вукашин кренули на саму султанову престоницу, потврђује да је њихов циљ био протеривање непријатеља са Балканског полуострва. Што су они продрли све до у њену близину, показује да Турци, иако већ више година господари највећег дела Тракије, нису још били чврсто окупирали целу територију него су углавном држали важније центре, па је и већа војска могла да прође неометано, ако је умела да изабере подесан пут. Уосталом, о путу којим се српска војска кретала и избила на Марицу, никаквих конкретних података нема[70]. Морамо да се помиримо и с тиме да се ни о самом судбо-

[67] Ову претпоставку изнео је *Томац*, Битка на Марици 68, а детаљније заступа *Шкриванић*, Битка на Марици 82, доведен у заблуду тиме што турске хронике бележе да је Мурат заузео Бигу на малоазијској обали и да је после тога презимио у Бруси, а затим одмах прелазе на приче о српском нападу на Једрене и Маричкој бици. У ствари Мурат је освојио Бигу још 1365. године. У компилацијама о којима је реч — јер то нису самостални извори него доцније компилације зависне од једне те исте изворне подлоге — постоји овде једна велика празнина која се протеже на више година. Ове хронике не знају ништа о томе шта се догодило у времену између заузећа Биге и српског напада, па зато и бележе Маричку битку већином под наредном хиџ. 767, тј. 1365/6. годином. Уп. Екскурс II.

[68] Уп. *К. Јиречек*, Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани, ЗЈ I, 374, где је објављен и дубровачки документ из кога се то види.

[69] *Halecki* 242 sq. неоправдно закључује да га је Ђура Балшић пратио и у овом рату.

[70] То даје простора хипотезама, којих је пун већ познати приказ *Новаковића*, Срби и Турци 201 сл. У новије време покушавали су да утврде пут којим је прошла српска војска *Томац*, Битка на Марици 69 сл. и нарочито *Шкриванић*, Битка на Марици 86 сл., који даје и скицу њеног кретања, као и скицу распореда српске и турске војске за време боја. У сваком случају српска војска није могла да прође кроз Ђумулџину, кроз коју је води пут на Шкриванићевој скици, јер се овај град већ више година налазио у турским рукама. В. стр. 35 сл. и нарочито Екскурс II.

носном боју, до кога је овде дошло 26. септембра, не зна скоро ништа поуздано, као уосталом ни о Косовском боју[71]. Сем записа старца Исаије, све вести о бици на Марици и Угљешиној и Вукашиновој погибији које су до нас доспеле потичу из пера доцнијих писаца. Исаијин запис међутим приказује пре свега стање у које је земља запала после пораза. Приче доцнијих писаца не оскудевају у појединостима и о самом боју, али су те приче, и домаће и турске и византијске, плод доцније традиције, далеке од историјске стварности, испреплетене легендама и пуне очигледних претеривања, којих уосталом има већ и код Исаије. Ми се нећемо на тим причама задржавати. Оне су више пута детаљно претресане[72], из њих је извучено све што се може извући, па и више од тога.

За разлику од Косовског боја, бар је исход битке на Марици сасвим известан: изненадан потпуни слом смелог подухвата серског деспота и српског краља, погибија и једног и другог, две најјаче личности на тадашњем Балкану, пропаст њихове војске. То је била највећа и најдалекосежнија победа Турака пре 1453. Њен први резултат био је слом Серске државе, њене даље последице пропаст свих балканских држава. Њихово освајање било је још само питање времена.

Да ли су савременици били тога свесни или не, чињеница је да је катастрофа на Марици начинила поражавајући утисак и у непосредно погођеним и у суседним земљама, па чак и на далеком Западу. Ужас који је обузео непосредно погођене најјасније изражавају узбудљиве речи које је старац Исаија исписао на крају свога превода Псеудо-Ареопагитових списа: ,,. . . И толика нужда и зло љуто обли све градове и крајеве западне, колико ни уши слушаше, ни очи видеше. А по убијању мужа овог храброг деспота Угљеше просуше се Измаилћани, и полетоше по свој земљи, као птице по ваздуху, и једне од хришћана мачем клаху, друге у ропство одвођаху. А оне који су остали смрт прерано поже. Они који су од смрти остали глађу погубљени бише. Јер таква глад би по свима крајевима, каква не би од постанка света, ни потом таква, Христе милостиви, да буде. А оне које глад не погуби, ове допуштењем божјим вуци ноћу и дању нападајући ждераху. . . И уистину тада живи оглашавају за блажене оне који су раније умрли...''[73]

* * *

Серска држава престала је да постоји. Али није пала одмах под турску власт. Вероватно је, мада о томе нема података, да су Османлије одмах после битке на Марици проширили своју власт на истурену Угљешину област у западној Тракији, с леве стране Месте. Над основним областима Угљешине државе, западно од Месте, нису завладали непосредно Турци. Серску област и Халкидику заузео је, као што је по-

---

[71] В. лепе напомене *Ћирковића*, Допуне. 448 сл.

[72] Почев од више пута цитираног живог и занимљивог приказа *Новаковића*, Срби и Турци 179—223, и све до најновије расправе *Шкриванића*, Битка на Марици, где су наведени и сви ранији радови.

[73] Превод *Радојичића*, Развојни лук 163.

знато, византијски деспот Манојло, каснији цар, тада солунски намесник; а Угљешине земље између Струме и Вардара припале су, као што смо утврдили, браћи Јовану и Константину Драгашу и тако су остале засада у српским рукама.

Манојло је из Солуна брзо продро у средиште области погинулог српског деспота. Већ новембра 1371. ушао је у Сер[74]. У Цариграду су у томе видели значајан успех. Цар Јован V даровао је сину освојене градове источне Македоније и тесалијског приморја у доживотно власништво хрисовуљом са дугачким уводом који је саставио сам Димитрије Кидон. Овај кићњасти увод велича Манојлове заслуге, верност према оцу за време његовог путовања у Угарску и Италију и дугогодишњу успешну управу у Македонији, па истиче да је он својим напорима многе градове ослободио српског јарма (τοῦ τῶν Σέρβων ζυγοῦ)[75]. На крају се изражава нада да ће умети да их одбрани и од неверника. Ова нада захтевала је доиста много реторског оптимизма.

Како било, југоисточна Македонија, серска област и Халкидика са Светом Гором, налазила се поново под византијском влашћу, и није тешко разумети да је повратак ових знаменитих области веселио византијска срца. Цитирали смо горе из серских и светогорских докумената наређења о анулирању извесних мера из времена српске власти и речи пуне одушевљења због тога што је „моћни и свети наш господар и цар поново преузео власт које је био лишен" (в. стр. 125). Али тај моћни и свети цар био је најмање у стању да ишта одбрани од неверника. Он је врло брзо пао у вазалну зависност од турског султана. Продором у области погинулог српског деспота енергични византијски деспот предухитрио је њихову окупацију од стране Турака. Али и поред тога што су те области још извесно време остале ван турских граница, турски одреди су стално крстарили по њима а и по другим земљама Балканског полуострва.

Лепе, уметнички снажне Исаијине речи да се после Угљешине погибије Турци „просуше и полетоше по свој земљи, као птице по ваздуху" нису реторичка фигура, мада у Исаијином запису има природно и хипербола, неизбежних у реторичком саставу. О дубоким упадима Турака сведоче и савремени западни документи, додуше са претеривањима, као што их неминовно рађа паника и недовољна обавештеност. Први гласови о катастрофи која је снашла хришћане на Истоку допрли су до Авињона тек почетком маја 1372, па се чуло, тако је папа Григорије XI с великим узбуђењем јавио угарском краљу и млетачком дужду, да се Турци, победивши српске великаше у грчким областима, приближавају српско-угарској граници, а на западу Албанији и да постоји бојазан да ће избити на јадранску обалу[76]. Обавештења која је пола

---

[74] В. запис који је објавио *P. N. Papageorgiou*, Αἱ Σέρραι 316, n. 2. Cf. *R.-J. Loenertz*, Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès, Échos d'Or. 36 (1937) 278. *Lemerle*, Philippes 214 sq.

[75] Ed. *K. E. Zachariae von Lingenthal*, Prooemien zu Chrysobullen von Demetrius Cydones, S. B. d. Preuss. Akad. d. Wiss. 1888, II, p. 1421.

[76] Cf. *Halecki* 252.

године доцније донео папи лично католички архиепископ Неопатра, додала су томе да турски продори угрожавају и Атинско Војводство и Ахајску Кнежевину[77].

Док су вести о турским успесима изазивале све већу зебњу, гласови о ономе што се догодило у самом Цариграду потпуно су збунили и папу и обично добро обавештене Млечане. И у Авињону и у Венецији владало је уверење да је византијски цар склопио са турским султаном савез, па су Млечани у лето 1374. године предузели мере против очекиване заједничке турско-грчке војне акције[78]. Ни два писма која је папа најзад, у децембру 1374. и јануару 1375, примио од самог цара Јована V Палеолога, нису много разјаснила ствари јер цар, изгледа, није ни желео да их разјасни[79]. Тек када су се у октобру 1375. вратили из Цариграда посланици које је тамо послао, Григорије XI је најзад сазнао истину и саопштио ову горку истину Угарској писмом од 8. децембра 1375: безбожни Турци „нападоше, заузеше и разорише скоро цело славно царство Романије и приморaше га да им плаћа данак" (invaserunt, occuparunt, destruxerunt fere totum gloriosum imperium Romanie et sibi tributarium effecerunt)[80]. Уговор до кога је дошло између византијског цара и турског султана није био ни грчко-турски војни савез, како се у почетку мислило на Западу, ни обично примирје, како је то, изгледа, сам цар папи приказао, него вазално потчињење Византијског Царства турском султану.

Овај уговор постао је тешка стварност више година пре но што су вести о томе допрле до Авињона и што су тамо схватили њихов прави смисао. У византијским изворима, крајње оскудним за ову епоху, он се не спомиње директно. Међутим, приче византијских историчара, ма колико да су сумарне и фрагментарне, јасно показују његове последице. Из њих се види да је цар Јован V у пролеће 1373. године — не знамо да ли први пут — пратио са својом војском Мурата приликом једног његовог похода у Малу Азију. Мало доцније сазнајемо и висину данка који Византинци плаћају султану[81].

Јован V вратио се из Венеције у Цариград тачно месец дана после турске победе на Марици. Не добивши на Западу очекивану помоћ, застрашен турском силом, имајући пред очима катастрофу која је снашла српског краља и серског деспота, он се није дуго двоумио да изјави султану покорност. Тако је бој на Марици учинио крај и византијској независности, а исто тако и бугарској. Српски пораз одлучио је не само судбину поражених него и оних суседних земаља које су остале по страни, па и оних које су у почетку из њега извукле привидну корист. Није само Вукашинов син краљ Марко постао вазал турског султана, оба-

[77] Ib. 254 sq.

[78] Ib. 301.

[79] Ib. 305 sq.

[80] *Theiner*, Mon. Hung. No 309, p. 155. Cf. *G. Ostrogorsky*, Byzance, État tributaire de l'Empire turc, ЗРВИ 5 (1958) 49 sq.

[81] Детаљније о свему томе *Ostrogorsky*, op. cit.

везан да му плаћа данак и пружа војну помоћ. У исти положај доспели су и браћа Јован и Константин Драгаш, и бугарски цар, и сам византијски василевс, нешто доцније и његови синови, владаоци над појединим деловима раскомаданог царства.

Битка на Марици остала је прекретница и у свести самих Византинаца. Најјасније то показује једна доцнија простагма самог цара Манојла II. Овај документ осветљава с нове стране дубину кризе коју је пораз на Марици изазвао у Византији. Несигурност је постала тако велика да је византијска влада била приморана да одузме манастирима половину њихових поседа и да их подели пронијарима. Скоро четири деценије доцније Манојло II је написао у својој простагми ове речи: „Пре много година, одмах после смрти деспота Србије, покојног Угљеше, због навале која је тада настала од стране Турака, а која је била веома тешка и беспрекидна, водећи бригу о општем добру, одлучено је да половина метоха светогорских и солунских и просто речено свих буде дата у пронију, како не би сви скупа пропали. Јер је толико очевидно претило оно време и стање ствари"[82]. Постојала је намера да све то буде враћено манастирима, ако се прилике поправе. Међутим, како констатује цар Манојло, прилике су се само погоршавале, па је царска влада била приморана да наметне манастирима и нове терете.

Кад је новембра 1371. године ушао у Сер, млади деспот Манојло био је на почетку свог животног пута, дугог и бурног, пуног тешких невоља и горких разочарења, али и изненадних заокрета. Није могао тада да предвиди да ће његова влада над реокупираним областима југоисточне Македоније доживети жалостан крај и да ће његов смели покушај да пркоси моћном султану само убрзати пад Сера у турске руке (19. септембра 1383), па и пад самог Солуна (1387); да ће царство Ромеја постати беспомоћна играчка у политичкој игри спољних сила а да ће се та сурова игра испреплести са тешким размирицама у самој царској породици, због којих ће он и његов отац у два маха изгубити круну и више година провести у тамници; да ће се бавити на турском двору у понижавајућој улози султановог вазала; да ће лутати по свету и обилазити стране дворове, талијанске, француске и енглеске, тражећи, узалуд, помоћ за своје несрећно царство. . . Ова лутања прекинуо је изненада Бајазитов пораз у бици код Ангоре, а борба између Бајазитових синова дала је Византијском Царству још једном предаха, ослободила га је — привремено — вазалне зависности од Османлијског Царства, па чак му је и вратила — привремено — Солун са околном облашћу и Светом Гором. Манојлова простагма издата је у периоду тог предаха, али нема у њој више ни трунке оптимизма, а поготово оних илузија које су Византинци после његовог уласка у Сер лаковерно гајили. Показало се, и изгледа да је Манојло то увидео, да је српски пораз на Марици, тешко погодио и само Византијско Царство изручивши га османлијској освајачкој сили. Тада је почела и његова дуга агонија.

---

[82] Простагма Манојла II од децембра 1408, изд. *Мошин*, Акти, 165. О секуларизацији манастирских поседа у Византији уп. *Острогорски*, Пронија 105 сл

ЕКСКУРС I

ВЕЛИКИ СТРАТОПЕДАРХ АЛЕКСИЈЕ, ВЕЛИКИ ПРИМИКИРИЈЕ ЈОВАН И ЊИХОВ ОТАЦ ВЕЛИКИ ДОМЕСТИК ДИМИТРИЈЕ ПАЛЕОЛОГ

У историји византијско-српских односа друге половине XIV века велики стратопедарх Алексије и велики примикирије Јован заузимају значајно место. То се, истина, није одразило у наративним изворима, па је дуго остало незапажено и у историјској науци. Додуше, браћа Алексије и Јован познати су стручњацима одавно као ктитори светогорског манастира Пантократора, али су тек истраживања Пола Лемерла расветлила улогу коју су они одиграли у политичком збивању свога времена[1]. Проницљивом анализом незапажених или недовољно схваћених документарних података Лемерл је утврдио да су браћа Алексије и Јован, после Душанове смрти, отпочели против Срба успешну контраофанзиву. Успели су наиме да запоседну, 1356. или почетком 1357. године, градове Хрисопољ и Анакторопољ, као и острво Тасос. Хрисовуљом од марта 1357. цар Јован V Палеолог даровао им је ове градове и острво у личну својину.

Томе треба додати да је и Христопољ враћен Византијском царству акцијом Алексија и Јована (в. стр. 28 сл.). После овог новог успеха Алексије је постао велики стратопедарх, а Јован велики примикирије: тако их титулише простагма Јована V од фебруара 1358, док је раније, па и после заузећа Хрисопоља, Анакторопоља и Тасоса, старији брат био велики примикирије а млађи протосеваст.

Освојени градови остали су кроз дужи низ година под влашћу ова два византијска великаша, а после смрти старијег брата, који је умро пре августа 1373, велики примикирије Јован владао је њима сам све до турског освајања. Био је у ствари један од династа који су управљали остацима раскомаданог царства. Држао је градове на пиеријском приморју, као што је царев старији син Андроник IV држао градове на Мраморном мору, Манојло II Солун, царев шурак Матија Кантакузин, а доцније трећи царев син Теодор, Мореју.

---

[1] *Lemerle*, Philippes 206—13.

Но, мада је историјска улога браће Алексија и Јована углавном разјашњена и мада се показала веома значајном, њихове личности су још увек обавијене тамом. Није утврђено ни коме су роду припадали ни како су се презивали. У документима се, истина, редовно истиче да је велики примикирије Јован царев зет (γαμβρός), а велики стратопедарх Алексије, као његов брат, царев „пријатељ" (συμπένθερος), али се при томе наводе само њихова имена и титуле, док се њихово презиме обично не цитира. Зато и Лемерл говори о „загонетним личностима" браће Алексија и Јована (personnages mystérieux)[2].

Једну индентификацију предложио је, истина, већ Јиречек, али се у Јиречеково време о активности браће Алексија и Јована знало и сувише мало да би хипотеза, коју је он сасвим узгред и без аргументације изнео, могла бити довољно основана. Јиречек је претпоставио наиме да је велики стратопедарх Алексије иста личност као и Алексије Асан који се помиње у једном акту од августа 1365. године[3]. Међутим, Алексије Асан о коме је реч у овом акту био је братучед (ἐξάδελφος) и дворанин (οἰκεῖος) царице Јелене[4], налазио се дакле у њеној служби, док су велики стратопедарх Алексије и његов брат велики примикирије Јован ратовали против Јеленине области и освајали њене градове. Алексије Асан потписао је, сада као дворанин византијског цара, један акт још августа 1375,[5] а велики стратопедарх Алексије је умро, као што смо напоменули, пре августа 1373. године[6].

Желећи да „најзад открије загонетно презиме Алексија и Јована које није наведено ни у једном нашем извору",[7] Лемерл је скренуо пажњу на податак у даровници којом су велики примикирије Јован и његова жена Ана Асанина, августа 1374. године, поклонили манастиру Пантократора један виноград у околини Хрисопоља. Јованов потпис на овом акту даје, као и обично, само име и титулу: ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοτάτου καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Ἰωάννης ὁ μέγας πριμικήριος.[8] Потпис његове жене гласи међутим: ἡ δούλη καὶ ἐξαδέλφη τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης Ἄννα Ἀσανῖνα καὶ Κοντοστεφανῖνα.[9] Ана наводи, дакле, два своја презимена: Асанина и Контостефанина истичући, што је најважније, да је царичина сестра од стрица (ἐξαδέλφη). Ово је у најбољем складу са њеним првим презименом — јединим које се цитира у тексту повеље —[10] јер је царица Јелена, жена Јована V,

[2] *Lemerle*, op. cit. 206.

[3] *Јиречек*, Историја I, 245.

[4] Esph. No 18, 5, 89.

[5] Kutl. No 33, 87.

[6] Из писма које је велики примикирије Јован августа 1373. упутио Млецима, тражећи да буде примљен у млетачко грађанство, види се да Алексије није био више жив у то време. Cf. *Lemerle*, Philippes 209 sq. Одредити тачно време његове смрти, немогућно је. Последњи данас познати документ у коме се он спомиње као жив потиче од марта 1368. године. О овом још неиздатом акту в. *Guilland*, Le stratopédarque, 83, n. 9.

[7] *Lemerle*, Philippes 211.

[8] Pant. No 5, 41.

[9] Ib., l. 43.

[10] Ib., l. 5, где велики примикирије Јован каже: ἐγὼ ἅμα τῇ συνεύνῳ μου κυρίᾳ Ἄννῃ Ἀσανίνῃ.

била кћи Јована VI Кантакузина и Ирине Асан. Дакле, Ана је водила порекло из рода Асана и према томе је била у блиском сродству са својом господарком царицом. Ово је и Лемерл тачно подвукао, док је за друго Анино презиме претпоставио да га је носила према свом мужу, па би се тако решила загонетка презимена браће Алексија и Јована: они би били Контостефани, „потомци породице која је била славна у XII веку."[11] Хипотеза је духовита, али не знам доиста чиме би се могло објаснити да жена истиче мужевљево презиме док га он сам у истом документу и на истом месту не спомиње. Биће да је Ана била Контостефанина по мајчиној линији. Уосталом, ни сам Лемерл не инсистира много на својој хипотези. Прелазе преко ње и доцнији истраживачи. У својим расправама о титулама стратопедарха и примикирија Родолф Гилан, резимирајући резултате Лемерловог истраживања о браћи Алексију и Јовану, нарочито подвлачи да је њихово презиме непознато[12].

О презимену браће Алексија и Јована повеља о којој је реч не открива ништа. Али нас она обавештава о сродству у коме се велики примикирије Јован налазио са царском породицом, и зато смо се и ми на њој задржали. У ствари, Јован није био царев већ царичин зет, и то не по рођеној сестри већ по сестри од стрица. Као што се зна, таква проширена употреба појмова за обележавање сродства била је уобичајена у Византији. Исто тако се и термином ἐξαδέλφη означава на првом месту сестра од стрица, односно од ујака, али се њиме, као и толиким другим сличним терминима, обележавају и иста сродства даљег степена. Ако је Ана Асанина била царичина ἐξαδέλφη првог степена, она је била свакако кћерка једног од шурака Јована VI Кантакузина, може бити деспота Манојла или деспота Јована Асана.

Има међутим један документ из кога се јасно види ко су били родитељи великог примикирија Јована и како се он презивао. То је повеља његове мајке велике доместикисе Ане Кантакузине, жене великог доместика Димитрија Палеолога[13]. У овој и иначе врло занимљивој повељи (в. стр. 39 и 60 сл.), издатој августа 1373, велика доместикиса Ана Кантакузина саопштава да се њено породично добро, село Маријане (Амаријане) у Каламарији, дуго налазило под српском влашћу; пошто је та област недавно (тј. после Маричке битке) дошла поново под власт Ромеја, њено имање је враћено њој и њеној породици, али како је оно било опустело, то су она и њен муж, велики доместик, одлучили да га уступе манастиру Дохијару на Светој Гори. Предајући свој посед дохијарским монасима, велика доместикиса наглашава да то чини уз сагласност, како она то каже, „светог мог господара великог доместика и законите деце и драгих нам великог примикирија Јована Палеолога и Кантакузине госпође Јевдокије".[14]

[11] *Lemerle*, Philippes 211.

[12] *Guilland*, Le Stratopédarque, 83 и Le Primicier, 156 („on ignore leur nom de famille").

[13] Ktenas No 8, p. 300—305.

[14] Ib. 1. 85—87: τοῦ τε ἁγίου μου αὐθέντου μεγάλου δομεστίκου καὶ τῶν γνησίων παίδων καὶ περιποθήτων ἡμῖν, τοῦ τε μεγάλου πριμικηρίου κυρίου Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῆς Καντακουζηνῆς κυρίας Εὐδοκίας.

Овим текстом решава се загонетка генеалогије великог стратопедарха Алексија и великог примикирија Јована: они су били синови великог доместика Димитрија Палеолога и Ане Кантакузине. Старији брат се у овом акту, природно, не спомиње јер, као што смо видели, није био више жив у то време, а млађи се изричито цитира као велики примикирије Јован *Палеолог*. С друге стране, сазнајемо из повеља Ане Кантакузине Палеологине да је имала и кћерку о којој иначе нема никаквих података. Она се зове Јевдокија Кантакузина, било да је наследила презиме своје мајке или да је била удата за неког Кантакузина, тј. припадника истог рода из кога је била и њена мајка.

Овај податак није промакао Лемерлу, али га је он само нотирао узгред у једној напомени сматрајући да није од интереса за Јованову и Алексијеву генеалогију. „Могло би се питати, каже Лемерл, да немамо овде име и филијацију великог примикирија Јована, брата великог стратопедарха Алексија. Проста рачуница доказује слабост ове хипотезе. Ако претпоставимо да је Јован, који је умро између 1386. и 1394. године, умро око 1390. у поодмаклим годинама, например са осамдесет година, он би био рођен око 1310; примимо да је његова мајка имала тада само двадесет година (при чему се не сме заборавити да је Јован био сигурно млађи од Алексија), онда би она била рођена око 1290; ако је идентификујемо са Аном Кантакузином Палеологином, ова би према томе имала најмање 93 године кад је, 1373, саставила и својом руком потписала даровницу Дохијару“[15]. Остављајући на страну да Ана Кантакузина, и кад би била рођена око 1290, не би 1373. имала 93 него 83 године, морам рећи да ми полазна тачка овог резоновања не изгледа ни мало убедљива. Не видим наиме никаквог основа за претпоставку да је Јован рођен већ око1310. године. Браћа Алексије и Јован појављују се на историјској позорници и почињу своју славну каријеру 1356—1357. године и према томе природно је претпоставити да су рођени негде око 1330. Јасно је и иначе да они припадају истој генерацији као и цар Јован V Палеолог (рођен новембра 1331), пошто су цар Јован и велики примикирије Јован ожењени са двема сестрама (од стричева). Њихова мајка била би према томе рођена око 1310, па је 1373, кад је издала своју повељу Дохијару, била жена шездесетих година.

Све је дакле у најбољем реду и срећом немамо потребе да тражимо излаза у неоснованој и неуверљивој претпоставци да је, поред познатог великог примикирија Јована, постојао и други непознати велики примикирије истог имена (што бисмо морали да учинимо уколико бисмо одбацили идентификацију која природно проистиче из повеље Ане Кантукузине). Можемо, напротив, мирне душе да прихватимо идентификацију која се намеће и да констатујемо да велики примикирије Јован Палеолог

---

[15] *Lemerle*, Philippes, 215, n. 5.

који се спомиње у повељи његове мајке Ане Кантакузине, није нико други него познати брат великог стратопедарха Алексија[15a].

У светлости онога што смо сазнали из Анине повеље, јаснији постаје и један податак из тестамента великог примикирија Јована који је остао незапажен, а који говори о његовим синовима. Овим документом, састављеним 1. августа 1384. године, велики примикирије Јован завештава своје поседе манастиру Пантократора, а на крају, у неке врсте постскриптуму, напомиње да је пропустио да каже у тексту да ће његови синови — Палеологопулос и Дука — имати у манастиру аделфате и живети у њему или на једном од његових метоха[16]. По коме је добио своје презиме млађи син, остаје нејасно, али нас више не изненађује да се старији син великог примикирија Јована Палеолога наводи као Палеологопулос.

Подаци повеље велике доместикисе Ане Кантакузине Палеологине забележени су у познатом Пападопулосовом делу о генеалогији Палеолога,[17] али висе овде тако рећи у ваздуху, јер нису повезани с оним документима који обавештавају о војној и политичкој активности браће Алексија и Јована. Пошто се у тим документима име Палеолога не спомиње, Пападопулос их није уопште узео у обзир, па није ни могао у Анином сину, великом примикирију Јовану Палеологу, препознати великог примикирија Јована, брата великог стратопедарха Алексија. Овај последњи није ни споменут у његовом делу, а у врло краткој белешци о великом примикирију Јовану речено је само да је био син великог доместика Димитрија Палеолога и Ане Кантакузине, па је још додато омашком да је он, према Кантакузину, био 1375. године πριμικήριος τῆς αὐλῆς, а затим постао велики примикирије[18]. Кантакузин спомиње Јована Палеолога, примикирија τῆς αὐλῆς, 1342. године,[19] и није нимало вероватно да је реч о доцнијем великом примикирију Јовану Палеологу, који је, пре него што је постао велики примикирије, као што знамо, био протосеваст.

Велики доместик Димитрије Палеолог, отац великог стратопедарха Алексија, великог примикирија Јована и Јевдокије Кантакузине, уживао је врло дуго своје високо достојанство[20]. Већ у уговору Византије са

[15a] Тако и *Dölger*, Schatzk., p. 118 примећује да ова повеља наводи презиме браће Алексија и Јована: Палеолог. Ова тачна али сасвим узгред учињена примедба, у коментару уз ново издање простагме Јована V издате фебруара 1358. браћи Алексију и Јовану (Schatzk. No 41), остала је незапажена. Морам признати да сам и ја тек накнадно на њу наишао. Кратке напомене које Делгер овде даје о Алексију и Јовану иначе су сасвим сумарне и непрецизне, јер Делгер још није познавао Лемерлова истраживања па није ни могао да о њима има јаснију представу.

[16] Pant. No 6, 187. Уп. No 7, 115.

[17] *Papadopulos*, Genealogie NoNo 135, 136, 137.

[18] *Papadopulos*, No 136. Пападопулос не спомиње ни синове великог примикирија Јована, ма да се старији, као што смо видели, изричито наводи као Палеологопулос.

[19] Cant. II, 195, 13.

[20] *R. Guilland*, Le grand domesticat, изоставио га је у свом списку великих доместика. В. међутим *V. Laurent*, Le grand domesticat 70, који наводи малобројне расположиве податке о њему.

Млецима од 8. октобра 1357, јавља се, међу сведоцима са византијске стране, на првом месту царев ἐξάδελφος (брат од стрица, одн. од ујака) велики доместик Димитрије Палеолог[21].

Међу византијским веледостојницима који су пратили Јована V на путу у Италију и који су наведени као сведоци у уговору Византије са Венецијом, склопљеном у Риму 1. фебруара 1370, јавља се, опет на првом месту, Димитрије Палеолог; у латинском тексту овог уговора цар назива њега и двојицу иза тога цитираних велможа „avunculi carissimi nostri."[22] Свакако је реч о великом доместику Димитрију Палеологу[23].

[21] MM III, 126: τοῦ τε περιποθήτου ἐξαδέλφου τῆς βασιλείας ἡμῶν μεγάλου δομεστίκου κῦρ Δημητρίου τοῦ Παλαιολόγου. После њега наведени су цареви „вољени стричеви" велики доместик Алексије Атуем и велики логотет Никифор Ласкарис Метохит. То је редак пример да два лица имају истовремено титулу великог доместика (Cf. *Ostrogorsky*, Alexois Raul, 345 sq). Вероватно је да се царев „стриц" Атуем, који се више не спомиње, налазио већ при крају своје каријере а да је Димитрије Палеолог тек око овог времена постао велики доместик. Иза Атуема и великог логотета Ласкариса наведен је царев „пријатељ" (συμπένθερος) велики стратопедарх Георгије Астра; дакле, Астра је носио ову титулу пре Димитријева сина Алексија, коме је она додељена, као што смо видели, управо око овог времена, најдоцније почетком 1358. године (в. стр. 31). Георгије Астра се јавља као велики стратопедарх још у хрисовуљи Јована V од јула 1362 (*Goudas* No 16, 1 и 19), али се већ октобра 1366, у акту његовог сина Михаила Астре Синадина, помиње као покојни (ib. No 18, 5). Случај Георгија Астре и Алексија Палеолога сличан је дакле случају Алексија Атуема и Димитрија Палеолога. Очигледно су Димитрије Палеолог и његови синови доживели на почетку самосталне владе Јована V у својој каријери нагао успон, чему се свакако допринели ратни успеси синова: Димитрије је постао велики доместик, његов старији син велики примикирије, па велики стратопедарх, а млађи протосеваст, па велики примикирије (мада ни титула великог доместика, ни титула великог стратопедарха још није била „вакантна"). Јован је, као велики примикирије, заузео место упражњено авансовањем његовог брата за великог стратопедарха, и од тада, тј. од краја 1357 — почетка 1358, носио је ову титулу тридесетак година, све до своје смрти (после маја 1386, кад се још спомиње као жив у повељи којом патријарх Нил потврђује његов тестамент: Pant. No 7, 3; у повељи патријарха Антонија од јуна 1394. споменут је као покојни: ib. No 9, 103). Кроз скоро цео овај период Јован је, колико видимо, једини носилац ове титуле у Византијском Царству. Тек пред крај његовог живота, у једном акту од 20. јануара 1383 (MM II, 51), јавља се још један велики примикирије, и то из рода Асана (име није наведено). Наведени примери за сва три достојанства која нас овде занимају, показују да је понекад још за живота остарелог достојанственика био именован нов носилац истог достојанства, кад је то његов углед захтевао. При томе је новопостављени, изгледа, добијао предност пред својим претходником: Димитрије Палеолог наведен је пре Алексија Атуема, мада је овде царев „брат од стрица", а његов претходник царев „стриц". Занимљиво је напоменути да је титулу великог примикирија, пре браће Алексија и Јована Палеолога, носио такође представник рода Асана: Андроник Асан, царев „брат од стрица", син паниперсеваста Исака Асана Палеолога, царева „стрица": MM I, 312 sq. Уп. *Успенский*, Болгарские Асеневичи 9 сл. Велики примикирије Исарис, који се спомиње у акту Серске митрополије од октобра 1366, није достојанственик византијског већ српског двора у Серу. О њему в. стр. 96 сл.

[22] Cf. *Halecki*, 191.

[23] Ово су претпоставили већ *Halecki*, loc. cit. и *V. Laurent*, Le grand domesticat 70. Уједно Халецки је сматрао, за чудо, да је велики доместик Димитрије Палеолог био син цара Андроника II, што је наравно немогуће, тим пре што је Андроников син Димитрије Палеолог био деспот (што зна и Halecki, p. 17). *V. Laurent*, loc. cit. одбацује мишљење Халецког, па тврди са своје стране да је велики доместик Димитрије Палеолог био син деспота Димитрија Палеолога, али не каже на чему ово

Најзад, велики доместик Димитрије Палеолог помиње се како у повељи своје жене Ане Кантакузине од августа 1373, тако и у простагми цара Јована V од фебруара 1375. године, издатој такође у вези са Аниним селом Маријанама и његовом предајом Дохијарском манастиру[24]. У овој простагми цар више пута цитира његово име и при томе га назива својим вољеним стрицем, односно ујаком (θεῖος). [25] Ово је последњи познати документ у коме је велики доместик Димитрије Палеолог споменут. Биће да је он ускоро после тога умро и свакако је све до смрти задржао достојанство великог доместика.

Већ је Пападопулос упозорио на то да се Димитрије Палеолог у уговору са Млецима из 1357. године спомиње као царев ἐξάδελφος, а у простагми истог цара Јована V из 1375. као његов θεῖος[26]. Томе треба додати да га Јован V, као што смо малочас видели, и у уговору из 1370. назива својим ујаком (avunculus). Делгер је претпоставио да је Димитрије Палеолог, царев ἐξάδελφος („Vetter"), после брака са Аном Кантакузином постао цару θεῖος („Oheim"), па је Јован V од два могућна назива изабрао „онај почаснији"[27]. Ово тумачење није срећно утолико што је Димитрије Палеолог био ожењен Аном Кантакузином давно пре 1357. године (те године њихови синови су ратовали против Срба и освајали градове на приморју). Али Делгер је у праву кад указује на могућност двојаких сродстава („Doppelverwandtschaften") и на неодређеност („Vieldeutigkeit") појмова ἐξάδελφος и θεῖος. Доиста, као што се зна и као што смо већ и овде наглашавали, ови и други аналогни појмови не означавају само сродство у првом степену већ обележавају и слична сродства даљег степена. Што је сродство даље, то значење таквих термина постаје мање одређено и утолико је лакше њихово замењивање. Биће да је Димитрије Палеолог цитиран у уговору из 1357. као царев ἐξάδελφος зато што је тада био човек средњих година, свакако знатно млађи него до њега цитирани други велики доместик Алексије Атуем, царев θεῖος, док је седамдесетих година био старији човек, па му је више одговарао назив θεῖος, односно avunculus.

Јасно је у сваком случају да Димитрије Палеолог није био у ближем сродству са царем Јованом V, како тврди Пападопулос,[28] јер би онда

уверење заснива. Ћерка деспота Димитрија Палеолога, Ирина (једино његово дете коме *Papadopulos*, Genealogie No 63 познаје име), била је удата за Матију Кантакузина и имала је с њим четворо деце (Cf. *Papadopulos*, No 64), међу њима и сина Димитрија, коме је Јован V 1356. дао титулу севастократора. Као алтернативу предложеној идентификацији са деспотом Димитријем Палеологом, *Halecki*, 191, n. 2, претпоставља да би велики доместик Димитрије Палеолог могао да буде идентичан са овим деспотовим унуком Димитријем, али је и ово, разуме се, немогуће чим је овај, како наводи и сам Халецки, био севастократор.

[24] Ову простагму прво је издао *Ktenas* No 9, с погрешним датумом и другим омашкама. Ново исправљено издање даје *Dölger*, Schatzk. No 20. Уп. и у већим деловима истоветан акт патријарха Филотеја од јануара исте 1375. године: *Ktenas*, ΕΕΒΣ 5 (1928), No 13.

[25] *Dölger*, Schatzk. No 20, 1 и 14: ὁ περιπόθητος θεῖος τῆς βασιλείας μου μέγας δομέστικος κύριος Δημήτριος ὁ Παλαιολόγος.

[26] *Papadopulos*, No 135. На то је указао и *Dölger*, Schatzk. p. 66.

[27] *Dölger*, loc. cit.

[28] *Papadopulos*, No 135.

таква замењивања била немогућна. Грчки назив θεῖος (који значи и стриц и ујак) не открива линију његовог сродства са царем. Назив avunculus (ујак) у латинском преводу уговора из 1370. указује међутим на сродство по женској линији. Наравно, и овај израз допушта шира тумачења (разуме се да Димитрије Палеолог није био брат мајке Јована V, Ане Савојске), али се њиме сродство по очевој линији свакако искључује. То би значило, ако смемо нешто да закључимо из израза употребљеног у латинском преводу, да велики доместик Димитрије Палеолог у ствари није ни био из рода Палеолога већ да је био с њим само у извесном и вероватно прилично далеком сродству, насталом женидбеним везама. То би објаснило на први поглед чудновату околност што се његови синови већином и не називају више Палеолозима.

У сваком случају чињеница је да се синови Димитрија Палеолога никад не цитирају као стварни цареви рођаци, већ се велики примикирије Јован назива царевим зетом (γαμβρός), а његов брат велики стратопедарх Алексије чак и само царевим пријатељем (συμπένθερος). Мада је Јован, видели смо, био зет цару Јовану V у веома проширеном смислу овог појма, само утолико што је био ожењен сестром од стрица царице Јелене, очигледно је ова веза била ипак стварнија него родбински однос који је постојао између Јована V и браће Алексија и Јована као синова великог доместика Димитрија Палеолога.

Обичај означавања сродства са царем, који нас је овде у више махова окупирао, карактеристичан је, ако дубље погледамо, не само за правила византијске дворске етикеције већ и за друштвену структуру позне Византије. Горњи слој Византијског Царства био је узак. Он се састојао од малог броја међусобно повезаних племићких породица. Прва међу њима, царска династија, управља царством, потпомогнута од својих многобројних ближих и даљих рођака. Главну реч, поред Палеолога, воде још увек Кантакузини са својим рођацима Асанима и другим моћним магнатским породицама, везаним било за Палеологе, било за Кантакузине, било и за једне и за друге.

ЕКСКУРС II

КАДА СУ ТУРЦИ ОСВОЈИЛИ КУМУЦИНУ-ЂУМУЛЏИНУ?

Пад Кумуцине-Ђумулџине значајан је моменат у османлијском освајању Балканског полуострва. То је био најдубљи турски продор пре Маричке битке којим је османлијска власт проширена на највећи део Тракије. Међутим, у модерним приказима историје Османлијског Царства овај догађај се махом само спомиње, без улажења у његов значај и без претресања изворних вести[1]. Хамер се, истина, позива узгред на Садедина, али о вредности и веродостојности његовог податка не расправља[2]. Доцнији историчари, аутори наведених синтеза, специјалних истраживања и чланака у стручним енциклопедијама бележе освајање Ђумулџине без позивања на било које изворе и стављају га, уколико га уопште хронолошки одређују — према Садедину, одн. према Хамеру — обично у 1361. или 1362. годину[3]. Не знајући турски, немајући потпун увид у стручну турколошку литературу, ја се нерадо упуштам у расправљање овог проблема, али имајући у виду значај који утврђивање времена пада Кумуцине има за наше истраживање, не могу да га заобиђем[4].

У историји османлијског освајања на Балкану много шта остаје нејасно, а нарочито је нејасна управо хронологија. Главне етапе ширења Османлија у балканским земљама падају у време за које нема детаљ-

[1] Cf. *Hammer-Purgstall*, Geschichte des osmanischen Reiches I (1827) 166. *N. Jorga*, Geschichte des osmanischen Reiches I (1908) 213. *H. A. Gibbons*, The Foundation of the Ottoman Empire. A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid I (1300—1403), Oxford 1916, 112. *F. Taeschner* und *P. Wittek*, Die Vezirfamille der Gandarlyzāde (14/15. Jhdt) und ihre Denkmäler, Der Islam 18 (1929) 71. *F. Babinger*, Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien, Brünn-München-Wien 1944, 48. *A. E. Bakalopoulos*, Ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ I, Солун, 1961, 120 и карта стр. 112/3. *J. H. Mordtmann*, Enzykl. des Islam II (1913), s. v. Ewrenos.

[2] *Hammer* I, 167, прим. a.

[3] Исто и *Kyriakidis*, Τὸ Βολερόν 88 (са датовањем у 1361. годину), а исто и у специјалној Кириакидисовој студији о историји градова Ксанти и Комотини (Кумуцини): Περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Θράκης. Ὁ ἑλληνισμὸς τῶν συγχρόνων Θρακῶν. Αἱ πόλεις Ξάνθη καὶ Κομοτινή, Солун 1960, стр. 63—64.

[4] Желим да изразим топлу захвалност колегама оријенталистима др. Марији Ђукановић, доценту Филолошког факултета у Београду, Љубинки Рајковић, асистенту истог Факултета, и др. Хазиму Шабановићу, научном саветнику Оријенталног института у Сарајеву, који су ми указали драгоцену помоћ превођењем из турских списа и корисним обавештењима.

нијих вести у византијским изворима, док су подаци у турским изворима оскудни и хронолошки сасвим несигурни. Не зна се тачно ни када су пали најзначајнији градови на Марици, као Димотика и Једрене, а оно што се о томе претпоставља заснива се углавном на случајним грчким и исто толико случајним подацима западног порекла.[5]

О освајању Ђумулџине говоре само турски извори. Поред славног османлијског историчара Садедина, који даје детаљнији приказ овог догађаја, низ турских хроничара-компилатора доноси кратку вест о томе да је Евренос-бег освојио Ђумулџину. Ова вест је углавном истоветна код Уруџа (Urûğ b. 'Âdil), једног од најстаријих до сада познатих историчара Османлијског Царства, који је писао вероватно за време Мехмеда II (1451—1481)[6], у старим османлијским хроникама т. зв. Гизеовог анонима с краја XV века,[7] код Ашик-паше задеа ('Āšyq Paša-zāde), који је умро 80-их година XV века,[8] код Нешрије (Nešrī), који је писао, изгледа, после 1512. године,[9] као и у латинским компилацијама чувеног старог немачког турколога и византинолога Леунклавија (Löwenklau)[10]. Истоветан је у суштини и цео приказ у одговарајућим партијама ових хроника, сумарних и наивних компилација. Оне полазе очигледно од истих извора, али се и одвајају прилично јасно у две групе, одн. подгрупе: једну (означимо је као подгрупу I) сачињавају Гизеов аноним, Уруџ и Leunclavius V., другу (подгрупу II) Нешрија и Leunclavius H., с којима се у већим партијама, и то управо у онима које нас овде првенствено интересују, подудара и старији Ашик-паша заде.

После вести о заузећу Димотике, Једрена и Пловдива све ове хронике умећу исту, доста опширну причу о неком мудрацу који је научио султана да опорезује невернике и о почецима јаничарске војске, спомињу затим кратко и опет на сличан начин Муратов боравак у Бруси, његов долазак у Галипољ, поход на Бигу (грчко Пеге у западној Малој Азији) и повратак у Брусу на зимовање, а непосредно после

---

[5] Cf. *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates,[3] München 1963, 442, n. 4.

[6] ed. *F. Babinger*, Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch (Quellenwerke des Islamischen Schrifttums II), Hannover 1925. О његовом времену и делу уп. Бабингеров увод и истога, Geschichtsschreiber der Osmanen 23 f.

[7] Die altosmanischen anonymen Chroniken in Text und Übersetzung hrsg. von *F. Giese*, T. II, Leipzig 1925. Уп. и *Giese*, Mitt. zur Osman. Gesch. 1 (1921/2) 49 sq.

[8] О аутору и његовој компилацији в. *Babinger*, Geschichtsschreiber der Osmanen 35 sq.

[9] Огледало света или историја Мехмеда Нешрије, прев. *Г. Елезовић*, Београд 1957. О писцу в. *Babinger* Geschichtsschreiber der Osmanen 38 f. и нарочито *Wittek*, Zum Quellenproblem 81 ff.

[10] *Io. Leunclavius*, Historiae Musulmanae Turcorum, de monumentis ipsorum exscriptae, libri XVIII, Francofurti 1591, и Annales Sultanorum Othomanidorum, a Turcis sua lingua scripti, Francofurti 1588 (2. изд. 1596). Хрноника у првом делу, чију основу сачињава т. зв. codex Hanivaldanus (означићемо је као Leunclavius H.), подудара се углавном са Нешријом. Хроника у другом делу, чија је основа codex Verantianus (Leunclavius V.), најближа је Гизеову анониму и Уруџу. В. о томе детаљно *Wittek*, Zum Quellenproblem 77 ff. Упоређивања која сам вршио, нарочито за епоху 60-их година XIV века, потврдила су основне закључке важне Витекове расправе.

тога доносе вест да је Лала Шахин освојио Загору и Ески, а Евренос Ђумулџину[11]. Подгрупа I спомиње одмах иза тога и сасвим кратко, а подгрупа II у опширнијој и прилично збрканој причи Муратово коначно освајање Биге и уз то све верзије бележе хиџр. годину 766 (28. 9. 1364—17. 9. 1365), а одмах после тога све, сем Ашик-паше задеа, причају о српском нападу и Маричкој бици. Пад Ђумулџине забележен је, дакле, у хроникама и једне и друге подгрупе,[12] а према томе је био забележен и у оним изворима на које се ове хронике ослањају. Отуда потиче очигледно и поменута година, коју наводе подударно све верзије.

Сасвим друкчији карактер има приказ у Садединовој историји Османлијског Царства. Sa'd ed-Dīn (1536—1599), истакнути научник и утицајни дворанин, пише крајем XVI века, али користи старије списе, између осталог и ону хронографију о којој смо малопре говорили, познаје Ашик-паша задеа и Нешрију, а за доцније време (од Бајазидове владе) употребљава пре свега с уметничким претензијама писану историју Идриса Битлисија. За разлику од оскудних и штурих извештаја старијих хроничара, Садедин, приказујући освајање балканских области, зауставља се на појединим догађајима и саопштава конкретне детаље[13].

Према њему, Мурат I је, после запоседања Димотике и Једрена, послао Евронос-бега да освоји Ђумулџину с њеном покрајином на јужној морској обали, а Лала-Шахина с великом војском да освоји Пловдив и Загору и друге градове на северу. Војници су освајали градове и тврђаве и запоседали земљу. Пљачкали су неверничке градове и уништавали невернике. Дочепали су се дечака и робиња, сребра и злата. 763. године Евренос-бег је освојио Ђумулџину и Вардар-вилајет. У ова два града подигао је постепено бројне задужбине и добротворне установе, основао имарете и ханове за путнике и пролазнике. Ту су сваког дана кувана разна укусна јела, и Евренос-бег је наредио својом

---

[11] Гизеов аноним (прев. F. Giese, p. 32): „Danach eroberte Lala Schahin Zagra und Eski und Evrenos eroberte auch Gümüldschina." Уруџ (ed. F. Babinger, p. 22): „Лала Шахин је с румелијском војском отишао и освојио Загору и Ески. Евренос бег је, пак, освојио Ђумулџину на оној страни." Ашик-паша заде (Цариг. изд., стр. 55): „Лала је освојио област Загору и Ески, а Евренос је освојио Ђумулџину." (Превод ова два податка дугујем др. Х. Шабановићу и др. М. Ђукановић; Ески је, према др. Шабановићу, Стара Загора). Нешрија (прев. Г. Елезовић, стр. 20): „Лала Шахин те зиме освоји област Загору и Ески. Одовуд опет и Евренос заузе Ђумулџину." Leuncalavius H., p. 229: „Interim Lala Schahin regionem Zagoram in Rum-ili sitam, et opidum Ischebolen vel Eskibolon, quod idem est; alibi vero Gumulzinen Eurenoses begus, imperio Turcorum subiecit."

[12] Друга редакција Уруџа (по Кембрицском рукопису), за разлику од горе цитиране прве редакције (по Оксфордском рукопису), изоставља како вест о коначном освајању Биге тако и заузеће Ђумулџине и каже само да је Лала Шахин освојио Загору и Ески, и то 766. године (ed Babinger, p. 94). На ово ме је упозорио др. Х. Шабановић. Интересантно је међутим да исти скраћени податак даје и Leunclavius V.: Ex altera parte freti, regiae Muratis oeconomus Scachines Zagoram et Ischebolen subiugavit, anno DCCLXVI occupatis". Према томе можемо у подгрупи I да разликујемо две редакције: једну представљају Уруџ према Оксфордском рукопису и Гизеов аноним, другу Уруџ према Кембрицском рукопису и Leunclavius V.

[13] Cf. *Babinger*, Geschichtsschreiber der Osmanen 123 sq. *Taeschner — Wittek*, op. cit. 71 sq.

вакуф-намом да се увек указује гостопримство и прихвата сиротиња[14].

Очигледна је не само већа вештина излагања него и већа садржајност Садединове приче. Појединости које он саопштава свакако нису само плод његове маште већ се заснивају на старијим обавештењима која одражавају конкретну историјску стварност. Уопште узевши, његов приказ изгледа доста уверљив,[15] а из њега се види још јасније него из кратке вести старих хроничара да Евреносово освајање Ђумулџине није имало карактер пљачкашког препада већ је значило чврсто запоседање града. Његов детаљан, жив и китњаст приказ допуњује оно што о паду Ђумулџине кратко и штуро саопштава група старијих хроничара, са којом смо се упознали на примеру Уруџа, Гизеова анонима, Ашик-паше задеа, Нешрије и Леунклавијевих компилација,[16] али у суштини између њих нема неслагања.

Неслагање постоји само у хронолошким подацима, што не може да изненади кад се зна да се ти подаци у турским изворима махом не слажу[17]. Садединов навод да је Ђумулџина заузета већ 763. хиџр. године, тј. у времену између 31. октобра 1361. и 21. септембра 1362. године н. е., свакако није тачан. Истина, као што смо напоменули, многи модерни историчари ову годину прихватају, али кад бисмо покушали да је доведемо у склад са хронологијом других догађаја, тешко би смо у томе успели, а био би то и узалудан посао. Нема сумње да овај хронолошки податак потиче од самог Садедина, јер су старији турски списи ретко бележили године, па су доцнији учени писци Садединова кова попуњавали ову празнину годинама до којих су долазили својим комбинацијама.

Друкчије стоји ствар са податком горе поменутих краћих хроника, јер је година коју оне дају не само вероватнија него и сигурно потиче из старијег извора. Ове компилације, као што смо видели, после освајања Ђумулџине спомињу заузеће Биге и уз то наводе годину 766

---

[14] Sa'd ed-Din, Tāg ül-tewārich I, p. 73—74. Садединове вести превела ми је колегиница Марија Ђукановић.

[15] Наравно, то не значи да је у њему све тачно и јасно. Нејасан је нпр. податак да је Евренос, поред Ђумулџине, освојио и Вардар. *Hammer*, I, 166 изнео је мишљење да је реч о Јенице-Вардару, источно од Бера. Али то је свакако немогуће или би бар требало додати да је посреди нека збрка, јер се не може ни замислити да је тај град стварно освојен у један мах са Ђумулџином више година пре Маричке битке. Види се међутим и из саме Садединове приче да је реч о неком граду који се налазио недалеко од Ђумулџине.

[16] Верзије ове групе хроника које сам упоређивао, користећи пре свега текстове преведене на мени приступачне језике, свакако не исцрпљују све варијанте и не одражавају сву сложеност међусобних односа ове изворне групе, али мислим да упознавање још понеке компилације исте врсте не би ништа битно допринело расветљавању оног конкретног проблема који нас овде занима. То утолико пре што један од најистакнутијих данашњих турколога завршава своје истраживање о овој групи хроника речима: „So kann der des Türkischen unkundige Historiker sich freudig an das Studium der Historiae Musulmanae (тј. Леунклавијеве хронике коју смо означили као Leunclavius H.) machen, die so ziemlich alles Wesentliche enthalten, was uns die alten Chroniken über das XIV. und XV. Jahrhundert berichten." Cf. *Wittek*, Zum Quellenproblem 149.

[17] О великој несигурности хронолошких података у османлијској историографији, нарочито за период Мурата I, уп. нпр. *Babinger*, Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien 29, 65, 76 et passim.

(28. 9. 1364 — 17. 9. 1365)[18]. Чињеница да аутори, одн. састављачи свих компилација са којима смо се упознали, ову годину наводе подударно утолико је упадљивија што у целом периоду Муратове владе нема ни једне друге године која би се у свим верзијама слагала. По правилу Гизеов аноним, Уруџ и Leunclavius V. иду и у овом погледу заједно и дају једну, а Нешрија и Leunclavius H. другу годину, за једну више. Јасно је да је исто неслагање постојало већ између непосредних извора подгрупе I, с једне, и подгрупе II, с друге стране, и треба додати да су све ове не баш многобројне године и једне и друге подгрупе било сумњиве, било ноторно погрешне. Напротив, она година која нас занима а која се слаже без изузетка у свим верзијама и варијантама обеју подгрупа, очигледно је била истоветна у изворницима и једне и друге подгрупе. Таква истоветност, ако је не објаснимо пуком случајношћу, намеће закључак да ова година потиче из праизвора целокупне ове групе хроника.

Према томе, овде бисмо имали пример хронолошког податка врло старог порекла, а то је чињеница која не може да не утиче на оцену његове веродостојности. Уз то, вести о освајању 766. хиџр. године, поред саме те године, садрже у неким верзијама и друге временске податке, и биће да су и ти подаци исто тако старог порекла. Код Нешрије забележено је да су се Лала-Шахинова освајања Загоре и Ескија и Евреносово освајање Ђумулџине збила зими, а исто каже у суштини и Leunclavius H. кад у претходној реченици саопштава, као и све остале верзије, да је Мурат после првог похода на Бигу отишао у Брусу и тамо провео зиму (menses hibernos exegit), а онда наставља: Interim Lala Schahin ... (следи прича о освајањима Лала Шахина и Евреноса: в. текст, прим. 11). Са своје стране, Гизеов аноним сачувао је вест да је Мурат заузео Бигу идућег лета.[19] Другим речима: током зиме, док се Мурат бавио у Бруси, Лала Шахин и Евренос освајају градове у Тракији, а наредног лета султан запоседа Бигу. Хиџријска година 766. односи се, према томе, и на Муратово освајање Биге и на освајања његових војсковођа у Тракији. У ствари, то се може закључити и из саме стилизације концизније и аутентичније редакције подгрупе I (Гизеовог анонима и Уруџа). То би значило да је Ђумулџина (као и Загора и Ески) пала у зиму 1364/5, а Бига у лето 1365. године.

Чини ми се да је таква интерпретација прилично убедљива и да би било неоправдано одбацити је само због тога што су турски хроно-

[18] Садедин у свом приказу о Евреносовом освајању Ђумулџине и Лала-Шахиновом освајању Загоре и Пловдива очигледно не полази од вести ове групе хроника. А и кад би полазио, тешко би могао да у њима наведену годину 766. повеже са освајањем Ђумулџине, јер чак ни у подгрупи I она није текстуелно везана за овај догађај, мада се, као што ћемо одмах видети, у ствари односи и на њега. У подгрупи II она је, штавише, од вести о освајању Ђумулџине одвојена дужим умецима. Ако је Садедин имао пред собом Нешријин текст, он је, као последњу годину забележену пре заузећа Ђумулџине, нашао у њему годину 762 (освајање Једрена), а као прву после тога, и опет на приличном одстојању, годину 766.

[19] *Giese*, op. cit. 32: „Danach eroberte Lala Schahin Zagra und Eski und Evrenos eroberte auch Gümüldschina. *Als es dann Sommer wurde,* zog Murad wieder aus und eroberte Biga. Das geschah im Jahre 766“.

лошки подаци обично погрешни и што зато сваки хронолошки податак турског порекла, тако рећи a priori, изазива неповерење. На основу свега што је показало наше испитивање, изгледа доста вероватно да у овом случају имамо пред собом хронолошки податак из турских списа који није погрешан. Не заборављам да се ради о веома наивним компилацијама, не губим из вида ни то да ове компилације управо после догађаја забележених под хиџр. годином 766, која ми изгледа тачна, прелазе без даљег на причу о Маричкој бици, за коју или уопште не бележе годину, као Нешрија, или једноставно наводе наредну хиџријску 767 (1365/6!) годину. Међутим, не ради се, нити може да се ради, о веродостојности ових компилација узетих у целини, јер у свакој компилацији бива и тачних и погрешних података, тако да се питање веродостојности мора решавати за сваку вест понаособ и у суштини се своди на проблем њене изворне подлоге. Као што смо видели, све говори за то да су за вест која нас интересује наше компилације располагале у својим изворима једним старијим и аутентичнијим хронолошким податком, док за остале догађаје овог периода оне таквим подацима нису располагале. У прилог датовању до кога смо дошли на основу турских извора, говори и сведочанство великог византијског ретора Димитрија Кидона о коме расправљамо у тексту.

РЕГИСТАР

ОБЛАСТ ДЕСПОТА ЈОВАНА УГЉЕШЕ

